॥ अथ सङ्केताक्षर सूची ॥

अ० चि० अभिधानचिन्तामणिः ।
आर्षानु० ... आर्षानुक्रमणी ।
गो० ब्रा० ... गोपथब्राह्मणम् ।
प्रा० त० ... प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
बृ० दे० ... बृहद्देवता ।
ब्रह्माण्ड पु० ब्रह्माण्डपुराणम् ।
भ० पु० ... भविष्यपुराणम् ।
मार्कं० पु० मार्कण्डेयपुराणम् ।
लीला० ... लीलावती ।
वा० ब्रा० वाजसनेयब्राह्मणम् ।
शां० भा० ... शाङ्करभाष्यम ।

॥ अथ परिच्छेदसूची ॥

॥ अथ सप्तमपञ्चिका ॥

॥ अथ अष्टमपञ्चिका ॥

॥ अथ याज्ञिकशब्दसूची ॥

॥ अथेहालोच्यस्थानसूची ॥

पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०
१	१	२	९	९	२०	१०	९	३७	२०
४४	१०	४८	२	५१	१७	५२	१६	५९	५
५९	१८	५९	१९	६०	१	७२	११	७२	१८
७१	११	८६	१६	८७	७	८७	११	८७	१२
९४	९	९४	११	१०३	५	१०२	११	१०३	१२
११६	८	१२४	५	१२१	५	१३२	१९	१३७	१८
१३७	२१	१३८	५	१३८	११	१४१	२	१५१	५
१५८	६	१८१	९	१८७	१३	१९९	३क	१९९	३ख
१९९	१६	२०९	९	२१६	१	२२४	१६	२२०	१५
२२१	१	२३१	७	२३१	१२	२३१	२०	२३७	९
२४५	३	२५१	१	२५२	११	२५२	१२	२५२	१४
२५२	१५	२५३	२	२५३	१०	२५३	११	२५३	१२
२५६	२२	२५८	१३	२५९	३	२६१	१७	२६४	२३
२६५	१२	२६८	५	२६८	१०	२६९	१३	२६९	१५
२७०	१३	२७०	१५	२७४	५	२७४	१७	२७५	६
२७८	१९	२८५	१८	२९०	१० —	२९२	१८.		

१.*

॥ अथैतरेयविषयसूची ॥

तदत्र आम्नाये एकादश यज्ञा विहिता इति सङ्क्षेपः ।

---

* इत आरभ्य सप्तविध-सूचीपत्राणि चतुर्भाष्यान्तेऽपि वेदितव्यानि ।

२

॥ अथ सभाष्यैतरेयविषयसूची ॥

॥ प्रथमभागस्य ॥

॥ प्रथमपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः १२ पृ० ॥

॥ प्रथमपञ्चिकायाः द्वितीयाध्यायारम्भः ६० पृ० ॥

॥ प्रथमपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ९२ पृ० ॥

॥ प्रथमपञ्चिकायाश्चतुर्थाध्यायारम्भः १४० पृ० ॥

॥ प्रथमपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायारम्भः १८५ पृ० ॥

॥ द्वितीयपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः २३१ पृ० ॥

॥ द्वितीयपञ्चिकाया द्वितीयाध्यायारम्भः ३११ पृ० ॥

॥ द्वितीयपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ३६३ पृ० ॥

॥ द्वितीयपञ्चिकायाश्चतुर्थाध्यायारम्भ: ३९९ पृ० ॥

॥ इति सभाष्यैतरेयस्य प्रथमभागस्य विषयसूची ॥

॥ अथ द्वितीयभागस्य ॥

॥ तृतीयपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः १ पृ० ॥

॥ तृतीयपञ्चिकायाः द्वितीयाध्यायारम्भः ५१.पृ० ॥

॥ तृतीयपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ११४ पृ० ॥

॥ तृतीयपञ्चिकायाश्चतुर्थाध्यायारम्भः १८१ पृ० ॥

॥ चतुर्थपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः २४५ पृ० ॥

———

॥ चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्यायारम्भः २७८ पृ० ॥

॥ चतुर्थपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ३२१ पृ० ॥

॥ चतुर्थपञ्चिकायाश्चतुर्थाध्यायारम्भः ३६६ पृ० ॥

* अविवाक्यं नाम दशम अह इति याज्ञिकप्रसिद्धिस्तु प्रायणीयत्यागेन बोध्यम्।
१भा० १३८४० द्रष्टव्यम्।

॥ इति सभाष्यैतरेयस्य द्वितीयभागस्य विषयसूची ॥

॥ अथ तृतीयभागस्य ॥

॥ पञ्चमपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः १ पृ० ॥

॥ पञ्चमपञ्चिकायाः द्वितीयाध्यायारम्भः ४१ पृ० ॥

॥ पञ्चमपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ९१ पृ० ॥

॥ पञ्चमपञ्चिकायाश्चतुर्थाध्यायारम्भः १२३ पृ० ॥

* सायणीयेन सह गणिते १ एकादशमहस्यैव ज्ञेयं मन्तव्यम् ।

॥ पञ्चमपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायारम्भः १६३ पृ० ॥

॥ षष्ठपञ्चिकायाश्चतुर्थाध्यायारम्भः ३०१ पृ० ॥

॥ षष्ठपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायारम्भः ३६० पृ० ॥

॥ इति सभाष्यैतरेयस्य तृतीयभागस्य विषयसूची ॥

॥ अथ चतुर्थभागस्य ॥

॥ सप्तमपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः १ पृ० ॥

॥ सप्तमपञ्चिकाया द्वितीयाध्यायारम्भः ८ पृ० ॥

* एतानि ५७ पृष्ठायां मुद्रितेभ्योऽधिकानि ।

॥ सप्तमपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ५८ पृ० ॥

* पञ्चसाध्यहीनः सोमयागविशेषः अञ्जःसवो नाम ।

॥ सप्तमपञ्चिकायाश्चतुर्थाध्यायारम्भः १०३ पृ० ॥

॥ सप्तमपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायारम्भः १३१ पृ० ॥

॥ अष्टमपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः १६४ पृ० ॥

॥ अष्टमपञ्चिकाया द्वितीयाध्यायारम्भः १८२ पृ० ॥

॥ अष्टमपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः २२३ पृ० ॥

॥ अष्टमपञ्चिकायाश्चतुर्थाध्यायारम्भः २३७ पृ० ॥

॥ अष्टमपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायारम्भः २७३ पृ० ॥

॥ इति सभाष्यैतरेयस्य चतुर्थभागस्य विषयसूची ॥

॥ समाप्ता चेयं सभाष्यैतरेयविषयसूची ॥

२

॥ अथैतरेयटीप्पनीविषयसूची ॥

४

॥ अथैतरेयालोच्यश्रुतिसूची ॥

"तस्य यद् रेतसः प्रथमम् उददीप्यत, तदसावादित्योऽभवत् ;
यद् द्वितीयम् आसीत्, तद् भृगुरभवत् ;
तं वरुणो न्यगृह्णीत, तस्मात् स भृगुर्वारुणिः ;
यत् तृतीयम् अदीदेत्, त आदित्या अभवन् ;
यदङ्गाराः पुनरवशान्ता उददीप्यन्त, तद् बृहस्पतिरभवद्" २ । १५४

"तस्य वै देवा आदित्यस्य स्वर्गाल्लोकादवपातादबिभयुस्तं त्रिभिः
स्वर्गैर्लोकैरवस्तात् प्रत्युत्तभ्नुवन् ०—० त्रिभिः स्वर्गैर्लोकैः
परस्तात् प्रत्यस्तभ्नुवन्" ... ...

"तान् वा एतान् सम्पातान् विश्वामित्रः प्रथमम् अपश्यत्, तान्
विश्वामित्रेण दृष्टान् वामदेवोऽसृजतेव" ... ३ । ३०४

"तिसृभिः स्तुवन्ति, तिसृभिरुद्गायन्ति" ... ... २ । १०४

"तेजसा उभयतोऽनयोरप्रसंसाय वर्षीं गच्छति" ... १ । ८४

"तेजो वा एतत् पशूनां यद् घृतम्" ... ... ४ । २५२

"तेजो वा एतदक्ष्योर्यदाञ्जनम्" ... ... १ । ३३

"तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति ;
तानेकधा समभरत् तदेतदोमिति" ... ... ३ । ११६

"तेभ्यो वै देवा अपैवाबीभत्सन्त मनुष्यगन्धात्" ... १ । १३६

"तेषां यान्यवतप्तानि वसून्यासंस्तान्यादाय समुद्रं प्रौप्यन्" ३ । ६२

तेषु हि वा एष एतदध्याहितस्तपति, स वा एष उत्तरोऽस्मात् सर्व-
स्माद् भूताद् भविष्यतः सर्वमेवेदमतिरोचते यदिदं किञ्च" २ । ३३४

"ते आदित्यानङ्गिरसोऽयाजयंस्तेभ्यो याजयद्भ्य इमां पृथिवीं पूर्णां
दक्षिणानामददुस्तानियं प्रतिगृहीतातपत्तान्न्यृच्छत्सिंही भूत्वा
विजृम्भमाणा जनानचरत्तस्याः शोचत्या इमे प्रदरा प्रादीर्यन्त येऽस्या
इमे प्रदराः समेव हैव ततः पुरा तस्मादाहुर्न निवृत्तदक्षिणां
प्रतिगृह्णीयान्नेना शुचा विद्धा शुचा विध्यादिति यदि त्वेनां
प्रतिगृह्णीयादप्रियायैनां भ्रातृव्याय दद्यात्परा हैव भवति" ३ । ४०६

अथ इम ऊर्ध्वा एकविंशा लोका एकविंशत्यैकविंशत्यैतेमांल्लो-
कान् रोहति अस्मिन्नेव लोके चतुःषष्टितमेन प्रतितिष्ठति" १ । ४८

---

* अधिदैवतं तु ५८ पृ० १ पं० द्रष्टव्य मिदंच।

इमाः श्रुतयो विशेषत आलोच्याः—

५

॥ अथैतरेयाख्यायिकार्थसूची ॥

॥ प्रथमभागस्य ॥

॥ द्वितीयभागस्य ॥

---

* मेध्याः— पुरुषः, अश्वः, गौः, अविः, अजः, व्रीहिः ।

अमेध्याः— किम्पुरुषः, गौरः, गवयः उष्ट्रः, शरभः ।

* माहेन्द्रो ग्रहः, माध्यन्दिनं सवनम्, निष्केवल्यं शस्त्रम्, त्रिष्टुप् छन्दः, पृष्ठस्तोम-निष्पादकबृहद्रथन्तरादीनि षट् सामानि चेन्द्रस्योद्धारः ।

॥ तृतीयभागस्य ॥

॥ चतुर्थभागस्य ॥

६

॥ अथैतरेयाम्नातमन्त्रादिसूची ॥

७

॥ अथैतरेयश्रुतदेशव्यक्तिनामसूची ॥

* "अजीगर्त्तस्य कुटस्य ऋषिर्जन्हुरपत्यकः" – इति सा० भा० । अस्मन्मते तत्रोपपद्यते जन्हुना सिति बहुत्वश्रवणात्, अपि तु जह्नु-वंशीयो ऽजीगर्त्तः स्यात् ।

अथ यत्र नामैकत्वेऽपि व्यक्तिद्वये संशयः, तादृशस्यैव नाम्नो ऽत्र द्विरुल्लिखितः; ततो नान्येषां ब्राह्मणान्तर्गतबहुवारश्रुतानामपीति ।

८

॥ अथैतरेयखण्डप्रतीकसूची ॥

प० = पञ्चिका, अ० = अध्यायः, ख० = खण्डः, भा० = भागः, पृ० = पृष्ठा ।

॥ [illegible] ॥

मन्त्रानामकारादि ... [illegible]

परिशिष्टपत्री . [illegible]

॥ अथ ॥

॥ ऐतरेयब्राह्मणकोडपत्रम् ॥

(शिल्पशस्त्रेषु मैत्रावरुणस्य)

॥ वालखिल्यशस्त्रम् ॥

(हिङ्कारः)

॥ हिं३म् ॥

(अभिहिङ्कारः)

॥ भूर्भुवस्स्वरों३म् ॥

[illegible] शंसन्ति" - इत्यादि ६ भा० ३३० पृ० द्रष्टव्यम् ।

[illegible] ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाक इति प्राथम्येन होत्रकाः" - इति

[illegible] प्रशास्तेति मैत्रावरुणस्य संज्ञान्तरम् ।

[illegible] वर्णिता वालखिल्याभिर्वालखिल्याः [illegible] व्याख्या" - इत्यादि

६ भा० [illegible] हिङ्कारादिर्वषट्कारान्तो वालखिल्यशस्त्रप्रयोग एषः ।

[illegible] इति हिङ्कृत्य' - इति आश्व० श्रौ० १. ७. ६ । "हिङ्कार इतरासां

दशमः" - इति ऐ० ब्रा० ६ भा० १ पृ० ।

[illegible] इति हिङ्कृत्य भूर्भुवःस्वरोमिति जपति" - इति, "एषोऽभि-

हिङ्कारः" - इति, "प्राक्शस्त्रेभ्य एव होत्रकाणामभिहिङ्कारः" - इति च आश्व०

श्रौ० १. २. ३, ४, २६ । "सैषा सर्वप्रायश्चित्तिर्यदेता व्याहृतयस्तस्मादेवैव

यज्ञ प्रायश्चित्तिः कर्तव्या" - इति च ऐ० ब्रा० ३ भा० १८७ पृ० ।

(आह्वावः *)

॥ अध्वर्यो शोंसावोम् ॥

(प्रतिगरः †)

॥ शंसा मोदैवोम् ॥

(स्तोत्रियः ‡)

एन्द्रू षु ब्रवाणि ते ऽग्न इत्थेतरा गिरः ।
एभिर्वर्धास इन्दुभोम् § ॥

यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् ।
तत्रा सदः कृणवसोम् ॥

नहि ते पूर्त मक्षिपद्भुवन्नेमानां वसो ।
अथा दुवो वनवसोम् ¶ ॥

---

* "अध्वर्यो शोंसावोमित्याह्वयते तृतीयसवने सप्रणवेन" इति ऐ० ब्रा० २ भा० ५२, ५४ पृ० । "अध्वर्यो शोंसावो मिति तृतीयसवने शस्त्रादिष्वाहावः"—इति च आश्व० श्रौ० ५. १८. ३ ।

† "शंसा मोदैवोमिति अध्वर्युः प्रतिगृणाति पच्चाक्षरेण"—इति ऐ० ब्रा० २ भा० ५२, ५४ पृ० ।

‡ "आत्मा वै स्तोत्रियः प्राणा वालखिल्याः" इत्यादि ऐ० ब्रा० ३ भा० ३५२ पृ० । "अथ कस्मादस्याग्नेयौ स्तोत्रियानुरूपौ भवत इति"—इत्यादि च ३ भा० २८२, २८८ पृ० । "तेषां तृचाः स्तोत्रियानुरूपाः शस्त्रादिषु सर्वेषु"—इति आश्व० श्रौ० ५. १०. १८ । आग्नेयौ = 'एन्द्रूषु', [illegible]गामि' ।

§ "समाप्तौ प्रणवेनावसानम्" इति, "समन्त मोङ्कारं त्रिमात्रं कृत्वा"—इति च आश्व० श्रौ० १. २. १२, १० । ¶ ऋ० सं० ६. १६. १६, १७, १८ ।

(स्तोत्रियः *)

अग्ने त्वं नो अन्तमः ।
उत त्राता शिवो भवा वरूथ्यो३म् ॥
वसुरग्निर्वसुश्रवाः ।
अच्छा नक्षि द्युमत्तमं रयिं दो३म् ॥
तन्त्वा शोचिष्ठ दीदिवः ।
सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यो३म् † ॥

(स्तोत्रियः ‡)

एह्यू षु ब्रवाणि तेऽग्न इत्थेतरा गिरः ।
एभिर्वर्धास इन्दुभो३म् ॥
यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् ।
तत्रा सदः कृणवसो३म् ॥

---

* षष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य अग्ने त्व मिति द्वे, तं त्वा शोचिष्ठेत्येका। एवं मिलिता त्रैपदस्तृचः स्तोत्रियः। तथैव सूचित माश्वलायनेन—"मैत्रावरुणस्याग्ने त्वं नो अन्तमः अग्ने भव सुषमिधा समिद्ध इति स्तोत्रियानुरूपौ। अथ वालखिल्या विहरेत्"—इति ८. २, १।

† ऋ० मं० ५. २४. १, २, ४।

‡ एष च स्तोत्रियस्तृचः, अस्यानुरूपः आग्निरगामीति। तथाहि—"मैत्रावरुणस्य"—इत्यधिकृत्य, "एह्यू षु ब्रवाणि ते, आग्निरगामि भारतः"—इति आश्व० श्रौ० ७. ८. १।

नहि ते पूर्त्तमक्षिपद् भुवन्नेमानां वसो ।
अथा दुवो वनवसो३म् * ॥

(अनुरूपः †)

अग्निरगामि भारतो वृत्रहा पुरुचेतनः ।
दिवोदासस्य सत्पतो३म् ॥
स हि विश्वाति पार्थिवा रयिं दाशन्महित्वना ।
वन्वन्नवातो अस्तृतो३म् ॥
स प्रत्नवन्नवीयसाग्ने द्युम्नेन संयता ।
बृहत्ततन्थ भानुनो३म् ‡ ॥

(अनुरूपः §)

अग्ने भव सुषमिधा समिद्धः ।
उत बर्हिरुर्विया वि स्तृणीतो३म् ॥

---

* ऋ० सं० ६.१६.१६, १७, १८ ।

† "स्तोत्रियं स्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति" -इत्यादि ऐ०ब्रा०३ भा०२३७पृ०। पूर्वपृष्ठायाः ‡ टीप्पनी चात्र द्रष्टव्या ।

‡ ऋ० सं० ६.१६.१९, २०, २१ ।

§ पूर्वपृष्ठायाः * टीप्पनी द्रष्टव्या ।

उत द्वार उशतीर्वि श्रयन्ताम् ।

उत देवाꣳ उशत आ वहेहो३म् ॥

अग्ने वीहि हविषा यक्षि देवान् ।

स्वध्वरा कृणुहि जातवेदो३म् * ॥

(अनुरूपः †)

अग्निरगामि भारतो वृत्रहा पुरुचेतनः ।

दिवोदासस्य सत्पतो३म् ॥

स हि विश्वाति पार्थिवा रयिं दाशन्महित्वना ।

वन्वन्नवातो अस्तृतो३म् ॥

स प्रत्नवन्नवीयसाग्ने द्युम्नेन संयता ।

बृहत्ततन्थ भानुना३म् ॥ §

(पुरस्ताद्‌… ¶)

॥ अध्वर्यो शोंसावो३म् ॥

---

* ऋ० सं० ७. १७. १, २

† तृतीय प्रश्नाया: …

‡ ऋ० सं० ६. १६. १९, २०, २१ [श्रौ० ८. ९. १।

§ "अत ऊर्ध्वं मधुच्छन्दोभ्यो … शिल्पानि शंसेयुः"—इति आश्व०

¶ स्तोत्रियानुरूपेभ्यः प्रतिपदनुचरेभ्यः प्रगाथेभ्यो धाय्याभ्य इति एष… गाख्यानम्"—इति आश्व० श्रौ० ५. १०. १३

(पुनः प्रतिगरः)

॥ शंसा मोदैवो३म् ॥

(वालखिल्यानां पञ्चमो विहरणम् *)

अभि प्र वः सुराधस मिन्द्रस्य समिषो महीः ।
शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्र मर्च यथा विदो३म्॥
यो जरितृभ्यो मघवा पुरूवसुर्यदी सुता अमन्दिषुः ।
गिरिर्न भुज्मा मघवत्सु पिन्वते सहस्रेणेव शिक्षतो३म् ॥
इन्द्रो विश्वस्य गोपतो४म् † ॥ १ ‡

प्र सु श्रुतं सुराधसं हन्ति वृत्राणि दाशुषे ।
शतानीकेव प्र जिगाति धृष्णुयार्चा शक्र मभिष्टया३म्॥
यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु दत्राणि पुरु[illegible]जम् ।
गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे सहस्रेणेव मंहतो३म् ॥
इन्द्रो विश्वस्य भूपतो४म् ॥ २

---

* ऐ० ब्रा० ३ भा० ३४२ पृ० १२ पंक्तितो द्रष्टव्यम् ।

† ऐ० ब्रा० ३ भा० ३४५ पृ० १–६ पंक्तयो द्रष्टव्याः । सैकपदा प्रगाथान्ते ऽवसान मिति चतुर्मात्रः प्रणवः सर्वत्र । 'चतुर्मात्रो ऽवसाने'—इति आश्व० श्रौ० १. २. १४ ।

‡ एष प्रगाथाङ्कः । वालखिल्यसूक्तानां प्रथमादिषु चतुर्षु सूक्तेषु ऋचो दश दश श्रूयन्ते, ततः पञ्चमषष्ठयोरष्टावष्टाविति तासां सङ्कलनया षट्पञ्चाशद् । तेषां द्वयोर्द्वयोः प्रग्रथनेन अष्टाविंशतिः प्रगाथाः सम्पद्यन्ते ।

आ त्वा सुतास इन्दवो मध्वः क्षरन्ति धीतयः ।
अनेहसं वो हवमान मूतये मदाये इन्द्र गिर्वणो३म् ॥
आपो नु वज्रिन्न न्वोक्यं१ सर उप स्तोत्रेषु दधिरे ।
आ त्वा वसो हवमानास इन्दवः पृणन्ति शूरराधसो३म् ॥
इन्द्रो विश्वस्य चेतनो४म् ॥ ३
यदी सुतास इन्दवो मध्वः स्वादिष्ठ मीं पिब ।
अनेहसं प्रतरणं विवक्षण मभि प्रिय ममन्दिषो३म् ॥
आपो न धायि सवनस्य आ वसो प्र नुद्रेव त्मना धृषत् ।
आ यथा मन्दसानः किरासि नो दुघा इवोप दाशुषो३म् ॥
इन्द्रो विश्वस्य राजतो४म् ॥ ४
आ नः स्तोम मुप द्रवद् विभूतिं राधसो महः ।
प्र वीर मुग्र विविचिं धनस्पृतं
छियानो अश्वो न सोढभो३म् ॥
यन्ते स्वधावन्त्स्वदयन्ति धेनवः सदा पीपेथ दाशुषे ।
उद्रीव वज्रिन्नवतो वसुत्वनेन्द्र कण्वेषु रातयो३म् ॥
इन्द्रो विश्व विराजतो४म् ॥ ५
आ नः सोमेष्वध्वरे विभूति मसिता वसुम् ।
उपं म वीरं नमसोप सेदि मेयासो अत्यो न तोशतो३म् ॥

यं ते स्वदावन्त्स्वदन्ति गूर्त्तयः चरन्तीन्द्र धीतयः ।
उद्रीव वज्रिन्नवतो न सिञ्चते पौरे छन्दयसे हवो३म् ॥
प्र चेतन प्र चेतयो४म् * ॥ ६

यद्ध नूनं यद्वा यज्ञ ओजो वातस्य पिप्रति ।
रथिरासो हरयो ये ते अस्रिध यद्वा पृथिव्या मधो३म् ॥
अतो नो यज्ञ माशुभिर्मंहे मते येभिः स्वः परीयसे ।
येभिर्नि दस्युं मनुषो निघोषय उग्र उग्रेभिरागहो३म् ॥
इन्द्र द्युम्नाय न इषो४म् ॥ ७

यद्ध नूनं परावति वाता इव प्रसश्चिमः ।
अजिरासो हरयो ये त आशवो यद्वा पृथिव्यां दिवो३म् ॥
युजान इन्द्र हरिभिर्महे मते येभिर्विश्व स्वर्दृशे ।
येभिरपत्यं मनुषः परीयस ऋष्व ऋष्वेभिरा गहो३म् ॥
राये वाजाय वज्रिवो४म् ॥ ८

एतावतस्त ईमहे दीर्घनीथे दमूनसि ।
यथा कण्वे मघवन्मेधे अध्वर इन्द्र सुम्नस्य गोमतो३म् ॥

---

* ऐ० ब्रा० ३ भा० ३८५ पृ० ११-२० पंक्तयो द्रष्टव्याः। एतद्वादीनि पदानि त्वैतरेयकचतुर्थारण्यके श्रुतानि। "त्रयोविंशति महास्वरान् पादान् महानाम्नीभ्यः सपुरीषाभ्यः" –इति च आश्व० श्रौ० ८. २. २३।

यथा प्रावो मघवन् मेध्यातिथिं मथिं गोषं हरिश्रियम्।
यथा गोशर्ये असिषासो अद्रिवो
यथा नीपातिथिं धनो३म् ॥
शविष्ठ वज्रिन्नृञ्जसो४म् ॥ ९

एतावतस्ते वसो यथा पकथे दशव्रजे ।
यथा कण्वे मघवन् त्रसदस्यवि विद्याम शूर नव्यसो३म् ॥
यथा प्राव एतशं कृत्व्ये धन इन्द्र गोमत्स्विरण्यवत् ।
यथा गोशर्ये असनोऋजिश्वनि यथा वशं दशव्रजो३म् ॥
मंहिष्ठ वज्रिन्नृञ्जसो४म् ॥ १०

यथा मनौ सांवरणाविन्द्र सुवाने अमन्दथाः ।
पृषध्रे मेध्ये मातरिश्वनि सोममिन्द्रापिबः सुतो३म् ॥
नीपातिथौ मघवन्मेध्यातिथौ पुष्टिगौ श्रुष्टिगौ सचा ।
यथा सोम दशशिप्रे दशोण्ये
पुष्टिगौ श्रुष्टिगौ सचो३म् ॥
चिकित्वो अभि नो नयो४म् ॥ ११

यथा मनौ विवस्वति शर्यातं जितिं मन्दितम् ।
पार्षद्वाणःप्रस्कण्वं समसादयत् सोमं शक्रापिबःसुतो३म् ॥
यथा चिते छन्द इन्द्र कुजो अमि त्वोतो दशवे वृकाः ।

सहस्राण्यसिषासन्नवा नृषिरायौ मादयसी सचो३म् ॥

इन्द्रो विद्रे तमु स्तुषो४म् ॥ १२

य उक्थेभिर्न विन्धते वाजे वाजिञ्छतक्रतो ।

यस्य त्व मिन्द्र स्तोमे षु चाकनश्चिकित्य क्रतुं सचोदनो३म् ॥

इन्द्रं त मच्छा वद नव्यस्या मती जुहूमसि श्रवस्यवः ।

तं त्वा वयं सुदुघा मिव गोदुहो ऽविष्यन्तं न सोजसो३म् ॥

त मूतये हवामहो४म् ॥ १३

य उक्था केवला दधे त्रिधातु मुत्तमे पदे ।

यस्मा अर्कं सप्तशीर्षाण मानृचु-

र्यः सोमं धृषिता पिबो३म् ॥

यस्मै विष्णुस्त्रीणि पदा विचक्रम आदिज्जनिष्ट पौंस्यम् ।

स१ त्विमाविश्वाभुवनानि चिक्रददुप मित्रस्य धर्मभो३म् ॥

जेतार मपराजितो४म् ॥ १४

यो नो दाता वसूनां स रायस्पोष मिन्वति ।

यस्मै त्वं वसो दानाय मंहस इन्द्र तं हूमहे वयो३म् ॥

विद्मा ह्यस्य सुमतिं नवीयसीं स्तोमैरिन्द्र हवामहे ।

वसूयवो वसूपतिं शतक्रतुं गमेम गोमति व्रजो३म् ॥

स नः पर्षदति द्विषो४म् ॥ १५

यो नो दाता स नः पिता स रायस्पोषं समुते ।
यच्चो त्वं वसो दानाय शिक्षसि महाए उग्र ईशानकोऽ३म्
अयामन्नुग्रो मघवा पुरूवसुः सुतावन्तो हवामहे ।
तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणो गोरश्वस्य प्रदातुनोऽ३म्॥
ऋतुम्छन्द ऋतं वृषोऽ४म् ॥ १६

कदा चन स्तरीरसि शिक्षो शिक्षसि दाशुषे ।
यच्चो त्वं मघवन्निन्द्र गिर्वणो नेन्द्र सश्चसि दाशुषोऽ३म्॥
उपोपेन्नु मघवन् भूय इन्नु ते कणवच्छ्रुणुधी हवम् ।
अस्माकं गिर उत सुष्टुतिं वसो दानं देवस्य पृच्यतोऽ३म्॥
स नः पर्षदतिस्त्रिधोऽ४म् ॥ १७

कदा चन प्र युच्छसि वधैः शुष्णं निधापयन् ।
प्र यो ननक्षे अभ्योजसा क्रिविं मुभे निदासि जन्मनोऽ३म्
तुरीयादित्य हवनं त इन्द्रियं मादिज्ञं नित्य पार्थिवः ।
यदेदस्तम्भीत् प्रथयन्नमूं दिव मा तस्थावमृतं दिवोऽ३म्॥
पूर्वस्य यत्ते अद्रिवोऽ४म् ॥ १८

यस्यायं विश्व आर्यः स लोगो समु मृर्यम् ।
स मिन्द्रो राया बृहतीरधूनुत दामः शेवधिपा परोऽ३म्॥
तिरश्चिदर्ये रुशमे पवीरवि सोमा इन्द्र ममन्दिषुः ।

संशुक्रासः शुचयः . सन्नवाशिरस्तुभ्येत् सो मध्यते रयो३म॥

सुम्न आ धेहि नो वसो४म् ॥ १९

अस्तावि मन्म पूर्व्यं विप्रासो अर्कं मानृचुः ।

तुरण्यवो मधुमन्तं घृतश्चुतं ब्रह्मेन्द्राय वोचतो३म् ॥

पूर्वीश्चतस्य बृहतीरनूषता स्तोमानासु ब्रुन्दवः ।

अस्मे रयिः पप्रथे वृष्ण्यं शवः स्तोतुर्मेधा असृक्षतो३म् ॥

पूर्त्तिः शविष्ठ शस्यतो४म् ॥ २०

उपमं त्वा मघोनां येषां सुतेषु मन्दसे ।

मघन्त इन्द्र मवसि सुहत्यना ज्येष्ठं च वृषभाणो३म् ॥

पूर्भित्तमं मघवन्निन्द्र गोविद मेवाहो इन्द्र भरस्व ।

यथा ।संवर्त्ते अमदो यथा कृश ईशानं राय ईमहो३म् ॥

नूनं तं नव्यं सन्न्यसो४म ॥ २१

एतत्त इन्द्र वीर्यं वावृधानो दिवे दिवे ।

य आयुं कुत्समतिथिग्वमर्दयो

गीर्भिर्गृणन्ति कारवो३म् ॥

ते स्तोभन्त ऊर्जमावन् घृतश्चुतं वाजयन्तो हवामहे ।

तं त्वा वयं हर्यश्वं शतक्रतुं पौरासो नक्षन् धीतिभो३म॥

प्र भो जनस्य वृत्रहो४म ॥ २२

आ नो विश्वेषां रस मध्वस्तु मध्व सिन्धवः ।
पूषा विष्णुर्हवनं मे सरस्वत्यवन्तु सप्त सिन्धवः । सिञ्चन्त्वद्रयोऽ३म् ॥
ये परावति सुन्विरे जनेष्वा शृणोतु पृथिवी हवम् ।
आपो वातः पर्वतासो वनस्पतिर्न्ने शृणोतु अर्वावतीन्दवोऽ३म् ॥
समन्येषु ब्रवावहोऽ४म् ॥ २३

आ नो विश्वे सजोषसो विश्वे मन्वन्त्वा वसु ।
विश्वा द्वेषांसि जहि चाव चा कृधि
देवासो गन्तनोप नोऽ३म् ॥
वसवो रुद्रा अवसे न आ गमन् यथा सोमस्य तृम्पसि ।
शोष्टेषु चित्ते मदिरासो अंशवः शृण्वन्तु मरुतो हवोऽ३म् ॥
शर्ये धा गोषु गच्छतोऽ४म् ॥ २४

पृक्ष नेदीय एदिहि वाज आ वधि सुक्रतो ।
आजिपते नृपते त्वामिद्धि नो मितमेधाभिरूतिभोऽ३म् ॥
आ शन्तम शन्तमाभिरभिष्टिभिः समवांसो विश्वशिवरे ।
वीतीहोत्राभिऋत देववीतिभिरा स्वापि स्वापिभोऽ३म् ॥
सखा सुशेवो अद्वयोऽ४म् ॥ २५

यदिन्द्र राधो अस्ति ते कृधि प्रजास्त्वा भगम् ।
आजितुरं सत्पतिं विश्वचर्षणिं भाधीन मघवत्तमोऽ३म् ॥

तेन नो बोधि सधमाद्यो वृधे भगो दानाय वृत्रहो३म्।
प्र सू तिरा शचीभिर्ये त उक्थिनो भगोदानायवृत्रहो३म्
एवा ह्येवैवा हि देवो४म् ॥ २६

यत्ते साधिष्ठोऽवसे त्व मस्माकं शतक्रतो।
वयं त इन्द्र स्तोमेभिर्विधेम ते स्याम भरेषु तो३म् ॥
वयं होत्राभिरुत देवहूतिभिः प्रस्कण्वाय नि तोशय।
महि स्थूरं शशयं राधो अह्रयं ससवांसो मनामहो३म् ॥
आयो मन्याय मन्यवो४म् ॥ २७

सन्ति ह्य१र्य आशिष आजिं यामि सदोतिभिः।
अद्य हि ते हरिवो ब्रह्म वाजयुरिन्द्र आयुर्जनानो३म् ॥
अस्मान्त्सुरक्षस्व मघवन्नुपावसे गव्युरग्रे मघीनाम्।
त्वा मि देव तमसं समश्वयुर्धुक्षस्व पिप्युषी मिषो३म् ॥
उपो मन्याय मन्यवो४म् ॥ २८

(अथ वालखिल्यानां मर्ड्चशो विहरणम् *)

अभि प्र वः सुराधस मिन्द्र मर्च यथा विदे।

---

* ऐ० ब्रा० ३भा० ३४४ पृ० १५—२० पङ्क्तयः, ३४६पृ० १-५ पंक्तयश्च द्रष्टव्याः

गिरिर्न भुज्मा मघवत्सु पिन्वते
यदीं सुता अमन्दिषा३म् ॥
शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिषो महीः ।
यो जरितृभ्यो मघवा पुरूवसुः सहस्रेणेव शिक्षतो३म् ॥
इन्द्रो विश्वस्य गोपतो४म् ॥ १

प्र सु श्रुतं सुराधस मर्चा शक्र मभिष्टये ।
गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसो३म् ॥
शतानीकेव प्र जिगाति धृष्णुया हन्ति वृत्राणि दाशुषे ।
यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु सहस्रेणेव मंहतो३म् ॥
इन्द्रो विश्वस्य भूपतो४म् ॥ २

आ त्वा सुतास इन्दवो मदा य इन्द्र गिर्वणः ।
आ त्वा वसो हवमानास इन्दव उप स्तोत्रेषु दधिरो३म्
अनेहसं वो हवमान मूतये मध्वः क्षरन्ति धीतयः ।
आपो नु वज्रिन्नन्वोक्यं१ सरः पृणन्ति शूर राधसो३म् ॥
इन्द्रो विश्वस्य चेतनो४म् ॥ ३

यदीं सुतास इन्दवोऽभि प्रिय ममन्दिषुः ।
आ यथा मन्दसानः किरासि नः प्र क्षुद्रेव त्मनाधृषो३म् ॥
अनेहसं प्रतरणं विवक्षणं मध्वः स्वादिष्ठ मीं पिब ।

आपो न धायि सवनं म आ वसो दुघा इवोप दाशुषोऽ३म॥

इन्द्रो विश्वस्य राजतोऽ४म् ॥ ४

आ नः स्तोम मुप द्रवद्धियानो अश्वो न सोतृभिः ।

उद्रीव वज्रिन्नवतो वसुत्वना सदा पीपेथ दाशुषोऽ३म् ॥

प्र वीर मुग्रं विविचिं धनस्पृतं विभूतिं राधसो महः ।

यन्ते स्वधावन्स्वदयन्ति धेनव इन्द्र कण्वेषु रातयोऽ३म ॥

इन्द्रो विश्वं विराजतोऽ४म् ॥ ५

आ नः सोमे स्वध्वर इयानो अत्यो न तोशते ।

उद्रीव वज्रिन्नवतो न सिञ्चने क्षरन्त्सोन्द्र धीतयोऽ३म् ॥

उग्रं न वीरं नमसोप सेदिम विभूति मक्षिता वसुम् ।

यन्ते स्वदावन्स्वदन्ति गूर्त्तयः पौरे छन्दयसे हवोऽ३म् ॥

प्र चेतन प्रचेतयोऽ४म् ॥ ६

यद्ध नूनं यद्वा यज्ञे यद्वा पृथिव्या मधि ।

यैभिर्निं दद्धु मनुषो निघोषयो येभिः स्वः परीयसोऽ३म्

रथिरासो हरयो ये ते अस्निध ओजो वातस्य पिप्रति ।

अतो नो यज्ञ माशुभिर्महे-

मत उग्र उग्रेभिरा गहोऽ३म् ॥

इन्द्र द्युम्नाय न इषोऽ४म् ॥ ७

यच्च शूरं … पृथिव्यां दिवि ।
येभि … मदसि विश्वं स्वर्दृशोऽम् ॥
अभि … हरयो … मार्गवी वाता इव प्रसक्षिषः ।
युजान इन्द्र हरिभिर्महेमत ऋष्व ऋष्वेभिरागहिहो३म् ॥
राये वाजाय वज्रिवो४म् ॥ ८
एतावतस्त ईमह इन्द्र सुम्नस्य गोमतः ।
यथा गोभर्ये ऋरिणामा अद्रिवो गयि गोवं हरिश्रियो३म् ॥
यथा कण्वे मघवन् … अध्वरे दीर्घनीथे दमूनसि ।
यथा प्राव मघवन् मेध्यातिथिं
यथा नीपातिथिं धने३म् ॥
शविष्ठ … ज्मनृङ्सो४म् ॥ ९
एतावतस्ते वसो विद्याम शूर नव्यसः ।
यथा गोभर्ये असने र्ऋजिश्वनीन्द्र गोमद्धिरण्यवो३म् ॥
यथा कण्वे मघवन् त्रसदस्यवि यथा पक्थे दशव्रजे ।
यथा प्राव एतशं कृत्व्ये धने यथा वशं दशव्रजो३म् ॥
मघोष्टिष्ठ वज्रिन्नृङ्सो४म् ॥ १०
यथा मनौ सांवरणौ सोममिन्द्रापिबः सुतम् ।
यथा सोमं दशशिप्रे दशोण्ये स्यूमरश्मावृजूनसो३म् ॥

पृषध्रे मेध्ये मातरिश्वनीन्द्र सुवाने ऽमन्दथाः ।
नीपातिथौ मघवन्मेध्यातिथौ पुष्टिगौ श्रुष्टिगौ सचो३म् ॥
चिकित्वो ऽभि नो नयो४म् ॥ ११

यथा मनौ विवस्वति सोमं शक्रापिबः सुतम् ।
सहस्राण्यसिषासङ्ख्वा मृषिस्तोतो दश्वे वृको३म् ॥
पार्षद्वाणः प्रस्वणुं समसादयच्छयानं जिव्रिमुद्धितम् ।
यथा त्रिते छन्द इन्द्र जुजोषस्यायौ मादयसे सचो३म् ॥
इन्द्रो विदे तमु स्तुषो४म् ॥ १२

य उक्थेभिर्न विन्धते चिकिद्य ऋषिचोदनः ।
तं त्वा वयं सुदुघामिव गोदुहो जुहूमसि श्रवस्यवो३म् ॥
यस्य त्वमिन्द्रस्तोमेषु चाकनो वाजे वाजिञ्छतक्रतो ।
इन्द्रं तमच्छा वद नव्यस्या मत्यरिष्यन्तं न भोजसो३म् ॥
त ऊतये हवामहो४म् ॥ १३

य उक्था केवला दधे यः सोमं धृषितापिबत् ।
स त्विमा विश्वा भुवनानि चिक्रददादिज्जनिष्टपौंस्यो३म् ॥
यस्मा अर्कं सप्तशीर्षाणं मानृचुस्त्रिधातु मुत्तमे पदे ।
यस्मै विष्णुस्त्रीणि पदा विचक्रम उपमित्रस्य धर्मभो३म् ॥
जेतार मपराजितो४म् ॥ १४

यो नो दाता वसूनामिन्द्रं तं हूमहे वयम् ।

वसूयवो वसुपतिं शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहोऽ३म् ॥

यस्मै त्वं वसो दानाय मंहसे स रायस्पोषमिन्वति ।

विद्मा ह्यस्य सुमतिं नवीयसीं गमेम गोमति व्रजोऽ३म् ॥

स नः पर्षदतिद्विषोऽ३म् ॥ १५

यो नो दाता स नः पिता महाँ उग्र ईशानकृत् ।

तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः

सुतावन्तो हवामहोऽ३म् ॥

यस्मै त्वं वसो दानाय शिक्षसि स रायस्पोषमश्नुते ।

अयामिन्नुग्रो मघवा पुरूवसुर्गोरश्वस्य प्र दातु नोऽ३म् ।

आनुष्टुप्छन्द इन्द्रं वृणोऽ३म् ॥ १६

कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे ।

अस्माकं गिर उत सुष्टुतिं वसो कण्ववच्छृणुधी हवोऽ३म् ।

यस्मै त्वं मघवन्निन्द्र गिर्वणः शिक्षो शिक्षसि दाशुषे ।

उपोपेन्नु मघवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यतोऽ३म् ॥

स नः पर्षदतिस्रिधोऽ३म् ॥ १७

कदा चन प्रयुच्छस्युभे नि पासि जन्मनी ।

प्रदेदस्तम्भीत् प्रथयन्नमूं दिवमादित्य मिव पार्थिवीऽ३म् ॥

प्र यो ननक्षे अभ्योजसा क्रिविं वधैः शुष्णं निघोषयन् ।
तुरीयादित्य हवनं त इन्द्रिय मा तस्थावमृतं दिवो३म्॥
पूर्वस्य यत्ते अद्रिवो४म् ॥ १८

यस्यायं विश्व आर्यो दासः शेवधिपा अरिः ।
सं शुक्रासः शुचयः सङ्गवा-
शिरः सोमा इन्द्र मन्दिषो३म् ॥

स मिन्द्रो राया बृहतीरधूनुत सं क्षोणी समु सूर्यम् ।
निराशिदर्यं रुशमे पत्रीरवि तुभ्येत् भो अज्यते रयो३म्॥
सुन आ विहि नो वसो४म् ॥ १९

अस्तावि मन्म पूर्व्यं ब्रह्मेन्द्राय वोचत ।
अस्मे रयिः पप्रथे वृष्ण्यं शवोऽस्मे सुवानास इन्दवो३म् ॥

तुरण्यवो मधुमन्तं घृतश्चुतं विप्रासो अर्कमानृचुः ।
पूर्वीरृतस्य बृहतीरनूषत स्तोतुर्मेधा असृक्षतो३म् ॥
पूर्त्तिः शविष्ठ शस्यतो४म् ॥ २०

उपमं त्वा मघोनां ज्येष्ठं च वृषभाणाम् ।
यथा संवर्ते अमदो यथा कृश एवास्मे इन्द्र मत्स्वो३म् ।
मधन्त इन्द्र मवसे सुक्रत्यया येषां सुतेषु मन्दसे ॥
पूर्भित्तमं मघवन्निन्द्र गोविद मीशानं राय ईमहो३म्॥

[illegible] सचन्त्यसोऽ३म् ॥ २१

एतत्त इन्द्र वीर्यं गीर्भिर्गृणन्ति कारवः ।

ते त्वां वयं हर्यश्वं शतक्रतुं वाजयन्तो हवामहेऽ३म् ॥

य आयुं कुत्समतिथिग्वमर्दयो वावृधानो दिवेदिवे ।

ते स्तोभन्त ऊर्जमावन् घृतश्चुतं

पौरासो नक्षन्धीतिभिऽ३म् ॥

प्र मां जनस्य [illegible]ऽ३म् ॥ २२

आ नो विश्वेषां रसं मध्वः सिञ्चन्त्वद्रयः ।

आपो वातः पर्वतासो वनस्पतिः

शृणोतु पृथिवी हवोऽ३म् ॥

पूषा विष्णुर्हवनं मे सरस्वत्यवन्तु सप्त सिन्धवः ।

ये परावति सुन्विरे जनेष्वा ये अर्वावतीन्दवोऽ३म् ॥

अस्मभ्यं [illegible]ऽ३म् ॥ २३

आ नो विश्वे सजोषसो देवासो गन्तनोप नः ।

शीर्षेषु चित्ते मदिरासो अंशवो यत्रा सोमस्य तृम्पसोऽ३म् ॥

विश्वा द्वेषांसि जहि चाव चा कृधि विश्वे सन्वन्त्वा वसु ।

वसवो रुद्रा अवसे न आ गमञ्छृण्वन्तु मरुतो हवोऽ३म् ।

[illegible] यो गोषु गच्छतोऽ३म् ॥ २४

इन्द्र मेदीय एदिहि मितमेधाभिरूतिभिः ।
वीती होत्राभिरुत देववीतिभिः ससवांसो विशृण्विरे३म् ॥
वाजिपते नृपते त्व मिद्धि नो वाज आ वक्षि सुक्रतो ।
आ शन्तमशन्तमाभिरभिष्टिमिरा स्वापे स्वापिभो३म् ॥
सखा सुशेवो अद्वयो४म् ॥ २५
यदिन्द्र राधो अस्ति ते माघोनं मघवत्तम ।
प्र सू गिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः
क्रतुं पुनत आनुषो३म् ॥
आजितुरं सत्पतिं विश्वचर्षणिं कृधि प्रजास्वाभगम् ।
तेन नो बोधि सधमाद्यो वृधे भगो दानाय वृत्रहो३म् ॥
एवा ह्येवेवा हि देवा४म् ॥ २६
यस्ते साधिष्ठोऽवसे ते स्याम भरेषु ते ।
महि ष्टूरं शशयं राधो अह्रयं प्रस्कण्वाय नि तोशयो३म् ॥
वयं त इन्द्र स्तोमेभिर्विधेम त्व मस्माकं शतक्रतो ।
वयं होत्राभिरुत देवहूतिभिः ससवांसो मनामहे३म् ॥
आयो मन्याय मन्यवो४म् ॥ २७
सन्ति ह्यर्य आशिष इन्द्र आयुर्जनानाम् ।
स्वामिदेव तमसे समश्वयुर्गव्युरग्रे मथीनो३म् ॥

अहं हि ते हरिवो ब्रह्म वाजयुराजिं यामि सदोतिभिः ।
अस्मान्नवस्व मघवन्नुपावसे
धृक्षस्व पिप्युषी मिषा३म् ॥
उपो मन्याय मन्यवो४म् ॥ २८

(अथ वालखिल्यानां मध्यमयो विहरणम् *)

अभि प्र वः सुराधस मिन्द्र मर्च यथा विदे ।
यो जरितृभ्यो मघवा पुरूवसुः सहस्रेणेव शिक्षता३म् ॥
शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिषो मही: ।
गिरिर्न भुज्मा मघवत्सु पिन्वते
यदीं सुता अमन्दिषा३म् ॥
इन्द्रो विश्वस्य गोपतो४म् ॥ १
प्र सु श्रुतं सुराधस मर्चा शक्र मभिष्टये ।
यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु सहस्रेणेव मंहतो३म् ॥
शतानीकेव प्र जिगाति धृष्णुया हन्ति वृत्राणि दाशुषे ।
गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसो३म् ॥
इन्द्रो विश्वस्य भूपतो४म् ॥ २

* ऐ० आ० ३भा० ४४४ पृ० २१,२२पंक्ती द्रष्टव्ये; पुनः ४४४ पृ० ६,७,८ पंक्तयश्च ।

आ त्वा सुतास इन्दवो मदा ये इन्द्र गिर्वणः ।
आपो न वज्रिन्नन्वोक्यं१ सरः पृणन्ति शूर राधसो३म् ॥
अनेहसं वो हवमान मूतये मध्वः क्षरन्ति धीतयः ।
आ त्वा वसो हवमानास इन्दव उप स्तोत्रेषु दधिरो३म्

इन्द्रो विश्वस्य चेतनो४म् ॥ ३

यदं सुतास इन्दवो ऽभि प्रिय ममन्दिषुः ।
आपो न धायि सवनं म आ वसो दुघाइवोपदाशुषो३ः
अनेहसं प्रतरणं विवक्षणं मध्वः स्वादिष्ठ मीं पिब ।
आ यथा मन्दसानः किरासि नः प्र क्षुद्रेव त्मना धृषो३म्॥

इन्द्रो विश्वस्य राजतो४म् ॥ ४

आ नः स्तोम मुप द्रवद्धियानो अश्वो न सोतृभिः ।
यं ते स्वधावन्स्वदयन्ति धेनव इन्द्र कण्वेषु रातयो३म् ॥
प्र वीर मुग्रं विविचिं धनस्पृतं विभूतिं राधसो महः ।
उद्रीव वज्रिन्नवतो वसुत्वना सदा पीपेथ दाशुषो३म् ॥

इन्द्रो विश्वं विराजतो३म् ॥ ५

आ नः सोमे स्वध्वर इयानो अत्यो न तोशते
यं ते स्वदावन्स्वदन्ति गूर्तयः पौरे छन्दयसे हवो३म् ॥
उप मं वीरं नमसोप सेदिम विभूति मक्षितावसुम् ।

...... प्रचेतयोऽम् ॥
प्र चेतन प्रचेतयोऽम् ॥ ६

यद्द नूनं यद्वा यज्ञे यद्वा पृथिव्या मधि ।
अतो नो यज्ञ माशुभिर्महे-
मत उग्र उग्रेभिरा गह्योऽम् ॥

रथिरासो हरयो ये ते असिध ओजो वातस्य पिप्रति ।
येभिर्नि दस्यु मनुषो निघोषयो येभिः स्वः परीयसोऽम्
इन्द्र द्युम्नाय न इषोऽम् ॥ ७

यद्द नूनं परावति यद्वा पृथिव्यां दिवि ।
युजान इन्द्र हरिभिर्महेमत ऋष्व ऋष्वेभिरा गह्योऽम् ॥
अजिरासो हरयो ये त आशवो वाता इव प्रसक्षिणः ।
येभिरपत्यं मनुषः परीयसे येभिर्विश्वं स्वर्दृशोऽम् ॥
राये वाजाय वज्रिवोऽम् ॥ ८

एतावतस्त ईमह इन्द्र सुम्नस्य गोमतः ।
यथा प्रावो मघवन् मेध्यातिथिं
यथा नीपातिथिं ...... ॥

यथा ...... मघवन्मे...... दशग्वे ...... दमूनसि ।
यथा गोशर्ये असिषासो ...... हरिश्रियोऽम् ॥

प्रविष्ठ वज्रिन्नृञ्जसो४म् ॥ ६

एतावतस्ते वसो विद्याम शूर नव्यसः ।
यथा प्राव एतशं कृत्व्ये धने यथा वशं दशव्रजो३म् ॥
यथा कण्वं मघवन् त्रसदस्यवि यथा पक्थे दशव्रजे ।
यथा गोशर्ये असनोर्ऋजिश्वनीन्द्र गोमद्धिरण्यवो३म् ॥

मंहिष्ठ वज्रिन्नृञ्जसो४म् ॥ १०

यथा मनौ सांवरणौ सोममिन्द्रापिबः सुतम् ।
नीपातिथौ मघवन्मेध्यातिथौ पुष्टिगौ श्रुष्टिगौ सचो३म् ॥
पृषध्रे मेध्ये मातरिश्वनीन्द्र सुवाने अमन्दथाः ।
यथा सोमं दशशिप्रे दशोण्ये स्यूमरश्मावृजूनसो३म् ॥

चिकित्वो अभि नो नयो४म् ॥ ११

यथा मनौ विवस्वति सोमं शक्रापिबः सुतम् ।
यथा त्रिते छन्द इन्द्र जुजोषस्यायौ मादयसे सचो३म् ॥
पार्षद्वाणः प्रस्कण्वं समसादयच्छयानं जिव्रिमुद्धितम् ।
सहस्राण्यसिषासद्गवा मृषिस्त्वोतो दस्यवे वृको३म् ॥

इन्द्रो विदेत मु स्तुषो४म् ॥ १२

य उक्थेभिर्न विन्धते चिकिद्य ऋषिचोदनः ।
इन्द्रं तमच्छा वद नव्यस्या मत्यरिष्यन्तं न भोजसे३म् ॥

यश्च त्वमिन्द्रस्तोमेषु चाकनो वाजे वाजिञ्छतक्रतो ।
तं त्वा वयं सुदुघामिव गोदुहो जुहूमसि श्रवस्यवोऽ३म् ॥
त मूतये हवामहेऽ४म् ॥ १३

य उक्था केवला दधे यः सोमं धृषितापिबत् ।
यस्मै विष्णुस्त्रीणि पदा विचक्रम उपमित्रस्य धर्मभोऽ३म् ॥
यस्या अर्कं सप्तशीर्षाणं मानुष्यास्त्वधात् मुत्तमे पदे ।
स त्वि१मा विश्वा भुवनानि चिक्रददादिज्जनिष्टपौंस्योऽ३म् ॥
जेतार मपराजितोऽ४म् ॥ १४ .

यो नो दाता वसूना मिन्द्रं तं हूमहे वयम् ।
विद्मा ह्यस्य सुमतिं नवीयसीं गमेम गोमति व्रजेऽ३म् ॥
यस्मै त्वं वसो दानाय मंहसे स रायस्पोष मिन्वति ।
वसूयवो वसुपतिं शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहेऽ३म् ॥
स नः पर्वर्दातोऽ४म् ॥ १५

यो नो दाता स नः पिता महाँ उग्र ईशानकृत् ।
अयामन्नुग्रो मघवा पुरूवसुर्गोरश्वस्य प्र दातु नोऽ३म् ।
यस्मै त्वं वसो दानाय शिक्षसि स रायस्पोष मश्नुते ।
तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः सुतावन्तो हवामहेऽ३म् ॥
क्रतुश्छन्द ऋतं बृहेऽ४म् ॥ १६

कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे।
उपोपेन्नु मघवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यतो३म्॥
यश्चिद्धि त्वं मघवन्निन्द्र गिर्वणः शिक्षो शिक्षसि दाशुषे।
अस्माकं गिर उत सुष्टुतिं वसो कण्ववच्छृणुधी हवो३म्॥
स नः पर्षदति द्विषो४म्॥ १७

कदा चन प्र युच्छस्युभे नि पासि जन्मनी।
तुरीयादित्य हवनं त इन्द्रियमा तस्थावमृतं दिवो३म्॥
प्र यो ननक्षे अभ्योजसा क्रिविं वधैः शुष्णं निघोषयन्।
यदेदस्तम्भीत् प्रथयन्नमूं दिवमादिज्जनिष्ट पार्थिवो३म्॥
पूर्वस्य यत्ते अद्रिवो४म्॥ १८

यस्यायं विश्व आर्यो दासः शेवधिपा अरिः।
तिरश्चिदर्ये रुशमे पवीरवि तुभ्येत् सो अज्यते रयो३म्॥
स मिन्द्रो रायो बृहतीरधूनुत सं क्षोणी समु सूर्यम्।
सं शुक्रासः शुचयः सङ्गवाशिरः
सोमा इन्द्र ममन्दिषो३म्॥
सुम्न आ धेहि नो वसो४म्॥ १९

अस्तावि मन्म पूर्व्यं ब्रह्मेन्द्राय वोचत।
पूर्वीर्ऋतस्य बृहतीरनूषत स्तोतुर्मेधा असृक्षतो३म्॥

पुरुत्मानो मधुमन्तं घृतश्चुतं विप्रासो अर्कमानृचुः ।
अस्मे रयिः पप्रथे वृष्ण्यं शवोऽस्मे सुवानास इन्दवोऽ३म् ॥

पूर्भिः सप्तिः प्रसह्य ॥ २०

उपमं त्वा मघोनां ज्येष्ठं च वृषभाणाम् ।
पूर्भित्तमं मघवन्निन्द्र गोविद
मीशानं राय ईमहोऽ३म् ॥

नत्वन्त इन्द्र मवसे सुकृत्यया यथा सुतेषु मन्दसे ॥
यथा संवर्त्ते अमदो यथा कृश एवास्मे इन्द्र मत्स्वोऽ३म्

नूनं तं नव्यं सन्न्यसोऽ४म् ॥ २१

एतत्त इन्द्र वीर्यं गीर्भिर्गृणन्ति कारवः ।
ते स्तोभन्त ऊर्ज मावन् घृतश्चुतं
पौरासः नक्षन् धीतिभाऽ३म् ॥

य आयुं कुत्समतिथिग्वमर्दयो वावृधानो दिवेदिवे ।
तं त्वा वयं हर्यश्वं शतक्रतुं वाजयन्तो हवामहोऽ३म् ॥

प्र भो जनस्य वृत्रहोऽ४म् ॥ २२

आ नो विश्वेषां रसं मध्वः सिञ्चन्त्वद्रयः ।
ये परावति सुन्विरे जनेष्वा ये अर्वावतीन्दवोऽ३म् ॥
पृषा विष्णुर्हवनं मे सरस्वत्यवन्तु सप्त सिन्धवः ।

आपो वातः पर्वतासो वनस्पतिः
शृणोतु पृथिवी हवो३म् ॥
समन्त्येषु ब्रवावहो४म् ॥ २३

आ नो विश्वे सजोषसो देवासो गन्तनोप नः ।
वसवो रुद्रा अवसे न आगमञ्छृण्वन्तु मरुतो हवो३म् ।
विश्वा द्वेषांसि जहि चाव चा कृधि विश्वे सन्वन्त्वा वसु ।
शीष्टेषु चित्ते मदिरासो अंशवो यत्रा सोमस्य तृम्पसो३म् ॥
शूरो यो गोषु गच्छतो४म् ॥ २४

इन्द्र मेदीय एदिहि मितमेधाभिरूतिभिः ।
आ शन्तमशन्तमाभिरभिष्टिभिरा स्वापे स्वापिभिरा३म् ॥
आजिपते नृपते त्वमिद्धि नो वाज आ वक्षि सुक्रतो ।
वीती होत्राभिरुत देववीतिभिः ससवांसो विशृण्विरा३म् ॥
सखा सुशेवो अद्वयो४म् ॥ २५

यदिन्द्र राधो अस्ति ते माघोनं मघवत्तम ।
तेन नो बोधि सधमाद्यो वृधे भगो दानाय वृत्रहो३म् ॥
आजितुरं सत्पतिं विश्वचर्षणिं कृधि प्रजास्वाभगम् ।
प्र सू तिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः
क्रतुं पुनत आनुषो३म् ॥

एवा ह्यसि वीर युरेवा शूर उत स्थिरः। एवा ते राध्यं मनः ॥ २६
त्वं पुरू सहस्राणि शतानि च यूथा दानाय मंहसे।

एवा ह्येवेवा हि देवो३म् ॥ २६

यस्ते साधिष्ठोऽवसे ते स्याम भरेषु ते।
वयं होत्राभिरुत देवहूतिभिः ससवांसो मनामहो३म् ॥
वयं त इन्द्र स्तोमेभिर्विधेम त्वमस्माकं शतक्रतो।
महि स्थूरं शशयं राधो अह्रयं प्रस्कण्वाय नि तोशयो३म् ॥

आ यो मन्याय मन्यवो४म् ॥ २७

भद्रा त्वस्य आशिष इन्द्र आयुर्जनानाम्।
अस्मान्नक्षस्व मघवन्नुपावसे
धुक्षस्व पिप्युषी मिषो३म् ॥
अहं हि ते हरिवो ब्रह्म वाजयुराजिं यामि सदोतिभिः।
त्वामिदेव तमसे समश्वयुर्गव्युरग्रे मथीनो३म् ॥

उपो मन्याय मन्यवो४म् ॥ २८

(अथ वालखिल्यानां यथापाठं शंसनम् *)

अभि प्र वः सुराधस मिन्द्र मर्च यथा विदे।
यो जरितृभ्यो मघवा पुरूवसुः सहस्रेणेव शिक्षतो३म् ॥

* ऐ० ब्रा० ३भा० ३४७ पृ० १ पंक्ति। प्रथम

[illegible] प्र जिगाति धृष्णुया हन्ति वृत्राणि दाशुषे।
गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसो३म्॥

आ त्वा सुतास इन्दवो मदा ये इन्द्र गिर्वणः।
आपो न वज्रिन्नन्वोक्यं१ सरः पृणन्ति शूर राधसो३म्॥

अनेहसं प्रतरणं विवक्षणं मध्वः स्वादिष्ठमीं पिब।
आ यथा मन्दसानः किरासि नः प्र क्षुद्रेव त्मना धृषो३म्॥

आ नः स्तोम मुप द्रवद्धियानो अश्वो न सोतृभिः।
यं ते स्वधावन्स्वदयन्ति धेनव इन्द्र कण्वेषु रातयो३म्॥

उग्रं न वीरं नमसोप सेदिम विभूति मक्षितावसुम्।
उद्रीव वज्रिन्नवतो न सिञ्चते क्षरन्तीन्द्र धीतयो३म्॥

यद्ध नूनं यद्वा यज्ञे यद्वा पृथिव्या मधि।
अतो नो यज्ञमाशुभिर्महेमत उग्र उग्रेभिरा गहो३म्॥
अजिरासो हरयो ये त आशवो वाता इव प्रसक्षिणः।
येभिरपत्यं मनुषः परीयसे येभिर्विश्वं स्वर्दृशो३म्॥

एतावतस्त ईमह इन्द्र सुम्नस्य गोमतः।
यथा प्रावो मघवन्मेध्यातिथिं यथा नीपातिथिं धनो३म्॥
यथा कण्वे मघवन्त्रसदस्यव यथा पक्थे दशव्रजे।

या गोमर्थ असनोरूजिश्वनीन्द्र गोमद्धिरण्यवोऽश्म ॥

सु तं सुराधस मर्चा शक्र मभिष्टये ।

यः सुवते स्तुवते काम्यं वसु मइस्रेणव मंहतेऽश्म ॥

शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिषो मही: ।

गिरिर्न भुज्मा मघवत्सु पिन्वते यदीं सुता अमन्दिषोऽश्म

यदीं सुतास इन्दवोऽभि प्रिय ममन्दिषु: ।

आपो न धायि सवनं म आ वसो दुघा इवोप दाशुषोऽश्म

अनेहसं वो हवमान मूतये मध्व: क्षरन्ति धीतय: ।

आ त्वा वसो हवमानास इन्दव उप स्तोत्रेषु दधिरेऽश्म

आ न: सोमे स्वध्वर इया नो अत्यो न तोशते ।

यं ते स्वदावन्स्वदन्ति गूर्तय: पौरे छन्दयसे हवोऽश्म

प्र वीर मुग्रं विविचिं धनस्पृतं विभूतिं राधसो मह: ।

उद्रीव वज्रिन्नवतो वसुत्वना सदा पीपेथ दाशुषेऽश्म्

यद्ध नूनं परावति यद्वा पृथिव्यां दिवि ।

युजान इन्द्र हरिभिर्महेमत ऋष्व ऋष्वेभिरा गह्योऽश्म्

रथिरासो हरयो ये त अस्निध ओजो वातस्य पिप्रति ।
येभिर्नि दस्युं मनुषो निघोषयो येभिः स्वः परीयसोऽ३म्
एतावतस्ते वसो विद्याम शूर नव्यसः ।
यथा प्राव एतशं कृत्व्ये धने यथा वशं दशव्रजोऽ३म् ॥
यथा कण्वे मघवन्मेधे अध्वरे दीर्घनीथे दमूनसि ।
यथा गोशर्ये असिषासो अद्रिवो मयि गोत्रं हरिश्रियोऽ३म्
यथा मनौ सांवरणौ सोम मिन्द्रापिबः सुतम् ।
नीपातिथौ मघवन्मेध्यातिथौ पुष्टिगौ श्रुष्टिगौ सचोऽ३म्
पार्षद्वाणः प्रस्कण्वं समसादयच्छयानं जिव्रि मुद्धितम् ।
सहस्राण्यसि षासद्गवामृषिस्त्वोतो दस्यवे वृकोऽ३म् ॥
य उक्थेभिर्न विन्धते चिकिद्य ऋषिचोदनः ।
इन्द्रं त मच्छा वद नव्यस्या मत्यविष्यन्तं न भोजसोऽ३म्
यस्मा अर्कं सप्तशीर्षाणं मानृचुस्त्रिधातु मुत्तमे पदे ।
स त्वि१मा विश्वा भुवनानि चिक्र-
ददादिज्जनिष्टपौंस्योऽ३म् ॥

यो नो दाता वसूनामिन्द्रं तं हूमहे वयम् ।
विद्मा ह्यस्य सुमतिं नवीयसीं गमेम गोमति व्रजो३म्
यस्मै त्वं वसो दानाय शिक्षसि स रायस्पोषमश्नुते ।
तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः सुतावन्तो हवामहो३म्
कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे ।
उपोपेन्नु मघवन्भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यतो३म् ॥
प्र यो ननक्षे अभ्योजसा क्रिविं वधैः शुष्णं निघोषयन् ।
यदेदस्तम्भीत्प्रथयन्नमूं दिवमादिज्जनिष्ट पार्थिवो३म् ॥
यस्यायं विश्व आर्यो दासः शेवधिपा अरिः ।
तिरश्चिदर्ये रुशमे पवीरवि तुभ्येत्सो अज्यते रयो३म्
तुरण्यवो मधुमन्तं घृतश्चुतं विप्रासो अर्कमानृचुः ।
अस्मे रयिः पप्रथे वृष्ण्यं शवोऽस्मे सुवानास इन्दवो३म्
यथा मनौ विवस्वति सोमं शक्रापिबः सुतम् ।
यथा त्रिते छन्द इन्द्र जुजोषस्यायौ मादयसे सचो३म्
पृषध्रे मेध्ये मातरिश्वनीन्द्र सुवाने अमन्दथाः ।

यथा सोमं दशशिप्रे दशोण्ये स्यूमरश्मावृजूनसोऽ३म् ॥

य उक्था केवला दधे यः सोमं धृषितापिबत् ।

यस्मै विष्णुस्त्रीणि पदा विचक्रम उप मित्रस्य धर्मभोऽ३म्

यस्य त्व मिन्द्र स्तोमेषु चाकनो वाजे वाजिञ्छतक्रतो ।

तं त्वा वयं सुदुघा मिव गोदुहो जुहूमसि श्रवस्यवोऽ३म्

यो नो दाता स नः पिता महाँ उग्र ईशानकृत् ।

अयामन्नुग्रो मघवा पुरूवसुर्गोरश्वस्य प्र दातु नोऽ३म्

यस्मै त्वं वसो दानाय मंहसे स रायस्पोष मिन्वति ।

वसूयवो वसुपतिं शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहोऽ३म् ॥

कदा चन प्र युच्छस्युभे नि पासि जन्मनी ।

तुरीयादित्य हवनं त इन्द्रिय मा तस्थावमृतं दिवोऽ३म्

यस्मै त्वं मघवन्निन्द्र गिर्वणः शिक्षो शिक्षसि दाशुषे ।

अस्माकं गिर उत सुष्टुतिं वसो कण्ववच्छृणुधी हवोऽ३म्

अस्तावि मन्म पूर्व्यं ब्रह्मेन्द्राय वोचत ।

पूर्वीर्ऋतस्य बृहतीरनूषत स्तोतुर्मेधा असृक्षतोऽ३म् ॥

समिन्द्रो रायो बृहतीरधूनुत सं क्षोणी समु सूर्यम् ।

सं शुक्रासः शुचयः सं गवाशिरः सोमा इन्द्रममन्दिषोऽ३म्

उपमं त्वा मघोनाञ्ज्येष्ठञ्च वृषभाणाम् ।

पूर्भित्तमं मघवन्निन्द्र गोविदमीशानं राय ईमहोऽ३म्

य आयुं कुत्समतिथिग्वमर्दयो वावृधानो दिवेदिवे ।

तं त्वा वयं हर्यश्वं शतक्रतुं वाजयन्तो हवामहोऽ३म् ॥

आ नो विश्वेषां रसं मध्वः सिञ्चन्त्वद्रयः ।

ये परावति सुन्विरे जनेष्वा ये अर्वावतीन्दवोऽ३म् ॥

विश्वा द्वेषांसि जहि चाव चा कृधि

विश्वे सन्वन्त्वा वसु ।

शीष्टेषु चित्ते मदिरासो अंशवो यत्रा सोमस्य तृम्पसोऽ३म्

इन्द्र नेदीय एदिहि मितमेधाभिरूतिभिः ।

आ शन्तम शन्तमाभिरभिष्टिभिरा स्वापे स्वापिभोऽ३म ॥

आजितुरं सत्पतिं विश्वचर्षणिं कृधि प्रजास्वाभगम् ।

प्रसूतिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः क्रतुं पुनत आनुषोऽ३म्

यस्ते साधिष्ठो ऽवसे ते स्याम भरेषु ते ।

वयं होत्राभिरुत देवहूतिभिः ससवांसो मनामहो३म् ॥

अहं हि ते हरिवो ब्रह्म वाजयुराजिं यामि सदोतिभिः ।

त्वामिदेव तममे समश्वयुर्गव्युरग्रे मथीनो३म् ॥

एतत्त इन्द्र वीर्यं गीर्भिर्गृणन्ति कारवः ।

ते स्तोभन्त ऊर्जमावन्घृतश्चुतम्पौरासो नक्षन्धीतिभो३म्

नक्षन्त इन्द्र मवसे सुकृत्यया येषां सुतेषु मन्दसे ।

यथा संवर्ते अमदो यथा कृश एवास्मे इन्द्र मत्स्वो३म् ॥

आ नो विश्वे सजोषसो देवासो गन्तनोप नः ।

वसवो रुद्रा अवसे न आ गमञ्छृण्वन्तु मरुतो हवो३म्

पूषा विष्णुर्हवनं मे सरस्वत्यवन्तु सप्त सिन्धवः ।

आपो वातः पर्वतासो वनस्पतिः शृणोतु पृथिवीहवो३म्

यदिन्द्र राधो अस्ति ते माघोनं मघवत्तम ।

तेन नो बोधि सधमाद्यो वृधे भगो दानाय वृत्रहो३म्

आजिपते नृपते त्व मिद्धि नो वाज आ वक्षि सुक्रतो ।

वीती होत्राभिरुत देववीतिभिः ससवांसो वि शृण्विरे ॥

सन्ति ह्य१र्य आशिष इन्द्र आयुर्जनानाम् ।

अस्मान्नक्षस्व मघवन्नुपावसे धुक्षस्व पिप्युषीमिषो३म् ॥

वयं त इन्द्र स्तोमेभिर्विधेम त्वमस्माकं शतक्रतो ।

महि स्थूरं शशयं राधो अह्रयं प्रस्कण्वाय नि तोशयो३म्

प्रति ते दस्यवे वृक राधो अदर्श्यह्रयम् ।

द्यौर्न प्रथिना शवो३म् ॥

दश मह्यं पौतक्रतः सहस्रा दस्यवे वृकः ।

नित्याद्रायो अमंहतो३म् ॥

शतं मे गर्दभानां शत मूर्णावतीनाम् ।

शतं दासाँ अति स्रजो३म् ॥

तत्रो अपि प्राणीयत पूतक्रतायै व्यक्ता ।

अश्वानामिन्न यूथ्यो३म् ॥

अचेत्यग्निश्चिकितुर्हव्यवाट् स सुमद्रथः ।

अग्निः शुक्रेण शोचिषा बृहत्सूरो अरोचत

दिवि सूर्यो अरोचतो३म् ॥

भूरीदिन्द्रस्य वीर्यं१ व्यख्य मभ्यायति ।

राधस्ते दस्यवे वृको३म् ॥

शतं श्वेतास उक्षणो दिवि तारो न रोचन्ते ।

मह्ना दिवं न तस्तभो३म् ॥

शतं वेणून्छतं शुनः शतं चर्माणि म्लातानि

शतं मे बल्वजस्तुका अरुषीणां चतुःशतो३म् ॥

सुदेवाः स्थ काण्वायना वयोवयो विचरन्तः ।

अश्वासो न चङ्क्रमतो३म् ॥

आदित्थास्य चर्किरन्नानूनस्य महि श्रवः ।

श्यावीरतिध्वसन्पथश्चक्षुषा चन सन्नशो३म् ॥

इमानि वां भागधेयानि सिस्रत

इन्द्रावरुणा प्र महे सुतेषु वाम् ।

यज्ञेयज्ञे ह सवना भुरण्यथो

यत्सुन्वते यजमानाय शिक्षथो३म् ॥

निः षिध्वरीरोषधीराप आस्ता-

मिन्द्रावरुणामहिमान माशत ।

या सिस्रतू रजसः पारे अध्वनो

ययोः शत्रुर्नकिरादेव ओहतोऽ३म् ॥

सत्यं तदिन्द्रावरुणा कृशस्य वां

मध्व ऊर्मिं दुहते सप्त वाणोऽ३म् ।

ताभिर्दाश्वांस मवतं शुभस्पती

यो वा मदब्धो अभि पाति चित्तिभोऽ३म् ॥

घृतप्रुषः सौम्या जीरदानवः

सप्त स्वसारः सदन आ ऋतस्य

या ह वा मिन्द्रावरुणा घृतश्चुत-

स्ताभिर्धत्तं यजमानाय शिक्षतोऽ३म् ॥

अवोचाम महते सौभगाय

सत्यं त्वेषाभ्यां महिमान मिन्द्रियोऽ३म् ।

यमाग्निरिन्द्रावरुणा घृतश्चुत-

स्त्रिभिः साप्तेभिरवतं शुभस्पतो३म् ॥

इन्द्रावरुणा यदृषिभ्यो मनीषां

वाचो मतिं श्रुतमदत्तमग्रो३म् ।

यानि स्थानान्यसृजन्त धीरा

यज्ञं तन्वानास्तपसाभ्यपश्यो३म् * ॥

[पुनराहावः †]

॥ शोंसावो३म् ॥

[पच्छो दूरोहणम्]

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसो३म् ।

होता वेदिषदतिथिर्दुरोणसो३म् ॥

---

* अस्य सूक्तस्यान्त्या ऋक् दूरोहणान्ते शस्यते। तदनुपदं द्रष्टव्यम् (४५पृ०)।

† शिल्पशंसनानन्तरं दूरोहणशंसनं विहितम्। तदर्थोऽयं माहावः। "आहूय दूरोहणं रोहति"—इत्यादि ऐ० ब्रा० १भा० ३५६पृ०, ३भा० ३४६पृ० च द्रष्टव्यम्।

नृषद् वरसदृतसद् व्योमसो३म्।

अब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतो३म्॥ १ *

[अर्द्धर्चशो दुरोहणम् †]

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षस-

द्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसो३म्।

नृषद् वरसदृतसद् व्योमस-

दब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतो३म्॥ २

[त्रिपद्या दुरोहणम्]

सः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषो३म्।

तिथिर्दुरोणसन्नृषद् वरसदृतसो३म्।

सदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतो३म्॥ ३

[ऋक्शोऽनवानं दुरोहणम्]

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षस-

द्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत्।

---

* ऋ० सं० ४. ४०. ५।

† "सप्तर्चा हंसवती दुरोहणमित्याचक्षते"— इति ऐ० आ० भा० भा० १भा० १४८पृ०, २भा० ३५६ पृ० च द्रष्टव्यम्।

नृषद् वरसदृतसद् व्योमस-

दब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतो३म् ॥

[पुनः विपद्या दूरोहणम्]

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषो३म् ।

अतिथिर्दुरोणसन् नृषद् वरसदृतसो३म् ।

व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतो३म् ॥ ५

(पुनरर्धर्चशो दूरोहणम्)

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षस-

द्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसो३म् ।

नृषद् वरसदृतसद् व्योमस-

दब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतो३म् ॥ ६

(पुनः पच्छो दूरोहणम्)

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसो३म् ।

होता वेदिषदतिथिर्दुरोणसो३म् ।

नृषद् वरसदृतसद् व्योमसो३म् ।

अब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतो३म् ॥ ७

[ऐन्द्रावरुणी परिधानीया *]

इन्द्रावरुणा सौमनस मदृप्तं

रायस्पोषं यजमानेषु धत्तो३म् ।

प्रजां पुष्टिं भूति मस्मासु धत्तं

दीर्घायुत्वाय प्र तिरतं न आयो३म् ॥ †

[प्रस्थसूक्तम् ‡]

आ वां राजानावध्वरे ववृत्यां

हव्येभिरिन्द्रावरुणा नमोभो३म् ।

प्र वां घृताची बाह्वोर्दधाना

परि त्मना विषुरूपा जिगातो३म् ॥ ‡

* "अथेद मैन्द्रावरुणं सूक्तं मैन्द्रावरुणी परिधानीया" इति ऐ० ब्रा० ३५६, ३५७पृ० ।

† वालखिल्यैकादशसूक्तस्यान्तिमा ऋगियम् । मं० ८. ५९. ७ ।

‡ "आ वां राजानाविति नित्य मैकाहिकम्" इति च आश्व० श्रौ० सू० ८. २. १९ । तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य प्रस्थसूक्त मिदम् । ऐ० ब्रा० १भा० ३५१पृ० २४ पं० तयाहीत्यादि, पुनः ३५६, ३५७ पृ० च द्रष्टव्यम् ।

युवो राष्ट्रं बृहदिन्वति द्यौ-

र्यौ सेतृभिररज्जुभिः सिनीथोऽ३म्।

परि नो हेळो वरुणस्य वृज्या

उरुं न इन्द्रः कृणवदु लोकोऽ३म् ॥ २

कृतं नो यज्ञं विदथेषु चारुं

कृतं ब्रह्माणि सूरिषु प्रशस्तोऽ३म्।

उपो रयिर्देवजूतो न एतु

प्र णः स्पार्हाभिरूतिभिस्तिरेतोऽ३म्

अस्मे इन्द्रावरुणा विश्ववारं

रयिं धत्तं वसुमन्तं पुरुक्षुोऽ३म्।

प्र य आदित्यो अनृता मिना-

त्यमिता शूरो दयते वसूनोऽ३म् ॥ ४ *

---

* पञ्चर्चमिदं सूक्तमाम्नातम् (मं० ७, ८४); तत्र चतस्र इमाः; पञ्चमी तु परिधानीया ४७ पृ० द्रष्टव्या।

[परिधानीया *]

नूय मिन्द्रं वरुण मष्ट मे गौः
प्रावस्तोके तनये तूतुजानो३म् ।
सुरत्नासो देववीतिं गमेम
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नो३म् ॥

[शस्त्रान्ते आहावः †]

उक्थं वाचीन्द्राय देवेभ्यः ।

[शस्त्रान्ते प्रतिगरः ‡]

॥ ओ३म् ॥

[आगूः §]

॥ ये३ यजामहे ॥

---

* "सूक्तान्तैर्होता परिदधदेति, अथ समाप्य एव तृतीयसवने होत्रकाणां परिधानीया भवन्ति"—इति ऐ० ब्रा० २भा० २४७, २५४, ३५३, ३५७ पृ० ।

† "उक्थं वाचीन्द्राय देवेभ्य इत्याह शस्त्रैकारस्याक्षरम्"—इति ऐ० ब्रा० २भा० ५२, ५४ पृ० ।

‡ "ओ मित्यध्वर्युरेकाक्षरम्"—इति ऐ० ब्रा० २भा० ५२, ५४ पृ० ।

§ "ये३ यजामह इत्यागूः"—इति, "आगूर्याज्यादिः"—इति च आश्व० श्रौ० सू० १. ५. ५, ४ ।

[शस्त्रयाज्या *]

इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य

वृष्णः सोमस्य वृषणा वृषेथाम् ।

इदं वामन्धः परिषिक्तमस्मे

आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयेथो३म् † ॥

[वषट्कारः ‡ , अनुवषट्कारः §]

॥ वौ३षट् । सोमस्याग्ने वीहि वौ३षट् ‖ ॥

॥ इति वालखिल्यं ¶ शस्त्रं समाप्तम् ॥

---

* शस्त्रान्ते प्रयोज्या याज्या। एषा याज्या ऐन्द्रावरुणी। ऐ० ब्रा० ३भा० ३५१ पृ०। "याज्यान्तानि च शस्त्राणि"—इति आश्व० श्रौ० ५.१०.२१।

† ऋ० सं० ६.६८.११। "याज्यान्तम् प्रावयेत्"—इति आ० १.५.८।

‡ "वौषडिति वषट्कारः"—इति आश्व० श्रौ० १.५.१५। एष एव वषट्कारः शस्त्रयाज्यान्ते पाठ्यः। "उच्चैस्तरां वषट्कारः"—इति, याज्यावषट्कारयोर्नैरन्तर्यविधिस्तु ऐ० ब्रा० २भा० ८०, ३०पृ० द्रष्टव्यः।

§ ऐ० ब्रा० २भा० २१, २२। आश्व० श्रौ० ५.५.१८ द्रष्टव्यम्।

‖ "वषट्कारोऽन्त्यः सर्वत्र"—इति, "सयोरादौ प्रावयेत्"—इति च आश्व० श्रौ० सू० १.५.७।

¶ अत्र प्रदर्शितो विहारो महावालखिल्यनामकः; अयं रात्रावपि श्रुतौ श्रौतिकानामिति। तौ तु ऐ० ब्रा० ३भा० ३६५ पृ०—३७१ पृ० द्रष्टव्यौ।

॥ अथ ॥

॥ ऐतरेयालोचनम् ॥

अथेदमालोचयामः— (१) कि मिदमैतरेयं नाम ?, (२) कोऽस्य प्रवक्ता ?, (३) कुत्रत्यः सः ?, (४) कः कालोऽस्य ?, (५) कीदृशान्यासन् तदानीन्तनाचारव्यवहारविज्ञानानि ?, (६) कस्याः शाखाया इदम् ?, (७) कोऽस्य विषयः ?, (८) किमु प्रयोजन मेतस्येत्यष्टौ ॥

(१)

अथ कि मिद मैतरेयं नाम ? ब्राह्मण मिति ब्रूमः। किमु ब्राह्मण मिति ? अत्राह जैमिनिः—"शेषे ब्राह्मणशब्दः" -इति (२. १. ३३.)। मन्त्रभागातिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मण मिति तदर्थः। यद्यपि विचारणीय मिदं लक्षणं युक्ततम मिति ऋग्भाष्यभूमिकादौ सायणादिभिरङ्गीकृतम्, न तथाप्ययं लक्षणाय तादृश मिति मन्यामहे वयम्; एतल्लक्षणेन एव तत्स्वरूपा-प्रतीतेर्ब्राह्मणग्रन्थानां वेदत्वे विप्रतिपत्तिदर्शनाच्च। अतोऽस्य "कर्मचोदना ब्राह्मणानि" -इति (३५ सू०, आपस्तम्बलक्षण मेवेहाश्रयामहे। अस्ति च कर्मचोदनापरा मन्त्रा अपीति तल्लक्षणं सदोष मिति चेदत्र ब्रूमः,—पदार्थस्वरूपबोधाननुपयुक्त-निर्दोषलक्षणतो वरं पदार्थस्वरूपबोधाय्योपयुक्तं सदोषलक्षण मपीति। तत्सत्त्वे यथा यजुर्बहुलाया ऋक्संहिताया यजुर्वेदत्वं न दोषावहम्, तथैव कर्मचोदनाबहुलत्वे ऽप्यैतरेयादौ ब्राह्मणत्व मपीति। ब्राह्मणग्रन्थानां वेदत्वे विप्रतिपत्तयस्तु सङ्क्षेपतो निराकृ-

लोचने "कोऽसौ वेदः ?"-इतिप्रकरणे प्रकाशिता एव। ततो दयानन्दस्वामिना च ऋग्भाष्यभूमिकायां तदेव स्फुट मेवावादि। तत्र हि वेदसञ्ज्ञाविचारोपसंहारे--- "ब्रह्मेति ब्राह्मणानां नामास्ति। अत्र प्रमाणम्। 'ब्रह्म वै ब्राह्मणः क्षत्रं राजन्यः (श० १३. १.)' -इति, 'समानार्थावेतौ ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणशब्दश्च' इति व्याकरणमहाभाष्ये (५. १. १.)। चतुर्वेदविद्भिर्ब्रह्मभिर्ब्राह्मणैर्महर्षिभिः प्रोक्तानि यानि वेदव्याख्यानानि तानि ब्राह्मणानि"-इति। अतः पूर्वं मुद्रापितस्यास्यैतरेयस्य सम्पादनभूमिकायां स्वा० हग्-महोदयेनापि ब्राह्मणशब्दनिर्वचनमेवमेव सूचितम्। अस्माकन्त्वत्राप्यस्ति किञ्चिद् वक्तव्यम्। तद्यथा--- न हि 'ब्राह्मोऽजातौ' इति (पा० ६. ४. १७१.) सूत्रे जायते ब्रह्मन्शब्दाद् अण्प्रत्यये ब्राह्मणशब्दः सम्भाव्यते, अतो ब्राह्मणवाचिब्रह्मन्शब्दादेवेदं निष्पन्नं ब्राह्मणं पदम्, अपि त्वस्मन्मते ब्राह्मणशब्दादेव प्रोक्ताद्यर्थेऽणि स्यान्निष्पन्नं ब्राह्मण मिति।

तदेवं ब्राह्मणेन प्रोक्तं यागविध्यादिबोधकं वचनं ब्राह्मणम्, तादृशवचनानां समूहो ग्रन्थोऽपि ब्राह्मण मेव। वचनपरत्वादेवास्य ब्राह्मणशब्दस्य क्लीवत्वम्। अथवा अस्त्वेतद् ब्राह्मणपदं भाष्यपरम्। वेदार्थवित्तमेन ब्राह्मणेन प्रोक्तं यागविध्यनुस्यूतं मन्त्रभाष्य मेव ब्राह्मण मिति। ब्राह्मणस्य वेदत्व मुररीकुर्वतापि सायणाचार्येण स्वकण्ठरवेणैवास्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्व माभाषि। तथाहि तैत्तिरीयसंहिताभाष्यभूमिकायाम्--- "ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्वात् मन्त्रा एवादौ समाम्नाताः"-- इति। वस्तुतस्तु मन्त्राणां हि ब्राह्मणकालतोऽपि बहुपूर्वकालजत्वात् ब्राह्मणकाले तदर्थप्रत्ययसंशयः सम्भाव्य एवेति ब्राह्मणकाराणां

ब्राह्मणानां तदर्थकाशनाय तत्तात्पर्याख्यानाय च प्रवृत्तिः
समुत्पन्ना, तत एवेमानि पैङ्ग्यकौषीतकैतरेयादीनि मादिवेद-
भाष्याणि सम्पन्नानीति वक्तुं युज्यत एव। तदिदं मत्ताभिर्नि-
रुक्तालोचने (ङ--ङी) "वस्तुतः"-इत्यादिना "वेदभाष्यरूपाणि
ब्राह्मणानीति"-इत्यन्तेन च ब्राह्मणग्रन्थानामादिवेदभाष्यरूपत्व-
मेव सिद्धान्तितम्।

यद्यप्येवं तथापि ब्राह्मणग्रन्थेषु सर्वत्रैव प्रधानतो यागविधय
एवोपलभ्यन्ते। तत्र यागेषु यागाङ्गद्रव्यदेवतामन्त्रादिषु प्रवृत्त्या-
द्युत्पादनार्थाः स्तुत्यादयः स्तुत्यादिपरा आख्यायिकाश्च बह्व्य
आख्याताः श्रूयन्ते। ता एव अर्थवादा अप्युच्यन्ते। तदप्युक्त-
मापस्तम्बेन--- "ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः, निन्दा प्रशंसा परकृतिः
पुराकल्पश्च"-इति (३६, ३७ सू०)। तत्प्रसङ्गतो बहूनां मन्त्राणां
मन्त्रांशानां वा प्रायोऽधियज्ञपरव्याख्यानानि, क्वचिदन्यान्य-
विधान्यपि समाम्नातानीति सर्वथा सैव सार्थवादब्राह्मणग्रन्थानां
यागविधानार्थतैव परिफलति इति "कर्मचोदना ब्राह्मणानि"-
इत्यापस्तम्बकृतं ब्राह्मणलक्षणं सङ्गच्छत एव सर्वतेति निरवद्यम्॥

अथोक्तमेवार्थं निदर्शनोदाहरणैः किञ्चिद् बोधयितुं यतामहे।
प्रथमं तावदत्र दीक्षणीयेष्टिर्निरूपिता। सा खल्वग्निष्टोमादि-
यागेषु दीक्षणार्था भवति। यागस्त्रिविधः; इष्टि-होत्र-सत्र-
भेदात्। तत्रेयमिष्टिः प्रथमविधो यागः। अस्य देवताविधानमप्येव-
माम्नातम्— "अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण
सर्वा अन्या देवताः"-इत्यादि (ऐ० ब्रा० १. १. १.)। एतेनास्य
यागस्य अग्निर्विष्णुश्च द्वे देवते इत्यवगम्येते। ततो द्रव्यविधानमप्येव-
माम्नातम्— "आग्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपन्ति दीक्षणीयं

मेकादशकपालम्"-इत्यादि। इत उत्तर मेतदीयावान्तरबहुविधविधानाद्यनन्तरं मन्त्रद्वयं विहितम्—"अग्निर्मुखं प्रथमो देवताना मग्निश्च विष्णो तप उत्तमं मह इत्याग्नावैष्णवस्य हविषो याज्यानुवाक्ये भवतः"-इत्यादि। अनयोर्मन्त्रयोः पूर्वो दीक्षायागप्रधानहविषः पूर्वोक्तस्य तस्य 'पुरोऽनुवाक्या' भवति, उत्तरो याज्येति विवेकः। तदेनयोः स्पष्टार्थतया, अविवक्षितविशेषतात्पर्यतया वा विशेषतो व्याख्यानतात्पर्यं नोक्तमैतरेयके; अपि यदेतदुपक्रमे "अग्निर्वै देवाना मवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः"-इति देवद्वयस्तुतिराम्नाता, तदेवैतन्मन्त्रद्वयस्य सामान्यतस्तात्पर्यव्याख्यानं सम्पन्नम्। 'अग्नेः' पार्थिवस्यास्याव मत्वम्, पृथिवीस्थत्वात्; एवं 'विष्णोः' आदित्यस्योत्तमत्वम् द्युस्थत्वात्; अन्यासां वाय्वादीनां सर्वासा मेव देवताना मेतयो र्द्यावापृथिव्योरेव अन्तःस्थत्वात् एतयोर्ग्रहणेनैव ग्रहण मभीष्ट मित्याशयः। मन्त्रावेतौ ऋग्यजुस्सामाथर्वशाखीयसंहितास्विदानीम्प्रचलितासु न दृश्येते; कृष्णयजुस्तैत्तिरीयब्राह्मणे तु श्रूयेते (२. ४. १. ३. ४.), परं तत्रापि सन्ति पाठभेदाः। आश्वलायनश्रौतसूत्रेऽपि हि प्रपठ्य विहितावेताविति न त्वाश्वलायनशाखीयावप्यभिगम्येते; अत एतौ ततोऽप्यन्यशाखीयाविति ध्रुवम्॥

सोमप्रवहणीना मृचान्तु विधान मनु व्याख्यानानि चाम्नातानि। तद्यथा—"भद्रादभि श्रेयः प्रेहीत्यन्वाह, अयं वाव लोको भद्रस्तस्मादसावेव लोकः श्रेयान्, स्वर्ग मेव तं लोकं गमयति। बृहस्पतिः पुर एता ते अस्त्विति, ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मा एनत् पुरोगव मकर् न वै ब्रह्मण्वद्रिष्यति। अथेमवस्य वर आ पृथिव्या इति, देवयजनं वै वरं पृथिव्यै, देवयजन एवैनं

तदवसाययति । 'आरे शत्रून् कृणुहि सर्ववीर' इति, द्विषन्त मेवास्मै तत् पाप्मानं भ्रातृव्य मपबाधतेऽधरं पादयति''-इति प्रथमर्चो विधिव्याख्याने (ऐ० ब्रा० १. ३. २.)। एषापि अप-ठिताथा ऋक्शाखायां माम्नातेत्यन्यशाखीयैव : तैत्तिरीयसंहिता-यान्तु श्रूयते १. २. ३. १८ ॥

ब्राह्मणादिषयाणां विशेषतोऽर्थप्रतिपत्तये अन्यतमाप्यथा चोदाह-रामः। श्रूयते हि शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिन्याः शाखाया आदिमैषा कण्डिका—"इषे त्वोर्जे त्वा वायव स्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे''-इति। शतपथब्राह्मणेऽस्या मन्त्रत्रयात्मिकात्वं स्वीकृत्य, प्रथममन्त्रस्य पर्णशाखाच्छेदने, द्वितीयस्य तयेव शाखया ताडनेन गवां वत्सानाङ्कीकरणे, अन्तिमस्य तृतीयस्य तु तयेव तथैव ताडनेन एकस्या गोर्वत्सतः पृथक्करणे विनियोगो विहितो व्याख्यातास्ते त्रय एव मन्त्राः। तद्यथा— "ता माच्छिनत्ति— 'इषे त्वोर्जे त्वेति। इष्यं तदाह, यदाहेषे त्वोर्जे त्वेति ; यो वृष्टादूर्गसो जायते तस्मै तदाह। अथ मातृभिर्वत्सान्त्समवार्जन्ति, स वत्सं शाखयोपस्पृशति— 'वायव स्थेति। अयं वै वायुर्योऽयं पवते ; एष वा इदं सर्वं प्रप्यायति यदिदं किञ्च ; वर्षत्येष वा एतासां प्रप्यायिता ; तस्मादाह वायव स्थेति। ०—० अथ मातृणा मेकां शाख-योपस्पृशति वत्सेन व्याकृत्य— 'देवो वः सविता प्रार्पयत्विति। सविता वै देवानां प्रसविता, सवितृप्रसूता यज्ञं सम्भरानिति ; तस्मादाह देवो वः सविता प्रार्पयत्विति। 'श्रेष्ठतमाय कर्मण इति। यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म, यज्ञाय हि तस्मादाह श्रेष्ठतमाय कर्मण इति''-इति माध्य० शत० ब्रा० १. ७. ४. १-५।

तदेव मस्या मन्त्रत्रयात्मिकायाः शुक्लयजुःप्रथमकण्डिकायाः सविनियोग एषोऽर्थः सम्पन्नः—

(१) 'इषे त्वा, ऊर्जे त्वा' इष्यै त्वां; छिनद्मीति शेषः।

(२) 'वायवः स्थ' पवमानाः, वर्द्धनेन प्रप्यायमानाः यूयं स्थ; युष्मान् समवसृजन् मातृभ्योपसृजामीति शेषः।

(३) 'सविता' देवानां प्रसविता 'देवः', 'वः' युष्मान्, यज्ञं सम्भारान्, पवमानान् 'श्रेष्ठतमाय कर्मणे' यज्ञाय 'प्रार्पयतु'; सवितृप्रसूता वय मिदं यास्यामह इति शेषः।

नून मेषोऽर्थोऽधियज्ञः, पर मस्मिन्न पदव्याख्यानेनाधिदैवता-र्थोऽपि सम्पन्न एव। तद्यथा— "अयं वै वायुर्योऽयं पवते"। 'यः अयं पवते' सदैव पवमानो विद्यते, स एव 'अयं' त्वगिन्द्रिय प्रत्यक्षः, अत एव विग्रहादिशून्यो भौतिको 'वायुः'। "एष वै इदं सर्वं प्रप्याययति यदिदं किञ्च"। 'यत् इदं किञ्च' स्थावर जङ्गमात्मकं जगत्, तत् 'इदं सर्वं' 'एषः वै' वायुरेव 'प्रप्याययति' प्रकर्षेण वर्द्धयति। "एष वै वर्षति" वायुरेव वृष्टिधाराः सर्वाः मेघतश्चालयन् पृथिव्यां सर्वान्प्याययति। अत एव "एतासाम्" पार्थिवीना मपां "प्रप्याययिता" वर्द्धयिता भवति। तत एवम्भूतं 'त्वा' त्वां वायुं "इष्ये" जानामि। "वृष्टात् ऊर्क्—रसः जायते"। "तस्मै" ऊर्जे—रसाय, तत एवान्न मुत्पद्यत इति 'इषे' अन्नाय च 'त्वा' त्वां जानामि। "देवानां" सर्वेषा मग्न्या-दीनां "प्रसविता" सूर्यः ईश्वरो वा 'वः' "यज्ञं सम्भारान्" प्राणनहेतून् युष्मान् 'श्रेष्ठतमाय कर्मणे' "यज्ञाय" प्राणनकार्य-निर्वाहाय 'प्रार्पयतु' सदैव प्रार्पयत्येव, वय मपि "सवितृ-प्रसूताः" एव, अस्मानिति शेषः॥ एतेन वायोः प्रत्यक्षत्वम्, वर्षहेतुत्वम्,

वृष्टिद्वारा चान्नहेतुत्वम् , तत आप्यायनहेतुत्वम् ; सर्वप्रसूतत्वम् , प्राणनरूपश्चैकर्मकारित्वञ्चेत्याख्यातं वायुविज्ञानम् । प्रधानतो वायुविज्ञानार्थ एव चाम्नातो यजुर्वेदः । अतएवैतदुक्तम्— "अग्नि-वायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम्"—इत्येवमादिक मिति ॥

श्रूयते चात्र पर्णशाखयैव वत्सापाकरणकार्माभिधानार्थो सुद्र-तमेकाख्यायिका । तद्यथा— 'यत्र वै गायत्री सोम मच्छापतत् , तदस्या आहरन्त्या अपादस्ताभ्यायत्य पर्णं प्रचिच्छेद । गायत्र्या वा सोमस्य वा राज्ञस्तत् पतित्वा पर्णोऽभवत् । तस्मात् पर्णो नाम । तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तदिहाप्यसदिति । तस्मात् पर्णशाखया वत्सानपाकरोति" इति (शत० ब्रा० १. ५. ४.) । अस्यार्थः— 'यत्र' यस्मिन् काले हि 'गन्धर्वनगरे' हिमालयस्य कस्मिंश्चित् सुरम्यशिखरे 'सोमं' सोमवल्लीहरणम् 'अच्छ' आप्तु 'गायत्री' काचिद् गायिका 'अपतत्' गतवती ; 'तत्' तदैव 'आहरन्त्याः' सोमवल्लीहरणं कुर्वन्त्याः 'अस्याः' 'अपादस्ताभ्यायत्य' 'अवस्तात्'=अवस्तात्=अधस्तात् 'अपायत्य' वियुज्य स्थितं 'पर्णं' पर्णाकार मेव पर्णपत्रं 'चिच्छेद', सा गायत्रीति शेषः । 'गायत्र्या' गायत्र्याः तस्या 'वा' अथवा 'सोमस्य' राज्ञः' अङ्गसंलग्न मागतं 'तत्' छिन्नं पर्णं 'पतित्वा' भूमिं गत्वा 'पर्णः' पर्णाख्यपर्यायः पलाशाख्यो वृक्षः 'अभवत्' । यतः पर्णत एवास्योत्पत्तिः, तस्मात् 'पर्णो नाम' पर्ण इत्येवैष वृक्षः प्रसिद्धः । 'तत्' तस्मात् 'अत्र' 'सोमस्य' सारभूते रसे 'यदेव' 'न्यक्तं' वीर्यम् , 'तत्' इहापि पलाशवृक्षेऽपि 'असत्' अस्तीति ।

एतदाख्यायिकातः पञ्च पर्णविज्ञानानि प्रतीतानि भवन्ति । पुरा नासीदिहार्य्यनगरीषु पलाशवृक्षो हिमवतः प्रत्यादिक्षानीत

इति प्रथमम्। बहुषु पलाशारण्येषु च प्राप्यते सोम इति द्वितीयम्। पलाशस्य फलानि न जायन्ते, अपि पत्राकाराण्येव तद्बीजानि भवन्तीत्यपि पत्रत एवास्योत्पत्तिर्भवतीति तृतीयम्। अत एव पत्रपर्यायशब्दाभिधेयः स पर्ण इति वा पलाश इति वाख्यायत इति चतुर्थम्। एतद्रसस्यापि सोमरसतुल्यबलकारित्व मिति पञ्चमम्॥ गन्धर्वाणां गानप्रियत्वं स्त्रीकामत्वं च संलक्ष्य, तत्र गन्धर्वनगरे सोमानयनाय गायिकायाः प्रेरणं चात्रैव शतपथेऽन्यत्र च श्रुतम् (३का. २प्र. २क.), तत्सर्वं तत्रैव द्रष्टव्य मिति॥

अथ दर्शयामः कस्मिंश्चित सूक्ते विधातव्येऽप्याख्यायिकाम्नातेति। तद्यथा—"तार्क्ष्ये स्वर्गकामस्य रोहेत्" इति (ऐ० ब्रा० ४. ३. ६.)। तार्क्ष्यदेवताकं तृचं सूक्तं तार्क्ष्यम् (ऋ० सं० १०. १७८. १-३.), तस्मिन् 'तार्क्ष्ये' सूक्ते; तेन सूक्तशंसनेनेति भावः। 'स्वर्गकामस्य' यजमानस्य, प्रसङ्गागतं 'दूरोहणं' स्वर्ग'रोहेत्', रोहणमारोहणं तत्सम्पादयेत्; शंसनकर्त्ता होत्विति शेषः। इम मेव विधिं प्रस्तोतु माम्नातैषाख्यायिका—"तार्क्ष्यो ह वा एतं पूर्वोऽध्वान मैत्, यत्रादो गायत्री सुपर्णी भूत्वा सोम माहरत्; तद्यथा क्षेत्रज्ञ मध्वनः पुर एतारं कुर्वीत, तादृक् तत्"—इति। 'तार्क्ष्यः' तन्नामा कश्चित् 'वै' एव 'पूर्वः' अग्रगामी सन् 'एत मध्वानं' पार्वत्यमार्गम् 'ऐत्' आगमत्, दर्शयन्निवेति यावद्। कदा किमर्थं मित्याह— 'यत्र' यत्काले 'अदः' वृत्तान्तं सम्पन्नम्। किमित्युच्यते— 'गायत्री' देवगणप्रेरिता, गानेन गन्धर्वान् मोहयित्वा सोमानयने प्रवृत्ता, काचिद् गायिका नारी, 'सुपर्णः' पक्षी, तद्वत् (लुप्तोपमान मिदं पदम्), स यथा तीक्ष्णदृष्टिर्द्रुतगामी स्थिरलक्ष्यः सन् स्वलक्ष्ये

उत्पतिष्णुर्भवति, तथा 'भूत्वा', 'सोमम्' 'आहरत्' आहृतवती, 'तस्' तदानीं 'अथ' 'अध्वनः केवर्त्तं' मार्गविशेषाभिज्ञं तद्देशवासिनं कञ्चिज्जनं 'पुर एतारं' पथप्रदर्शनायाग्रगामिनं 'कुर्वन्ति', 'तस्मात्' 'तत्' तार्क्ष्यं मनं, दूरोहणारोहणाय भवतीति शेषः। कश्चासौ तत्र तादृशविजनप्रदेशे पुरुषस्तार्क्ष्य इत्याह — "अयं वै तार्क्ष्यो योऽयं पवते"–इति। 'तार्क्ष्यः' खलु 'अयं' प्रत्यक्षगम्यः। कः ? 'योऽयं पवते' त्वाचप्रत्यक्षो यः सदैव सर्वत्र प्रवहति। एवञ्च वायोरेव नामान्तरं तार्क्ष्य इत्युक्तं सम्पन्नम्। स एष वायुरेव तत्र गायत्र्याः पथप्रदर्शको बभूवेति। तत्पथप्रदर्शकत्वञ्च वायोर्गन्धवहत्वेनोपपद्यत एव ; अस्या एव दिशः सोमगन्ध आयातीति समनुभूय तत्प्रदेशं गतवती सेति भावः। एतेनापि किञ्चिद् वायुविज्ञान मावेदितम्, विशेषतोऽभिज्ञानाय च ततः श्रुतम्— "एष स्वर्गस्य लोकस्याभिवोढा"–इति। 'एषः' तार्क्ष्यापरपर्यायो वायुः 'स्वर्गस्य लोकस्य अभिवोढा' मृतानां सुकृतीनां जन्तूना मातिवाहिकान् देहान् स्वर्गं लोकम् अभिवहति। किञ्च स्वरित्यादित्यपर्यायशब्दो निघण्टौ (१. ४. १.) पठितः, व्याख्यातश्च तथा निरुक्तेऽपि (२. ४. २.), ततश्चादित्यरश्मीना मिह पृथिव्या मभिवाहकत्वेन चास्य तार्क्ष्यस्य सम्पद्यते स्वर्गलोकवोढृत्वम्। तदेव मिह सूर्यरश्मीनां वाहक एषः, अमृतातिवाहिकसूक्ष्मदेहवाहकश्चैष एव ; तदिदं महाविज्ञानद्वयमेतदाख्यायिकयोपदिष्ट मिति ध्येयम्॥

एवमादिभ्य आख्यायिकाभ्यो बहव उपदेशाश्च लभ्यन्ते ; तत अत एवञ्जातीया बह्व्यः कथा अनतिप्राचीनपुराणेषु तथाचेतिहासादिषु च अल्पमतीनां स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां धर्मोपदेशाय

कल्पिता भगवता व्यासेन, तदनुगामिभिश्चान्यैः क्रमादद्यतनैरपि। अत एवोक्तं महाभारतोपक्रमे— "इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्"-इति (१. १. २६७.)। वस्तुतस्तु सर्वपुराणेतिहासमूलीभूतो वैदिकाख्यायिकोक्तो वृत्तान्तभागस्तु सर्व एवोपमानादिमूलकः परिकल्पितोऽसत्य इत्येव सिद्धान्तितं मीमांसादर्शने। तथाहि "गुणवादस्तु"-इतिसूत्रव्याख्यानावसरेऽभाष्येवं स्फुटं श्रीमदाचार्येण शवरस्वामिना— "असद्वृत्तान्तान्वाख्यानम्; स्तुत्यर्थेन प्रशंसाया गम्यमानत्वात्। वृत्तान्वाख्याने वर्त्तमाने द्वयं निष्पद्यते,— यच्च वृत्तान्तज्ञानम्, यश्च कश्चित् प्ररोचना द्वेषो वा। तत्र वृत्तान्तान्वाख्यानं न प्रवर्त्तकं न निवर्त्तकञ्चेति प्रयोजनाभावादनर्थक मित्यविवक्षितम्; प्ररोचनया तु प्रवर्त्तते द्वेषान्निवर्त्तत इति तयोर्विवक्षा" इति (१. २. १० सू०)। प्रदर्शितानि चैतदुदाहरणानि बहूनि तत्रैव किञ्चिदुद्धरण ... मिदं "स: (प्रजापति:) आत्मनो वपा मुदक्खिदत् (तै० ... १. १.)"—इत्याद्याख्यायिकाया: प्रकृताभिप्रायव्याख्यानपरम् "कथम्पुनरिदं निरालम्बन मन्वाख्यायते? इति। उच्यते ... कश्चिदर्थ: प्रजापति: स्यात्— वायु:, आकाश:, आदित्यो वा। 'स आत्मनो वपा मुदक्खिदत्'-इति,— वृष्टिं, वायुं, रश्मिं वा। 'तामग्नौ प्रागृह्णात्'-इति,— वैद्युते, आर्चिषे, लौकिके वा। 'ततोऽज:' -इति,— अन्नं, बीजं, वीरुधा। 'त मालभ्य (त मुपजीव्य) प्रजा: पशूनाप्नोति'-इति गौणा: शब्दा:"-इति। तदेवं छिन्नेषु मूलेषु कुतो न पतेयु: पौराणिकेतिहासाद्भुतकथा: सर्वा वातेन कदलीवनानि यथेति, को वा विश्वसिति बालोपदेशाय विष्णुशर्मादिभिर्निर्मिता काकोलूकसंवादादिकथा अवालोऽपीति सुधीभिरेवाकलय्य

मिद मिति । पौराणिकसूर्यचन्द्रसृष्ट्यादिविधानानि तु सर्वाण्येव वेदविरुद्धान्येवेति वेद्यं वेदविद्भिः स्वत एव स्फुटम् ।

तदेवं ब्राह्मणग्रन्थेषु यागा विहिताः, तत्सिध्यर्थो द्रव्यदेवता-मन्त्राश्च विहिताः, तत्र सर्वत्र प्रवृत्त्यर्थो किञ्चिद्विधानाद्युपदेशका अपि गौणमूलाः कल्पनासम्भूता आख्यायिकाश्च बहव आम्नाताः, तत्तन्मन्त्राणां तत्तद्यागाद्युपयोगित्वं वर्णयितुं समासतस्तात्पर्यमन्वा-ख्यातुं वा व्याख्यानानि च कृतानि । ततश्च विध्यर्थवादाख्यानपूर्वक मादिमं मन्त्रभाष्यं ब्राह्मण मित्येव पर्यवस्यति ब्राह्मणलक्षणम् । अस्ति चात्र ग्रन्थे तल्लक्षणं समस्तादितीद मपि ब्राह्मणम्, नाम्ना चैतदैतरेयक मिति सिद्धम् ॥

---

(२)

अथातो विचार्य मस्ति कोऽस्य प्रवक्तेति ; महिदास इति ब्रूमः । तथा ह्यारण्यकम्—"एतद्ध स्म वै तद् विद्वानाह महिदास ऐतरेयः" इति (ऐ० आ० १, ८, २,) । छन्दोगब्राह्मणेऽप्येव मेव (५, १६, ७,) । तत्र "महिदासो नामतः, इतराया अपत्य मैतरेयः"-इति शाङ्करं भाष्यम् । अन्यच्च भाष्यभूमिकायामालेखि सायणेनैवम्— "प्रकृतस्य तु ब्राह्मणस्यैतरेयकत्वे सम्प्रदायविद एता माख्यायिका माचक्षते । 'कस्य चित् खलु महर्षेः बह्व्यः पत्न्यो विद्यन्ते स्म । तासां मध्ये कस्याश्चिदितरेति नामधेयम् । तस्या इतरायाः पुत्रो महिदासाख्यः कुमारः । तदीयस्य तु पितुर्भार्या-न्तरपुत्रेष्वेव स्नेहातिशयो न तु महिदासे । ततः कस्याञ्चिद् यज्ञसभायां स महिदास मवज्ञायान्यान् पुत्रान् स्वोत्सङ्गे स्थापया-

मास । तदानीं खिन्नवदनं महिदास मवगत्येतराख्या तन्माता स्वकीयकुलदेवतां भूमि मभिसस्मार । सा च भूमिदेवता दिव्य-मूर्त्तिधरा सती यज्ञसभायां समागत्य महिदासाय दिव्यं सिंहासनं दत्त्वा तत्रैन मुपवेश्य सर्वेष्वपि कुमारेषु पाण्डित्याधिक्य मगमय्यैतद्ब्राह्मणप्रतिभासनरूपं वरं ददौ । तदनुग्रहात् तस्य महिदासस्य मनस: 'अग्निर्वै देवाना मवमः (ऐ० ब्रा० १. १. १.)' -इत्यादिकं 'स्तृणुते (ऐ० ब्रा० ८. ५. ५.)'-इत्यन्तं चत्वारिंशदध्यायोपेतं ब्राह्मणं प्रादुरभूत् । तत ऊर्द्धम् 'अथ महाव्रतम् (ऐ० आ० १. १. १.)' इत्यादिकम् 'आचार्या: (ऐ० आ० २. ६. ८.)' इत्यन्त मारण्यकव्रतरूपं च ब्राह्मण माविरभूत्' -इति"-इति । तथा चेतराशब्दात् "शुभ्रादिभ्यश्च (पा० ४. १. १२३.)" इत्यपत्यार्थे ढकि सम्पाद्य मिदं रूप मैतरेय इति ॥

अत्र केचिदनुमीयते, सोऽयं मैतरेयः स्याद् दासीपुत्र. ? अस्ति हि ब्राह्मणस्य ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्येतित्रिविधार्याणां तदितरस्य शूद्रस्यानार्यस्य च कन्यापरिणयेऽधिकार: ; तथा क्षत्रियस्यापि क्षत्रिय-वैश्येतिद्विविधयोरार्ययो: तदितरस्य शूद्रस्य चानार्यस्य कन्याग्रहणेऽधिकार: ; एवं वैश्यस्यापि स्वजातीयाया आर्यायास्तदितराया अनार्यायाश्च कन्या-विवहनेऽधिकार: । तत्र सर्वेषा मेवार्यवर्णानां प्रथमं स्वजातीया-पाणिपीडन मेव विहितम् । किञ्च आर्यकन्याना मेवोद्वहने यथाविधि वैदिकमन्त्रादीनां व्यवहार: समुचित:, तत एव हि तेषां पत्नीत्वम् ; अत एवोक्तं भगवता महामुनिना पाणिनिनापि "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे"-इति (४. १. ३३.) ; इतरायास्त्वमन्त्रकं ग्रहणमात्रम् अपि भरणीयत्वहेतुकं भार्यात्व मिति विवेक: ॥

एतच्च सर्वं भृगुप्रोक्तमनुसंहितादौ सुव्यक्तं विहितम्। तथाहि—

"सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि।
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वराः॥
शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृता।
ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः"-इति (२.)।

तथैवान्यत्र—"विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु, नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः।
वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन्, षडेतेऽपसदाः स्मृताः"-इति (१०.)।

"वर्णत्रयाणामेते षट् पुत्राः सवर्णापुत्रकार्यापेक्षया 'अपसदाः' निकृष्टाः" इति तत्र कुल्लूकः। एषामपसदत्वेऽपि द्विजत्वं न व्याहतम्। तत्र तत्रैव — (१०. ४१.)

"सजातिजानन्तरजाः षट् सुता द्विजधर्मिणः"-इति।

"षट् पुत्राः द्विजधर्मिणः उपनेयाः"-इति च तत्र कुल्लूकः। पुनस्तत्रैव – "यस्माद् बीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन्।
पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद् बीजं प्रशस्यते" इति (१०. ७२.)।

यदुक्तं "न ब्राह्मणक्षत्रिययोः ०---० शूद्रा भार्योपदिश्यते"-इत्यादिषट्श्लोक्या, तन्नूनमसवर्णेतरसवर्णापरम्, सवर्णाग्रे द्विजातीनामिति श्लोकस्यापवादत्वादस्यात्, अन्यथा पूर्वापरग्रन्थावरोधस्यापरिहार्यत्वात्, कुल्लूकभट्टेन तत्र तथैव व्याख्यातत्वाच्च। न चान्यथा धीवरीगर्भजस्य वेदव्यासस्य विप्रत्वमुपपद्यते, नापि "नाग्निं चित्वा रामामुपेयात्"-इति (तै० सं० ५. ६. ८. ६.) निषेध-श्रुतिः सङ्गच्छते। तैत्तिरीयारण्यकेऽपि "संवत्सरं न मांसमश्नीयात्, न रामामुपेयात्, न मृन्मयेन पिबेत्, नास्य राम उच्छिष्टं पिबेत्, तेज एव तत् संश्यति"-इति (५. ८. ४६.)। एवमादौ 'रामा'-शब्दः शूद्रापरः; सर्वत्र तथैव व्याख्यातत्वात्। विशेषतोऽत्र भेदता द्रष्टव्यम्।

तथाहि— "रामा रमणायोपेयते, न धर्माय; कृष्णजातीया"—इति (१२. २. २.)। "रामा-इति शूद्रोच्यते"—इत्यादिस्तदीया दौर्गी वृत्तिश्चेह द्रष्टव्या। तदेवं सवर्णायाः पाणिपीडनानन्तर मसवर्णाना ग्रहणे न कोऽपि दोष इति सिद्धान्तः। अत एव "इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता प्रासहा नाम"—इत्यैतरेयश्रुतेर्व्याख्यानावसरे सायण आह— "राज्ञां हि त्रिविधाः स्त्रियः। तत्रोत्तमजातिर्महिषीति नाम, मध्यमजातिर्वावातेति, अधमजातेः परिवृक्तिरिति"—इति (३. २. ११.)। श्रुताश्चैतास्तैत्तिरीयेऽप्यश्वमेधप्रकरणे (ब्रा० ३. ८. ४. ५.)। शतपथे तु "चतस्रो जाया उपक्लृप्ता भवन्ति, —महिषी, वावाता, परिवृक्ता, पालागली" इति (१२. ५. १. ८.) श्रुतम्॥

तदेव मेतद्ब्राह्मणप्रवक्तुरैतरेयनामव्युत्पत्तित एवेतरागर्भसम्भूतत्वसिद्धेः सायणाचार्योक्तप्रवादप्रथितयज्ञभार्यत्वेऽपि तर्केणानुमानतश्च सिध्यत्येव दासीपुत्रत्वम्। तत एव महिदास इति दासान्त मभिधान मपि विश्रुतम्; तथा विद्वानित्येव विशेषणम्, न तु ऋषिरित्याचार्य इति वेति।

नन्वेव मार्याणा मार्यत्वप्रतिपादकाना मादिधर्माणां यागादीनां विधायकस्यैतस्य ब्राह्मणग्रन्थस्य प्रवचनकर्तृत्वं कथ मनार्ये तत्र दासीपुत्रे सम्भवेन्नामेति चेत्, अत्र ब्रूमः। यागादिविधायकब्राह्मणग्रन्थस्य प्रोक्तृत्वं तु किं तुच्छम्, मन्त्रद्रष्टृत्व मपि श्रूयते दासीपुत्रस्यापीति। तद्यथा श्रुतं तावदत्रैव कवषैलूषोपाख्यानम्— "ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्र मासत। ते कवष मैलूषं सोमादनयन्, दास्याः पुत्रः कितवोऽब्राह्मणः कथं नो मध्ये दीक्षिष्टेति। तं बहिर्धन्वोदवहन्नत्रैनं पिपासा हन्तु सरस्वत्या उदकं

मा पादिति। स यहिर्धन्वोदूढः पिपासया वित्त एतदपोनप्त्रीय मपश्यत्"–इत्यादि (२. ३. १.)। तदपोनप्त्रीयं सूक्तन्तु दाशतय्यां दशमे तिष्ठं द्रष्टव्यम्॥

तत्त्वमस्तु पुरा खल्वतार्यावर्ते ये नगरवासिनः सभ्यास्तेषा मार्यत्वम्, ये त्विह्वावीतरागा असभ्यरक्षायिता गिरिकन्दरादिवासिनो ऽसभ्यास्तेषा मनार्यत्व मित्येव जातिद्वयं पार्थक्येन वर्णनीय मासी ज्जन्मस्थानव्यवहारादिभेदतः। तथा ह्यायर्वणिकाः किल तज्जातिद्वय मवलम्ब्यैवैव माम्नायन्ते (१८, १, ८, १,)—

"प्रियं मा कृणु देवेषु, प्रियं राजसु मा कृणु।

प्रियं सर्वस्य पश्यत, — उत शूद्र उतार्ये"-इति।

अहो प्रशस्तोऽयं तदानीन्तनः भावजनीनरीतिभावः! तदेवं तदानीं यथा ज्ञानालोचनबलरक्षण-पणनव्यवहारहेतुभिरार्याणां ब्राह्मणादिजातिभेदाः प्रचलिताः, तथैवानार्याणा मपि आर्यानुगतत्वाननुगतत्वभेदात् द्वैविध्यं सम्पन्नम्। ये त्वनार्या आर्याणा मानुगत्य मालम्बिरे, त एव दासाः तद्विपरीतास्तु दस्यव इति व्यपदिष्टाः। त एव च दासाः शूद्रा इति, दस्यवस्तु म्लेच्छा इति चाख्याताः। इत्य मिह पञ्च जातयो नियताः। एताश्च पञ्च जातयो मनुष्याणा मेवेति मनुष्यशब्दपर्यायत्व मासां पञ्चजन इति। तदेव मेषु पञ्चजनेषु कर्मादिभेदत एव ब्राह्मणः, क्षत्रियः, वैश्य इति त्रय आर्याः; दासो दस्युश्चेति द्वावनार्याविति स्थितम्॥

अथ यद्यपि जातिर्जन्मेति पर्यायशब्दाविति जन्मानुसारि ण्येव जातिरित्येव सर्वसम्मतम्, अन्यथा तदन्यथाकरणे जात्यु च्छेदप्रसङ्गः स्यादिति सत्यम्! तथापि कर्मणो जात्यन्तरमापि नास त्यम्!। तदाहापस्तम्बः:— "धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्ण

मापद्यते जातिपरिवृत्तौ"-इति, "अधर्मचर्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं जघन्यं वर्णं मापद्यते जातिपरिवृत्तौ"-इति च (२. ५. १०, ११)

मनुरप्याह— "शूद्रो ब्राह्मणता मेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् ।
क्षत्रियाज्जात मेवन्तु विद्याद् वैश्यात्तथैव च"-इति १०. ६५ ।
"जातो नार्या मनार्यायां मार्यादार्यो भवेद् गुणैः"
-इति (१०. ६७.) च मनूक्त मिह स्मर्तव्यम् ॥

न च व्यवहारादिभिश्च जातिपरिवर्त्तन मदृष्टचरं वक्तव्यम् । तत्रानार्यस्याप्यनार्यत्वलाभोऽभवदपीति पूर्वीयसूक्तदर्शनसामर्थ्यादिति तु इदानी मेव प्रदर्शितम् ; आर्यस्याप्यनार्यत्वलाभोऽपि समाम्नात इहैवैतरेयके । तथाहि — "तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः, पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः, पञ्चाशत् कनीयांसः, तद् ये ज्यायांसो न ते कुशलं मेनिरे, ताननु व्याजहारान्तान् वः प्रजा भक्षीष्टेति । त एतेऽन्ध्राः पुण्ड्राः शबराः पुलिन्दा मूतिबा इत्युदन्त्या बहवो भवन्ति वैश्वामित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः"-इति (७. ३. ६.) ।

विश्वामित्रस्यास्य जन्मतः क्षत्रियत्वम् , वसिष्ठस्यर्षेर्धेनुप्रार्थनम् , तदलाभात् तत्कृतपुत्रनाशनम् , ततस्तपःप्रभावाद् ब्राह्मणत्वलाभ इति पौराणिकी कथापि स्यादत्रोपयोगित्वेनादरणीया, किन्तु सा नून मामूलकल्पितेव ;—न स महर्षिः कदाप्यासीदब्राह्मणः, नापि कदापि तेन वसिष्ठस्यर्षेर्धेनुप्रार्थनं कृतम् , न च तत्कृतपुत्रनाशस्तथाविधस्य महर्षेः कथ मपि युज्यते, नैव स तपःप्रभावाद्ब्राह्मणत्व मापेति सर्व मेवेद मसङ्गत मनृतं वचः पौराणिकानाम् ; वेदमूलकत्वाभावादसंगतो वेदविरुद्धत्वाच्चेति वेदानुशीलिनां सुविदित मेवेति दिक् ॥

प्रकृते तु सर्वाथ मतोऽस्मदीयाध्यापकभारतीयानां भारतसम्राट्-

मेनिकेषु विद्यमानत्वप्रवेशत्वेऽपि वङ्गदेशीयानां योग्यताया अभावत एव नास्ति प्रवेशाधिकारः, अस्ति तु व्यांग्फिरिङ्गीति प्रसिद्धानां युरेशीयानाम्; तथैवामिश्रितार्यशोणितानामनार्याणां बुद्धिमान्द्यादितोऽनुपयुक्ततयैवास्मच्छास्त्रेषु वेदग्रहणायोपनयनविधेरभावोऽनुग्रह एव, मिश्रितार्यशोणितानां तु वेदव्याससदृशानां वेदग्रहणायोपनयनं केन वार्यत इति स्फुटम्। मनुरप्याह—"बीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः" इत्यादि (१०.७०.)। "जातो नार्यामनार्यायामार्यादार्यो भवेद् गुणैः" इति च (१०.६७) गुणपक्षपातत्वमेव। शूद्रस्य वेदाधिकारे साक्षात् संहितावचनमपि प्रदर्शितं स्वामिदयानन्देन-(वा० सं० २६. २.)।

"यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः।
ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय" इति।

तदेवं वेदविधेः पक्षपातदोषभाक्त्वं न कथमपीति स्पष्टम्; स्पष्टञ्च दासानामनुपयुक्तमतीनां मन्वादिकर्त्तृकं वेदानधिकारित्वविधानमनुग्रहार्थमेवेति।

वेदाधिकारित्वानधिकारित्वप्रसङ्गादिदानीमन्यदपि किञ्चिद् वक्तव्यमस्ति, तद्यथा—भारतवर्षीयाणामस्माकं शास्त्रग्रन्थेषु यावन्तो विधिनिषेधा विहिताः, यानि च वर्णाश्रमधर्मशासनानि श्रुतानि स्मृतानि च, तैः खल्विमे वयं भारतवर्षीया एव शास्याः, न त्वन्यदेशीयाः; अत एवोक्तं मनुना—"अस्मिन् धर्मोऽखिलेनोक्तो गुणदोषौ च कर्मणाम्। चतुर्णामपि वर्णानामाचारश्चैव शाश्वतः" इति (१. १०७.)। एवञ्चास्मच्छास्त्रकृता ब्राह्मणादिजातिसंज्ञा त्वस्माकमेव; भारतादन्यत्र ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णाः शूद्रम्लेच्छाश्च नैव सन्तीति तत्रत्यानां ब्राह्मणादिजातिमत्त्वेनार्यत्वं शूद्रम्लेच्छत्वं-

नानार्थत्वं वा न किमपि सङ्गच्छते स्वेच्छाव्याख्यानुसारतः। तदेव भिन्नखण्डादिदेशानां म्लेच्छदेशत्वम्, तद्देशीयानां म्लेच्छत्वञ्च न कथ मपि सङ्गच्छत इति प्रणिधानेनालोच्यम्। म्लेच्छदेशाः किलात्र भारते विद्यन्त एव, म्लेच्छा अपि भारतीयेष्वेव केचन, म्लेच्छाचाराश्चास्मच्छास्त्रविमुखाना मार्याणा मनार्याणाञ्च भारतीयाना मेव, न त्वन्यदेशीयानाम्; तत्तद्धर्मशास्त्रेषु म्लेच्छाम्लेच्छविज्ञानोपदेशाभावात्। सन्ति ह्यत्र चिरादेव म्लेच्छाः, म्लेच्छदेशाः, म्लेच्छानां म्लेच्छवाक्प्रयोगादिम्लेच्छाचारनिषेधाश्च। शतपथब्राह्मणे तावदेव श्रूयते म्लेच्छशब्दः (३. २. १. २३, २४.), पाणिनिधातुपाठे म्लेछ धातुः (भ्वा० प० २०५.), गणपाठे उञ्छादौ तत्पाठः (६. १. १६०.), कात्यायनस्य व्याकरणाध्ययनप्रयोजनाख्यानावसरे शतपथब्राह्मणमूलकं 'म्लेच्छा ह वा मा भूम'-इति कथनम्, पतञ्जलेः पस्पशायां तद्व्याख्यानम्, मीमांसादर्शने आर्यम्लेच्छाधिकरणम् (१. ३. ६.), मनौ म्लेच्छदेशलक्षणम् (२. २३.) म्लेच्छभाषादेशनिर्देशश्च (७. १४९; १०. ४५; १२. ४३.), महाभारते आदिपर्वणि पाण्डवानां वारणावतगमनप्रकरणे (१४५ अ०) युधिष्ठिरं प्रति विदुरस्य म्लेच्छभाषया गूढोपदेशदानञ्चेतत् सर्वं तन्निदर्शन मिति।

तदित्थं महिदासस्य शूद्रागर्भजातत्वेऽपि ब्राह्मणग्रन्थप्रवचनशक्तिमत्त्वेन ब्राह्मणत्वं स्यात् सञ्जातं किं तत्र चित्र मित्यत्रैवोपरमामहे वय मिति॥

एष हि महिदासोऽभूद् दीर्घजीवी, तच्छ्रूयते छान्दोग्यब्राह्मणे—"स ह षोडशं वर्षशत मजीवत्"-इति (५. १६. ७.)। षोडशाधिकशतवर्षकालस्यापि जीवन मेव मनुष्याणां पूर्ण मायुः। अतएव

तत्रैव ततः प्रागिमान्यपि वचनान्याम्नातानि—“चतुर्विंशतिवर्षाणि प्रातस्सवनम्” प्रथमं वयः, बाल्य मिति यावत् । ततः “चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं सवनम्” मध्यं वयः, यौवन मिति यावत् । तत उत्तरम् “अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तृतीयसवनम्” अन्त्यं वयः, वार्धक्य मिति यावत् । एवं सङ्कलनया “प्र ह षोडशं वर्षशतं जीवति” ११६ आयुः पूर्णं सम्पद्यत इत्यर्थः । न चैवं “शतायुर्वै पुरुषः”–इति (ऐ० ब्रा० २. २. ७.) श्रुतिर्विरुध्येत ; द्विशतायुर्जीविनः पुरुषस्य वेदे लोके चादर्शनात् । अतएव शतपथे पूर्णायुर्मन्त्रव्याख्यानायैवं प्रोक्तम्—“शतं हिमाः (य० वा० सं० २. २७.)-इति, शतं वर्षाणि जीव्यास मित्येवैतदाह । तदप्येतद् नुवश्याद्रियेत ? अपि हि भूयांसि शताद् वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति”-इति १. ९. ३. १९ । एतेनावगम्यते शताद् वर्षेभ्यः किञ्चिदधिक मपि तत्रैव गण्यत इति । एव मपि “दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । रामो राज्य मुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति” इति महाकविवाल्मीकियुक्तं (रा० १. १. ९६.) अल्पकल्पनकत्वं न कदापि भवेदसत्यम् ; वेदविरोधादिति स्पष्टम् ॥

अनेनैव महिदासेन आरण्यकग्रन्थोऽप्येकः प्रोक्तः । स हि पञ्चधा विभज्योऽधीयते । तत्र सायणाचार्येण प्रथम-द्वितीयतृतीयांशाना मेव तत्प्रोक्तत्वं स्वीकृतम् । तथा चैतरेयभाष्यभूमिकायाम्—“तस्य महिदासस्य मनसा ‘अग्निर्वै देवाना मवमः (ऐ० ब्रा० १, १, १.)’–इत्यादिकं ‘स्तृणुते (ऐ० ब्रा० ८. ५. ५.)’-इत्यन्तं चत्वारिंशदध्यायोपेतं ब्राह्मणं प्रादुरभूत् । तत ऊर्ध्वं ‘अथ महाव्रतम् (ऐ० आ० १, १, १.)’ इत्यादिकम् ‘आचार्याः (ऐ० ३ आ० २. ६. ९.)’—इत्यन्त मारण्यकव्रतरूपञ्च ब्राह्मण माविरभूत्” इत्युक्तम् ।

चतुर्थारण्यकविषये तूक्तम् 'यदिदं नवसङ्ख्याकानां ऋचां पुरीषपदानाञ्च प्रतिपादकं ग्रन्थजातं यद्यपि कर्मकाण्डे पठितुं युक्तम्, तथाप्यरण्य एवाध्येतव्य मित्यभिप्रेत्य चतुर्थारण्यकत्वेनात्र पठितम्' (ऐ० ४आ०, १, १, १५.) इति। पञ्चमस्यारण्यकस्य त्वाश्वलायनकृतसूत्रत्व मेवाभाणि तेन। इत्थं प्रथमारण्यकत्रयस्य महिदासप्रोक्तत्वम्, चतुर्थस्य संहितान्तरात् सङ्गृह्य पठितत्वम्, पञ्चमारण्यकस्य तत्परभवत्वं च स्फुटम्। ऐतरेयोपनिषद्ग्रन्थस्त्वेतदारण्यकान्तर्गत एव; परं तत्राप्यस्ति मतान्तरम्। इदानीमैतरेयोपनिषदिति प्रसिद्धः शङ्करभाष्यादिसमन्वितो योऽयं ग्रन्थोऽधीयते सर्वत्र, ततोऽधिकतरः सायणसम्मतः। तत्र ह्याचार्येण "एष पन्थाः (ऐ० २ आ० १, १, १,)"—इत्यादि "आचार्याः—(ऐ० ३ आ० २, ६, ...)" इत्येतस्य द्वितीयतृतीयारण्यकात्मकः सकल एव ग्रन्थ उपनिषदित्याह ॥

सोऽयमेक एवैतरेयो महिदासो ब्राह्मणः पारशवो वा, विप्रस्य ब्राह्मणत्व माप्यास्य चत्वारिंशदध्यायात्मकस्य ब्राह्मणग्रन्थस्य तथोपनिषद्गर्भस्यारण्यकत्रयस्य च बभूव प्रवक्तेति सिद्धम् ॥

---

(२)

अथ कुत्रत्य सः? को जनपदस्तस्यैतरेयस्य जन्मभूमिरजनि वेति भावः। अत्र ब्रूमः। एष आर्यावर्त एव तज्जन्मभूमिरिति। तदेतदार्यावर्ताभिधानं न क्वचिदपि संहितायां ब्राह्मणे वा श्रुतमस्ति;

प्रभृतिप्राचीनग्रन्थेषु पातञ्जले महाभाष्ये, विशेषतस्तु शतपथोक्तायां मनुसंहितायां ततो महाभारतादावपि अत एतादृशरूपादिनिर्णय इति तन्नामप्रसिद्धिः । तच्चतस्य आर्याणां नामनिबन्धन मेव तन्नामेति आर्यनामैवार्यावर्त्तनामबीज मुपगम्यते ।

आर्यशब्दस्तु ऋक्संहितादौ बहुत्र बहुधा श्रूयते, प्रतीयते च तत्र सर्वत्रैव तदानीं भिन्न पृथिव्यां श्रेष्ठजातिरेवार्यनामतः प्रसिद्धेति । तद्यथा—"विजानीह्यार्यान् ये च दस्यवो बर्हिष्मते रन्धया शासदव्रतान्" इति ऋ० मं० १. ५१. ८ । "साह्याम दास मार्यं त्वया युजा सहस्कृतेन सहसा सहस्वता"—इति ऋ० मं० १०. ८३. १ । "महदसि" "शूद्रार्यौ समृच्छेताम्" इति य० वा० सं० २४. ३०. १कृ० । "तयाहं सर्वं पश्यामि यश्च शूद्र उतार्यः" इति अथ० सं० ४. २०. ४सू० । "शूद्रार्यौ चर्मणि व्यायच्छेते" इति ता० ब्रा० ५. ५. १४ । तैत्तिरीयसंहितायामप्येवं आर्यशूद्रयोः संग्रामः कल्पत आम्नातः (. . . ८) । तैत्तिरीयब्राह्मणे आर्यशब्दः—'शूद्र मार्यस्य राष्ट्रं भवति' इति ८. ५. . । निरुक्तकारः खलु यास्कोऽप्येतमार्यशब्दं व्यवहृतवान् आत्मवचनम् "निकार मस्यार्येषु" इति (२. १. ४.) । आर्यशब्दव्याख्यानश्चात्र कृतं तेनैवम्—'आर्यः = ईश्वरपुत्रः'—इति (६. ५. २.) । अस्ति च 'अर्य' इति पदं परिपठितं निघण्टौ (२. २२.) ईश्वरनामसु, तत एवापत्यार्थप्रत्यये सिद्धमार्यरूपम् इति सम्यक् तन्निर्वचनम् । तदेव समगम्यते,—यथा महम्मदीया महम्मदं नाम स्वधर्मप्रवर्त्तकं साक्षादीश्वरदूतं मन्यन्ते, यथा वा ख्रीष्टाना: स्वधर्मप्रचारकं ख्रीष्ट साक्षादीश्वरात्मजं मन्यन्ते एवमेव पुराऽस्माक मपि पूर्वपुरुषा ऋष-

धर्म्मत्वेन, बलवत्त्वेन, विद्वत्त्वेन, सत्यवादितादिसद्गुणवत्त्वेन, पवित्राचारत्वेन बहुगौरववन्त आसन्नित्येवेश्वरपुत्रा इत्यभवन् व्यपदिष्टास्तदेवास्माक मार्य्यनामनिदान मिति ।

महामुनिपाणिनिनाप्येकत्र आर्य्यशब्दोल्लेखः कृतः— "आर्य्यो ब्राह्मणकुमारयोः (६, २, ५८,)"-इति । त इमे आर्य्यास्तदानीं मादर्भविज्ञानादि- ब्रह्मविज्ञानान्तविभवा अतिसभ्या अप्यतिप्राचीनाः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्येति त्रिविधाः, दस्युदासेति, द्विविधासभ्यशूद्रतोऽन्याः, ईश्वरपुत्रा इति व्यपदिष्टा आसन्; ये खल्वद्य कालचक्रपरिभ्रमणनियमतो लुप्तप्रायवेदविज्ञाना विलुप्तैकाबला बहिर्वाणिज्या सर्वाणिज्यहीनाः सन्त एव मुमूर्षुदशापन्ना मुहुः प्रश्वसन्तीत्येव जीविता इति । अथैष एव "आर्य्या अत्रावर्त्तन्ते पुनः पुनरुद्भवन्तीत्यार्य्यावर्त्तः" इत्याह च मनुटीकायां कुल्लूकः (२, २२,), 'आवर्त्तनं' पुनः पुनर्जन्मग्रहण मिति तदाशयः । अस्माभिस्तु अस्मात्स्वीकारेऽपि 'आर्य्याः' ईश्वरपुत्रा इति व्यपदिष्टा मनुष्याः यत्र 'आ' आभिमुख्येन, प्रधानरूपेण 'वर्त्तन्ते' तिष्ठन्ति, निवसन्तीति स एव भूभाग आर्य्यावर्त्तः । तदैव मर्त्यावास एव आर्य्यावर्त्तः ।

स चार्य्यावासः पूर्वं तावत् हिमवत्पृष्ठस्य दक्षिणभागे सुवास्तुप्रदेशे एवासीदिति गम्यते । श्रूयते ऋक्संहितायाम्— "सुवास्त्वा अधि तुग्वनि"-इति (८, २०, ३७,)। व्याख्यातश्चैष ऋग्भागो यास्केन —"सुवास्तुर्नदी, तुग्व तीर्थं भवति, तूर्णं मेतदायन्ति"-इति (४, २, ७,)। वास्तुर्वासभूमिः, सा खलु यस्यास्तीरे सुष्ठु व, सा नदी सुवास्तुर्नाम । तत्तीरस्थितो जनपदश्चाभवत् तन्नामतः सुवास्तुरेव । "सुवास्त्वादिभ्योऽण्"-इति (४, २, ७७.) सूत्रदर्शनादव-

गम्यते विदितयार्थं प्रदेशः पाणिनेरपीति। कलिंगग्रामसमीपोदय-मतेऽस्य 'स्वात्'-इति 'सुवात'-इति वा प्रसिद्धा नद्येव सा सुवास्तुः। सुवास्तुवासकाले एव ऋग्वेदियमृक् समाम्नाता (५, ५३, ९)—

"मा वो रसानितभा कुभा क्रुमुर्मा वः सिन्धुर्निरीरमत्।
मा वः परिष्ठात् सरयुः पुरीषिण्यस्मे इत् सुम्नमस्तु वः"-इति॥

अस्यार्थः।—'अस्मे' अस्माकं मियम् 'अनितभा' अगतप्रभावा सर्वर्त्तुषु अतिप्रभावा* 'रसा' नदी 'वः' युष्मान् 'मा निरीरमत्' अतिरमणस्य अस्थानस्थतो विहरणस्य बाधां जलप्लावनादिजन्यां मा कुर्यात्। 'कुभा' कुत्सितप्रभावा नदी च 'वः' 'मा निरीरमत्'। 'क्रुमुः' नदी च 'वः मा निरीरमत्'। 'सिन्धुः' क्रुमुसङ्गतः सिन्धु-नदोऽपि 'मा वः निरीरमत्'। ततः क्रुमुसङ्गतसिन्धुतः 'परिष्ठात्' परस्थिता 'पुरीषिणी' सदव सजला 'सरयुः' नदी च 'वः' युष्माकम् 'सुम्नं' सुखम् 'इत्' एव 'अस्तु'।

एतस्मादृक्सन्दर्भात् पूर्वतनार्य्यावासस्य तस्य चतुस्सीमनिर्देशोऽपि व्यज्यते। तथा च तस्मादुज्जिहानप्रदेशीयसुवास्तुनदीतीरस्य-सुवास्तुजनपदात् बहुतरस्यातिप्रभावा रसा नद्येव तदुत्तरसीमा; इदानीं काबुल् नदीति प्रसिद्धा क्षीणप्रभावा कुभैव स्यात् तत्पश्चिमसीमा; तत्काशिलाप्रदेशीया सरयुरेवासीत् तत्पूर्व-सीमा (न चातोत्तरकोशलप्रदेशीया सरयुरूपपद्यते, कुभैयादि-साहचर्य्यात्, सर्वस्थाने साहचर्य्यस्यापि नियामकत्वं मन्तव्यमेव; अन्यथा हि रामलक्ष्मणाविलाव जामदग्न्यरामदाशरथ्योरन्यतर-स्यापि बोधः स्यात्); अथ कुभायाः सीवः क्रुमुसिन्धुसङ्गम एव तद्दक्षिणसीमेति सम्पद्यते सुतराम्।

यदा हि सुवास्तुतः पश्चिमस्यां दिश्यवस्थितो निषधपर्वतोऽप्य-

भूदार्यावासस्तदाप्ययं सुवास्तुप्रदेश एवासीत् तदीयपूर्वसीमेत्यपि गम्यतेऽपरमन्त्रेभ्यः। तथाहि सं० १, १०४ सूक्तं द्रष्टव्यम्। तत्र प्रथममन्त्रे "योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि"—इति श्रुत्या निषदस्यार्याधिकृतत्वं गम्यते। अतएव शतपथेऽपि श्रुतम्—"नड़ो नैषिधः"—इत्यादि (२, ३, २, १, २.)। ततश्चतुर्थमन्त्र एषः—

"युयोप नाभिरुपरस्यायोः प्रपूर्वाभिस्तिरते राष्टि शूरः।
अञ्जसी कुलिशी वीरपत्नी पयो हिन्वाना उदभिर्भरन्ते" इति।

अस्यार्थः—'उपरस्य' उपलस्य पर्वतस्य सम्बन्धीति यावत् 'नाभिः' प्रधानावासो योऽस्ति, तत् 'शूरः' विक्रान्तः 'आयोः राष्टिः' मनुष्यराजः कश्चनार्यः 'युयोप' रक्षति। तञ्च नगरं काले काले 'पूर्वाभिः' प्राग्वहमानाभिर्नदीभिः 'प्रतिरते' प्लवमाना भवति, तत एवापदः स राजा तन्नगरं रक्षतीत्यभिप्रायः। काश्च ताः प्राक् प्रवहमाना नद्य इत्याह—"अञ्जसीत्यादि"। अञ्जसी सुवास्तुतः ऐशान्यां दक्षिणाभिमुखी वहमाना, 'कुलिशी' सुवास्तुतो वायव्यां दक्षिणाभिमुख्येव वहमाना, 'वीरपत्नी' सुवास्तुत आग्नेय्यां दक्षिणाभिमुख्येव वहमाना, एतास्तिस्रो नद्यः 'पयो हिन्वानाः' सत्यः 'उदभिः' प्रवृद्धोदकैः 'भरन्ते' प्लावयन्ति, तं नाभिमिति।

ततः क्रमात्सुवास्तुतः प्राग्दक्षिणस्या अपि बहुदूरस्थां श्रीकण्ठशैलसमुद्भूतां अङ्गुमुन्याश्रमतलवाहिनीं जह्नावीं यावदार्यावासः सम्पन्नः। अत एवैषा ऋगाम्नाता (३, ५८, ६.)—

"पुराण ओकः सख्यं शिवं वां युवोर्नरा द्रविणं जह्नाव्याम्"—इति।

जह्नावी जाह्नवीत्यनर्थान्तरमित्यस्माकम्। प्रसिद्धैषा नदी भागीरथ्याः शाखाविशेषेत्युत्तराखण्डेऽद्यापि। जाह्नवप्रदेशस्य पुराणौकस्त्वाम्नानमिदं नूनं व्यक्तिगतं न तु सार्वजनीनमिति

च वेदितव्यम्। जह्नावीतीरस्थो जाह्नवप्रदेशः खल्वयतनपाञ्च-कोरायाः प्राक्, सिन्धुतः प्रत्यक् कुनार् (वर्णु) प्रदेशतश्चोदक् स्थित इति विश्वकोषसम्पादको वसुदासः। एतच्च सुधासुमविहितवैयं जह्नावी इति स्वीकृतेऽपि न नः क्षतिः।

तत एव आर्याश्रमः सारस्वतप्रदेशेषु विस्तीर्णाः। इहैव बहव ऋङ्मन्त्राः यजुर्मन्त्राः सामगानमन्त्राः आथर्वणमन्त्राश्च समाम्नाताः, यागविधयश्चात्रैव समुद्भूताः परिपुष्टा वा; आर्यसाम्राज्यञ्चेहैव प्रथमं विस्तृतम्। अतएव सर्ववैदिकग्रन्थेषु सरस्वतीमाहात्म्या-दिकं बहुत्रैव श्रूयते। तद्यथाश्वलायनशाखायाम्— १. ३. १०-१२ ; २. ३०. ८ ; ४१. १६-१८, ६. ६१ ; ७. ९५. १. २. ४-६ ; ८. २१. १७-१८ ; १०. ७५. ५ इत्येवमादयः समालोच्याः। तद्देशस्य सारस्वतप्रदेशस्य यागभूमित्वेन प्रशंसनमप्यनेकत्र श्रूयते। तद्यथा (३. २३. ४.)—

"नि त्वा दधे वर आ पृथिव्या इळायास्पदे सुदिनत्वे अह्नाम्।
दृषद्वत्यां मानुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदग्ने दिदीहि"—इति।

अस्यार्थः।— 'इळायास्पदे' शस्यबहुले, अतएव 'पृथिव्याः वरे' उत्कृष्टप्रदेशे हे 'अग्ने'! 'अहम्' दिनानां धनवासकं 'त्वा' त्वां 'आ' आभिमुख्येन 'निदधे' स्थापयामि। कथं सः शस्यबहुलः पृथिव्या वरः प्रदेशः इत्याह— 'दृषद्वत्यां', 'आपयायां', 'सरस्वत्याम्' इति; दृषद्वतीतीरम् आरभ्य सरस्वतीतीरं यावत् त्रिनदीतीरप्रदेशः, सर्व एव ब्रह्मावर्तः। 'मानुषे' जनपदे तादृशे त्वं 'दिदीहि' दीप्यस्व। अत एवोक्तं मनुना—"सरस्वतीदृषद्वत्यो-र्देवनद्योर्यदन्तरम्। तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते"—

इति (२. १७.)। किमर्थं त्वां मिदध इत्याह—'यक्षां सुदिनत्वाय'—इति। औदकालानां सुप्रभातीकर्त्तुमित्यर्थः।

ततो यदा एष आर्यावर्त्तो बहुविस्तृतस्तदेव विमलनदीभिः परिव्याप्त इति वर्णित मस्या ऋक्संहितायाम्। तथा चास्ति शाकलसंहितायां दशममण्डले नवत्रे मेकं सूक्तम्, तद्धि नदीस्तुतिपर मिति नदीस्तुदिति भाष्यते, ततस्तदानीन्तनार्यावर्त्तप्रधाननदीवर्णनञ्च लभ्यते। तस्येयं पञ्चमी ऋक्—(१०. ७५.)।

"इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या।
असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्या सुषोमया"—इति।

अत्र श्रुता गङ्गा (१) नदी त्वस्मद्देशेऽतीव प्रसिद्धा। ततः पश्चिमस्या यमुना (२)। ततः पश्चिमस्या सरस्वती (३)। ततः पश्चिमस्या शुतुद्री (४), याच शतद्रुरित्युच्यते। ततः पश्चिमस्या परुष्णी, सैवेरावतीत्युक्ता यास्ककाले (निरु० ९. ३. ५.), एतर्हि त्वैरावतीति। ततः पश्चिमस्या असिक्नी, सैव चन्द्रभागेत्युच्यते। ततः पश्चिमस्या वितस्ता। ऐरावती, चन्द्रभागा, वितस्तेति तिसृणा मासां नीचैः सम्मिलनतो याभूदतिप्रसारा मालवदेशीय-काश्यपपुरतः पश्चिमस्यां दक्षिणाभिमुखी महानदी, सैवाह मरुद्वृधेति पञ्चमी (५)। अपि तस्यैव काश्यपपुरतः प्राक्प्रवाहिता या शुतुद्री (शतद्रुः) पूर्व मिह वर्णिता, तस्या एव शतद्रोरुपरिष्टात् पश्चिमपार्श्वतः सङ्गता च प्राचीनतमा आर्जीकीया (६); उरुञ्जिरेत्यप्यस्याः प्राचीनतरं नाम, इय मेव विपाडित्युक्ता यास्ककाले (निरु० ९. ३. ५०), विपाशा-नामिका सैय मिदानीम्। ततोऽपि पश्चिमस्या सुषोमा (७), येयं तक्षशिलानामप्रदेशाभिन्नगामिनी सिन्धुसङ्गता। एता एव सप्त नद्यो यावद्भागेषु प्रवहन्ति, तावानेव

प्रदेशः सप्तनद इति सप्तसिन्धुरिति वा ख्यायते। सिन्धुश्चेह नदी-पर्यायः। तासु गङ्गायमुने विहाय याः पञ्च नद्यो यावत्सु भूभागेषु प्रवहमानाः सन्ति, स एव पञ्चनद इति, सारस्वतप्रदेश इति चेति सङ्क्षेपः। ऋक्संहिताया मन्त्र मेकं (३, २३. ४.) प्रदर्श्य यदिह वर्णितो ब्रह्मावर्तप्रदेश, ततः परस्मादेव एव प्रदेशः पुण्य भूरिति परिगण्यते। तथा हि मनुसंहितायाम्—

"कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः"-इति (२. १९.)॥

वर्णित एष सप्तनदप्रदेशः सिन्धोः पूर्वपारस्थः; एवं सिन्धोः पश्चिमपारस्थोऽपि विद्यतेऽपरः सप्तनदप्रदेशः। स चेदानीं आर्यावर्ताद् बहिर्भूतोऽप्यासीत् पुरा आर्यावर्तान्तर्गतः। अतएव संहिताया मित उत्तरं षष्ठ्या मृचि तत्स्थाना मपि सप्तानां नदीनां वर्णनं श्रूयते। तथाहि—

"तृष्टामया प्रथमं यातवे सजूः सुसर्त्वा रसया श्वेत्या त्या।
त्वं सिन्धो कुभया गोमतीं क्रुमुं मेहत्न्वा सरथं याभिरीयसे॥"

इत्यस्मिन् मन्त्रे तृष्टामा प्रथमा, सुसर्तुः द्वितीया, रसा तृतीया, श्वेती चतुर्थी, कुभा पञ्चमी, गोमती षष्ठी, मेहत्नुयुता क्रुमुः सप्तमी। इमाः सर्वा एव सप्त नद्यो मध्यहिमालयोत्पन्नस्य पूर्वपश्चिमाभिमुखगामिनः पश्चात् दक्षिणप्रवाहिनः समुद्रगस्य सिन्धुनदस्य पश्चिमस्यां पूर्वदक्षिणाभिमुखं स्यन्दन्त्यः सम्यन्यमासत। तत्रेदानीं चित्रलदेशतः प्राग् वहमाना पञ्चकोर् प्रदेशीया स्वायवा नद्येव स्यात् 'तृष्टामा'; 'सुसर्तु' इति सुवास्तोर्नामान्तरम्, यदत्र स्वादित्युच्यते; 'रसा' त्विहापि पूर्ववर्णितेव (२२ पृ० १६ पं०); 'श्वेती' स्वादयातन-डेराइस्माइलखाँ-प्रदेशतलवाहिनी स्वर्णमी;

'कुभा'=काबुल् ; 'क्रुमुः' वर्णु-प्रदेशवाहिनी कुरम् ; 'गोमती' सम्प्रति गोमलिति प्रसिद्धा। एताः दृष्टाभाष्याः नद्यः सर्वैव साक्षात् परम्परया वा सिन्धुसङ्गताः ॥

तदेवं चित्रल्प्रदेशतः प्राक्, बेलुचिस्थानादित ऊर्ध्वं च यावत् पश्चिमोत्तरस्यां य आसीत् सुविस्तीर्णः पुरातन आर्यावर्त्तांशः स एव पश्चिम-सप्तनदप्रदेश इति वक्तुं युज्यते। किञ्च यथा पूर्वसप्तनदान्तर्गतः पञ्चनदप्रदेशस्तथैव पश्चिमसप्तनदान्तर्गतः (आफगान्) पञ्चकोरप्रदेशोऽपीति। अतो गान्धारस्यार्यावर्त्तान्तर्गतत्वं सुतरां सम्पन्नम्। ततः सङ्गच्छते "गन्धारीणामिवाविका (ऋ० सं० १. १२६. ७.)"-इति संहितावचनम्, उपपद्यते च "नग्नजित् गान्धाराय (ऐ० ब्रा० ७. ५. ८.)"-इति ब्राह्मणवचनम्, तथा "साल्वेयगान्धारिभ्याञ्च (४. १. १६८.)"-इति पाणिनिवचनञ्च ; कुरुराजधृतराष्ट्रपत्नी दुर्योधनादिबहुपुत्रप्रसविनी गान्धारी तु भारतप्रसिद्धैव। वर्णुप्रभृतीनामायुधजीवित्वेन वर्णनञ्च पाणिनौ द्रष्टव्यम् ॥

एतयोः पूर्वापरसप्तनदप्रदेशयोर्मध्ये मध्यहिमवत्समुद्भवोऽवाक्प्रवणः समुद्रान्तः प्राचीनार्यावर्त्तं द्विधाकुर्वन्नतिप्रबलः सीमदण्ड इवैष सिन्धुर्नामको नदोऽद्यापि राजते।

तस्यास्य सिन्धोरतिदूरपश्चिमस्था अत्युत्तरस्थाश्चान्यासां सप्तानां नदीनां विद्यमानतापि श्रूयते ; तदस्यैव नदीसूक्तस्य सप्तमाष्टम्योर्ऋचोः समालोच्यं सप्रणिधानम्। तास्वेका 'ऊर्णावती', स्यादेषा कैलाशनिकटस्थोर्णाप्रदेशीया ; हिरण्ययी, वाजिनीवती, सीलमावतीत्येता अपि तिस्रः स्युरत्युत्तरस्था एव ; 'एनी' नदी तु निम्नबेलुचीस्ताने प्रसिद्धैव ; तथा चिता च चितलप्रदेशत आगत्य

कुभायां मिलिता ; 'ऋजीती' अपि स्यात् तत्समीपवाहिनीति सम्भाव्यते ।

एतदुक्तविसप्तनद्यपेक्षया सिन्धोर्नदस्य प्राधान्यं च वर्णितं तत्रैव सूक्ते प्रथमम् । तद्यथा तत्सूक्तीयप्रथमर्चः परार्द्ध एषः—

"प्र सप्त-सप्त त्रेधा हि चक्रमुः प्र सत्वरीणा मति सिन्धुरोजसा"

अस्यार्थः ।—'आपः' नद्यः 'सप्त सप्त' भूत्वा 'त्रेधा' त्रिधा त्रिश्रेण्यः सत्यः 'प्रचक्रमुः' प्रावहन् प्रवहन्ति, अस्मिन्नार्यावर्त्ते ; सिन्धोः पूर्वस्यां सप्त, पश्चिमस्यां सप्त, उत्तरस्याञ्च सप्तेति । तासां 'सत्वरीणां' एकविंशतिसङ्ख्याकानां नदीनाम् 'ओजसा' बलेन 'अति' अतिशयितः एको नदः 'सिन्धुः' ।

तासामेव विसप्तनदीनां पुत्र इव राजेव च सिन्धुर्वर्णितस्तत्रैव चतुर्थ्यां ऋचि—

"अभि त्वा सिन्धो शिशु मिन्न मातरो
वाश्रा अर्षन्ति पयसेव धेनवः ।
राजेव युध्वा नयसि त्व मित् सिचौ
यदासा मग्रं प्रवता मिनक्षसि" इति ।

अस्यार्थः ।—हे 'सिन्धो' ! 'मातरः शिशु' न (इव)' इमा नद्यः 'त्वा अभ्यर्षन्ति' त्वां पयः पाययितु मिवाभिमता गच्छन्ति, 'पयसा' युक्ताः 'वाश्राः धेनवः' सुशब्दकारिण्योऽचिरप्रसूता गाव इव च । 'त्वं' 'युध्वा' युद्धकारी 'राजा इव' इमौ पूर्वापर-नदीसप्तकौ 'सिचौ' सेनानिवेशाविव 'नयसि इत्' प्रेरयस्येव ; 'यत्' यतः 'आसां प्रवतां' प्रवहन्तीनां नदीनाम् 'अग्रम् इनक्षसि' अग्रगो भवसि, अत इति भावः ।

अन्यत्र चात्र संहितायां त्रिसप्तनदीनां श्रवण मस्ति। तद्यथा —"त्रिः सप्त सस्रा नद्यः"-इति ऋ० सं० १०. ६४. ८।

तत्त्वतस्त्वेतत्त्रिसप्तनदीपरिवृतः सिन्धुमध्य एवासीत् पूर्वकालिकः आर्यावर्त्तः। अत एवैतरेयके श्रुतम्—"यस्तेजो ब्रह्मवर्चस मिच्छेत्०-० प्राङ् स इयात्, योऽन्नाद्य मिच्छेत्०-० दक्षिणा स इयात्, यः सामपीथ मिच्छेत्०-० उदङ् स इयात्"-इति (१. २. २.)। प्रागादिदिक्शब्दाश्च कञ्चिदवधि मपेक्षन्ते, कुतः प्रागित्याद्याकाङ्क्षायाः सर्वत्रोपजायमानत्वात्। तदत्र आर्यावर्त्तीयसिन्धुमध्य मेवावधिं मन्यामहे, तस्मात् सिन्धुतः प्रागित्यादिस्वीकारेणैव तेजस्त्वादिसिद्ध्युपपत्तेः। तथा च सिन्धोः प्राग्देशेषु सरस्वत्यादितीरभूमिषु यज्ञानुष्ठानबाहुल्यश्रुतेस्तेजस्त्वब्रह्मवर्चस्वयोर्लाभः समुपपद्यते; शतद्रुसङ्गमसिन्धुतो दक्षिणस्यां हिमप्राचुर्याभावात् तापप्राबल्यात् भवत्येव पश्वन्नस्योत्पत्तिः; सिन्धुतः पश्चिमस्या मरण्यप्राचुर्यात् तत्र पशुलाभः सम्भाव्य एव, शतद्रुसिन्धुसङ्गमादुत्तरस्या मतिशैत्यात् सोमस्य च शीतप्रभवत्वात् वल्लीसोमस्य लाभः, शारीरसोमस्य च वृद्धिर्भवेदेवेति। तदित्थ मतिप्राक्तनार्यावर्त्तस्यायं सिन्धुर्मेरुदण्ड इवासीदिति प्रतीयते। इत एव सकारादेर्हकाराद्युच्चारणरुचिः पाश्चात्यैरिदं भूखण्डं सिन्धुस्थान मिति वक्तव्ये हिन्दुस्तानित्युच्यते।

किञ्चात्र सिन्धुसङ्गतातिविक्रान्ता यासीन्नदी रसेति विश्रुता, द्वितीयनदीसप्तके तृतीयेति च वर्णिता, सैवासीत् तदानीन्तनार्यावासस्योत्तरसीमेति गम्यते। तथा ह्यनुक्रान्त मिदं शौनकाचार्येण—'किमिच्छन्ती पणिभिरसुरैर्निगूढ़ा गा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनी मिन्द्रेण प्रहिता मसुभिः पणयो मितीयन्तः प्रोचुः, स

तान् युष्माभिरनिच्छन्ती प्रत्याचक्षे"–इति। तस्यैतस्येदं सायणकृतं भाष्यम्— "इन्द्रपुरोहितस्य बृहस्पतेर्गोषु बलनाम्नोऽसुरस्य भटैः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य गुहायां निहितासु सतीषु बृहस्पतिप्रेरितेनेन्द्रेण गवामन्वेषणाय सरमा नाम देवशुनी प्रेषिता। सा च महतीं नदीमुत्तीर्य बलपुरं प्राप्य गुप्तस्थाने नीतास्ता गा ददर्श। अथ तस्मिन्नवसरे पणय इदं वृत्तान्तमवगच्छन्त एनां मित्रीकर्तुं संवाद मकुर्वन्। तत्र प्रथमतृतीयाद्या अयुजोऽन्त्यावर्जिताः पणीनां वाक्यानि,०--०, द्वितीयचतुर्थ्याद्या युज एकादशी च षट् सरमाया वाक्यानि"-इति। वस्तुतोऽत्र पणयः=वणिजः, सार्थवाहा इति यावत्; "पणिर्वणिग् भवतीति (२. ५. ३.) नैरुक्तात्। असुराः=बलवन्तः (निरु० ३. २. २.)। नून मेते इह आर्येतरा एव वृत्तान्ते। सरमा देवशुनी दिव्यगुणोपेताऽऽर्यात्मिका सुशिक्षिता कुक्कुरी; बलपुरस्था गुहा तु नून मार्यग्रामनादहिःस्था; तथाप्यनार्यैरपहृता आर्यगावः कुक्कुरीसन्धानेन पुनर्लब्धा इत्येतावत् सारम्, सर्व मन्यत् राजनैतिकं काव्यम्। तदिदं काव्य मृक्संहिताया दशमे मण्डले एकादशभिः ऋग्भिर्वर्णितम् (१०. १०८. १११.)। तस्यादिमैषा---

"किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानड् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः।
कास्मेहितिः का परितक्म्यासीत् कथं रसाया अतरः पयांसि"

–इति।

तदित्थं ज्ञायते, या खलु पूर्वं सवामप्रदेशस्योत्तरसीमेति वर्णिता, सैवेयं प्रचुरोदका प्रभूतवेगा च नदी पुराऽऽसीदार्यानार्यदेशयोः सीमरूपेति।

सेयं 'रसा' ऋक्संहितायां बहुशो वर्णिता। तद्यथा ८, ४९, २—

"गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसः"—इति।

यथा गिरेः' 'रसाः' नद्यः 'प्रपिन्विरे', 'अस्य पुरुभोजसः दत्राणि' तथैव प्रपिन्विरे इति तदर्थः। एतेनावगम्यते रसायाः कस्माच्चिद् गिरित एव समुद्भवः। अपि यथा सिन्धोः पूर्वप्रदेशीय-सप्तनदीषु 'गङ्गा' एकापि, अन्यासा मपि नदीनां निराबाधैवास्ति गङ्गेति प्रसिद्धिः; 'सरस्वती' एकापि प्राधान्याद् बह्वीना मप्यन्यासां नदीना वाचिका; तथैव सिन्धो. पश्चिमप्रदेशीयसप्तनदीषु एकापि 'रसा' बह्वीना मन्यासाञ्च नदीनां वाचिका भवति। किञ्च यथा गङ्गेति नदीनां साधारणं नाम, यथा च सरस्वतीत्यपि, तथैव रसेति च। अत एव निरुक्ते यथा गङ्गाशब्दस्य 'गङ्गा गमनात्'-इति निरुक्तिः कृता, यथा च सरस्वतीशब्दस्य 'सरस्वती' सर इत्युदकनाम; सर्तेस्तद्वती-इति निरुक्तिः कृता; तथैव रसाशब्दस्यापि 'रसा नदी, रसतेः शब्दकर्मणः'-इति कृतैव नदीसाधारणबोधिका निरुक्तिः। एव मप्येवमादिषु योगरूढ्यर्थः सर्वत्र विवक्षितः। निरुक्तकृतः प्रदर्शितरसानिरुक्तेस्तस्या नद्याः सदैव शब्दकारित्वञ्चावगम्यते। प्रदर्शितञ्च क्वचिन्तु 'रसाः'-इति बहुवचनश्रुतिस्तद्बहुत्व मपि गम्यते। तथा च यथा हिमवत्पृष्ठेषु बह्व्यो गङ्गाः सन्ति, यथा च सरय्वा अपि द्वित्व मिष्टैव पुरस्तादुररीकृतम्, तथैव रसाबहुत्व मपि स्वीकार्यम्। रसाद्वित्वन्तु नून मङ्गीकार्यम्; प्रदर्शिते "तृष्टामया (१०. ७५. ६.)" -इति मन्त्रे तस्याः सिन्धुसङ्गतत्वस्य, "समुद्रं रसया सधाड्ः (१०. २२. ४.)"-इति मन्त्रे तस्याः समुद्रसङ्गतत्वस्य च स्फुटाव

गमात् । समुद्रसङ्गता तु सा मध्यतमार्यावर्त्तनी वर्णिता, कोरा-स्यान्-राज्यान्तर्गता 'आर्नेस्ता'-पर्य्यवसिता, 'रंहा' इत्याह विश्व-कोषकार: । तथा चेयं रसा तदानीन्तनार्यावासस्य पश्चिमसीमेति च स्यात् पूर्वदर्शित-देवशुनीपणिसंवाद एतद्विषयको वेति ।

अंशुमत्याख्या नद्यस्त्वेतदार्यावर्त्तीया एवेत्यत्र किमस्ति वक्तव्यम् । "अंशुमती" ऋ० मं० ८. ९६. १३, १४. १५ ऋचो द्रष्टव्या: । सेषा यमुनासङ्गता, दृषद्वतीत: प्राक् स्थिता । "असिक्नी" च ऋ० मं० १०. ५३. ८ । एषा किल शर्य्यणात: प्रत्यक्, शतद्रुतो वक्षुप्राक्, उत्तरतोऽवाग् वहमाना, विनशनप्रदेशीया ।

यदिह नदीपरपारगमनं श्रुतम्, तन्नूनं मध्येशियात: समा-गतानां पूर्वतनार्याणां वच इति जर्म्मनादिपाश्चात्यमिश्रान्तोऽनर्थको निर्मूलश्च ; स्थानीयार्याणां वच एवेत्युक्त्यैव तथोपपत्ते: किं मध्यतो अंशस्तस्याग्रहानुकर्षिणीति सुधीभिर्विभाव्यम् । ऋ० सं० १. १०४. १, २, ३ ऋक्षु वर्णिता शिफा नाम नदी तु निषधदेशीयैव सम्भाव्यते । तत्प्रथमर्च्येव निषदनाम्नोल्लेखदर्शनात् । ऋ० सं० ६. २७. ६, ७ ऋग्द्वयस्थे 'हरियूपीया' 'यव्यावती' च नद्यौ आफगानस्थानीये एव सम्भाव्येते । तत्रच तत्रत्य 'हजारा'प्रदेशीया सम्प्रति हरिरुदित्युच्यमाना नद्येव स्यात् वैदिकहरियूपीयेति ।

"पीवानं मेषं मपचन्त वीरा न्युप्ता अक्षा अनु दीव आसन् ।
द्वा धनुं बृहतीमप्स्वान्त: पवित्रवन्ता चरत: पुनन्ता"-इति ।

अस्मिन् मन्त्रे (ऋ० सं० १०. २७. १७.) मन्त्र च यद् ध्वन्यते अक्षा इति, तदपि स्यात् आफगानुत्तरत्र प्रवहमाना 'अक्षस्' नदीति च सुवचम् ।

श्वेती नद्येव सम्प्रत्यर्जुनीत्युच्यत इत्युक्तं पुरस्तात् (पृ० २७

पं२४); सा हि श्वेतपर्वतान्निर्गतेत्येव तस्यास्तथा नाम सम्पन्नम्। आम्नातञ्च शतपथे—"प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्याः"-इति १४. ६. ८. ९। ऋक्संहितायां नूनमेषैवाम्नाता "श्वेत्या त्या"-इति १०. ७५. ६। श्वेतयावरी नद्यपि स्यात् तच्छ्वेतगिरिप्रभवैव। यदिदं श्रूयते—"उत स्या श्वेतयावरी"-इत्यादि ८. २६. १८। अपि संहितायां सरयुनदी त्रिः श्रुता (४. ३०. १८ ; ५. ५३. ९ ; १०. ६४. ९.) तत्र सर्वत्रैव सिन्धुसङ्गता तक्षशिलानामनगरीतलवाहिन्येव गम्यते। अपि यच्छ्रूयते वाजसनेयिसंहितायाम्—"काम्पिल्यवासिनी"-इति (२३. १८.) सैषा काम्पिल्यनगरी प्रवराध्यायवचनात् दृशार्धप्रदेशतः प्रागिति गम्यते, अद्यापि कम्पिलेत्येव प्रसिद्धा दक्षिणपाञ्चालस्था। साङ्काश्यनगर्य्यपि तत्रैवर्त्तेऽस्ति। बृहदारण्यकोक्तः कपिप्रदेशोऽपि (३. ३. १ ; ७. १. ६. ५. १.) तत्सन्निहित एव। निरुक्तोक्तः कपिष्ठलोऽप्यत्रैव (४. १४.)। अनतिप्राचीनपुराणेतिहासवर्णिता यक्षु-वक्षु-सीता-गौर्यादयस्तु आर्यपरिव्राजकविज्ञाता अपि नास्मत्पूर्वतनार्याणां निकेतनभूमयः। तत्वतो या पुनर्नद्यो हिमवत्पृष्ठोत्तरभागतः प्रवहमानाः प्राक्प्रतीच्योदीच्यभूखण्डगताः, ताः सर्वा एवान्यदेशीया इति ध्रुवम्; अपि यास्तु हिमवत्पृष्ठदक्षिणभागतः प्रवहमानाः प्रागपाग्भूखण्डगतास्ताः सर्वा अस्मद्देशीया एव; बिन्दुसरोमानससरोरावणह्रदादयोऽप्यार्यपरिव्राजकपरिचिता अपि नास्मद्देशीयाः किं मत्र चिन्तनीय मस्ति। शर्य्यणावत्सरस्तु* नूनमार्य्यावर्त्तीयम्। तदाहुः याज्ञायमिनः—

*"शर्य्यणावद्ध वै नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्द्धे सरः स्यन्दते"-इति ऋ० सं० १. ८४. १४ सा० भा० द्रष्टव्यम्।

पाणिनिसूत्रग्रथितं कापिशनगरं समेतव्यमिधावेव। तत्र मधुद्राक्षे च भवत इत्यष्टतरे, तत एव तदुदाहरणद्वयं दर्शितम् 'कापिशायनं मधु, कापिशायनी द्राक्षेति। श्रूयते चैव मन्त्रः (ऋ० मं० १०. ३४. १.)—

"प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति
प्रवातेजा इरिणे वर्वृतानाः।
सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो
विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान्" – इति।

'प्रावेपाः' सततकम्पनशीलपत्राः, 'प्रवातेजाः' प्रकृष्टवनस्पत्यादिशून्ये बहुवायुयुते प्रान्तरे जनिष्णवः 'इरिणे' इरानामपारस्यदेशे 'वर्वृतानाः' अधिकतया वर्तमानाः 'बृहतः' विभीदकवृक्षाः 'मा' मां मादयन्ति। 'जागृविः' भक्षयितुर्जागरणहेतुः, 'विभीदकः' कोष्ठस्थ मलस्य वायोश्च भेदनकारी, एवं 'मौजवतः' मूजवन्नामपर्वतोत्पन्नस्य सोमस्य 'भक्षः' भक्ष्यांशः 'इव' 'मह्यम्' 'अच्छान्' छदयति, मोदयतीति।

इरिण मित्यस्य यास्केन द्विविधा व्याख्या कृता—'इरिण मृणातेरपार्णं भवति, अपरता अस्मादोषधय इति वा'–इति (९. १. ७.)। तयोराद्योऽर्थ एवात्र उपपद्यते; तद्देशीयानां हि भारतीयानामिव पुत्रपौत्रादिष्वपि पितृपैतामहं ऋणं न सङ्क्रमत इति दर्शनात्। मूजवान् पर्वतस्तु कैलासगिरेः पश्चिमस्थोऽद्यापि राजते।

तदेव ऋक्संहिताकाले इरान्-नाम-जनपदस्य चार्थावगमोऽयं तथा मूजवतोऽपीति ख्यापयितव्य मिति।

अथर्वसंहितायाः पञ्चमकाण्डीयचतुर्दशवंशविंशतितमसूक्त

तृतीयमन्त्रे परुषनामजनपदस्य, चतुर्थे महावृषप्रदेशस्य, पञ्चम-सप्तमयोः मूजवत्प्रदेशस्य बल्हिकदेशस्यापि, अष्टमे पुनर्महावृषमूज-वतोः, नवमे पुनरेव बल्हीकस्य, चतुर्दशे त्वन्तिमे अङ्ग-मगध-मूज-वद्-गन्धारीणां च श्रवण मस्ति ; परं मुख्या इमे सर्व एव जनपदा-स्तदानीं मासन्ननार्यवासा इत्येव गम्यते ; न ह्यन्यथेषु तक्म स्थापन मभीष्टं भवेदिति । तद्यथा तच्चतुर्थमन्त्र एषः—

"गन्धारिभ्यो मूजवद्भ्योऽङ्गेभ्यो मगधेभ्यः ।
प्रैष्यं जन मिव शेवधिं तक्मानं परिदद्मसि"—इति ।

न ह्यार्यवासस्थानेषु तक्मस्थापन मिष्टं स्यादाथर्वणिकानाम् ।

नन्वेवं परुष (पेशावर)देशस्य, गान्धार (कन्दाहार)प्रदेशस्य, पूर्वमुक्त मार्यावर्तान्तर्गतत्वं किं न विरुध्येत ? अत्र ब्रूमः । तयो-रार्यावर्तान्तर्गतत्वेऽपि एतन्मन्त्रदृक् कालेऽनार्यवासत्वे कोऽस्ति बाध इति ; कालभेदात् सर्वसामञ्जस्यं भवेदेवेति । न चैव मप्यथर्व-संहितायाः ऋक्संहितातो विभिन्नकालिकत्वं मन्तव्यं स्यात् ; मन्त्राणा मेव प्रकाशकालपार्थक्यस्वीकारात् तदुपपत्तेः । स्वीकृतञ्चै-तदस्माभिर्निरुक्तालोचने (ठ पृ०) 'वस्तुत एक एव वेदः'—इत्यारभ्य (ठ पृ०) 'चत्वार एव वेदास्त्रयीशब्दवाच्याः'—इत्यन्तेन, पुनः (त पृ०) 'यास्केन'—इत्यारभ्य (त पृ०) 'पुरा तु बहुकाल मभि-व्याप्य बहुभिर्ऋषिभिर्बहुभिरेवोद्यावचैरभिप्रायैः प्रणीता बहवो मन्त्राः'—इत्यन्तेन च ।

प्रदर्शितं मूजवन्नाम तु ऋक्संहितायां (१०, ३४. १) श्रूयते इति सत्यम् ! परं न तथापि मूजवत्पर्वतस्यार्यावासत्वं प्रतीयते, प्रतीयते तु तत्रत्यसोमाना मौत्कर्षमात्रम् । यच्चाथर्वणिका आमनन्—"उदङ् जातो हिमवतः स प्राच्यां नीयसे जनम्"—इति

(५. ४. ८.), अस्मादपि तत्रत्यकुरुस्योत्कर्षमात्रं गम्यते। सोमस्य त्वार्याधिकृतत्वन्तु ऐतरेयब्राह्मणे ऽपि सुव्यक्तम्। एवं महावृषस्यापि सिद्धान्त: कृत एव। श्वेतपर्वतादपि प्रतीच्यस्य बह्लिकस्य तु यदार्यावासत्वं प्रतीयते "बाह्लीक: प्रातिपीय: शुश्राव"—इत्यादि (शत० ब्रा० १२. ९. ३.) श्रुतित:, तस्यापि कालभेदतो व्यवस्थैव स्वीकार्या ; अपि वा तस्यार्याभिजनत्वे च न कमपि बाधं पश्याम:। अङ्गराज्यस्य चासीत् तदानीमनार्यत्वमेव ; कुरुराजदुर्योधनकालत एव तस्याभवदार्यावर्त्तान्तर्गतत्वम्। मगधस्य त्वनार्यवासत्वेन निन्दा श्रूयते ऋक्संहितायामपि।

तथाहि (ऋ० सं० ३. ५३. १४.)—

"किं कृण्वन्ति कीकटेषु गावो
नाशिरं दुह्रे न तपन्ति घर्मम्"—इति।

निरुक्तकारेण चैतद्व्याख्यायामुक्तम्— "कीकटो नाम देशो ऽनार्यनिवास:"—इति (६. ६. ४.)। कीकट एव मगध: ; अस्ति हि स्मृतिवचनम्—"कीकटेषु गया पुण्या, पुण्या नदी पुन:पुना। च्यवनस्याश्रमं पुण्यं पुण्यं राजगृहं वनम्"—इति, गयादयस्तु मगधराज्यान्तर्गता इति प्रसिद्धमेवेति॥

ततो हिमवत्पृष्ठमध्यस्थो मूजवान्नाम नगराजस्तु स्यादार्यवासोऽनार्यवासो वा, परमासीत् पुरार्यावर्त्तोत्तरसीमेति तु मन्तव्यमेव। अत एव वाजसनेयिन: समामनन्ति—"एतत् ते रुद्रावसम्, तेन परो मूजवतोऽतीहि"—इति (सं० ३. ६१)। एतस्यैव यजुषो व्याख्यानमिदं शतपथे। तथाहि—"अवसेन वा अध्वानं यन्ति, तदेनं सावसमेवान्ववार्जति यत्र यत्रास्य चरणं, तदत्र ह वा अस्य परो मूजवतोऽतीहि"—

इति (२. ६. २. १७)। तदेव मत्र मन्त्रे रुद्रनामकमृत्यु-देवताया मूजवत: परपारे गमनप्रार्थनात आर्यावर्त्त एव दूरगमनं प्रार्थितं गम्यते ॥

तदेव म ग्रतनपारस्यराज्यपश्चिमोत्तरस्थ शिग्रामाद्ग्नरत: प्राक्, प्रत्यगनुगङ्गप्रदेशात्, उदक् सिन्धुसागरसङ्गमात्, अवाक् च मूजवतश्चाय मार्यावास: आर्यावर्त्तो वा संहिताकालीन इति निश्चयते ॥

आर्यसाम्राज्यं तु इतोऽप्यन्यत्र च स्थित मित्यन्यदेतत्। तथाहि (ऋ॰ सं॰ ७. १८. १९.)—

"आवदिन्द्रं यमुना तृत्सवश्च प्रात्र भेदं सर्वताता मुषायत्।
अजास: शिग्रवो यक्षवश्च बलिं शीर्षाणि जभ्रुरश्व्यानि"—इति।

अस्यार्थ:। — य: 'इन्द्र:' सम्राट् 'अत्र' राज्ये 'सर्वताता' सर्वकर्मसु 'भेदं' राजप्रजयोर्विचारादिवैलक्षण्यं 'प्रमुषायत्' प्रमुष्णाति प्रच्छन्नीकरोति, एवं कृत्वैव सर्वा: प्रजा: 'आवत्' अवति, तम् 'इन्द्रं' सम्राजं 'यमुना:', 'तृत्सव:', 'अजास:', शिग्रव:', 'यक्षव:' 'च' यामुनप्रदेशादिवासिन: सामन्तराजान: 'अश्व्यानि' अश्वादिवाहितानि, 'शीर्षाणि' शीर्षत: प्रवाहितानि 'च' 'बलिम्' उपढौकनं 'जभ्रु:' प्रददुरिति।

अस्यां ऋचि श्रुता: यामुनादय: सर्व एव जनपदा: तदानीन्तना-र्यावासतोऽस्मतनादस्मादार्यावर्त्तस्य बहिर्भूता एव स्यु:। अत्रो-भयत्रास्ति च किञ्चिद् विचार्यम्। गङ्गाया: प्रत्यक्पार्श्वस्थिता एव यमुना अस्यां ऋचि श्रुता, उतान्येति? अन्यास्मते त्वन्यैव। शिग्रु-जनपदोऽपि आकम्भाभाप्रभवोर्ध्वगतादन्य एवेति। अपि वा आर्यावर्त्तीयावन्येनी तदानीं-परदप्रदेशावेवेत्यपि किं चित्र मिति॥

अथैतरेयकाले यत् मार्यावर्त्त मासीद् यः प्रागायतनः, तत्रैव किञ्चिदवगम्यते तदुपन्यस्त एव। तथाहि श्रूयतेऽभिषेकप्रकरणे —"प्राच्यां दिशि ये के च प्राच्यानां राजानः०—० दक्षिणस्यां दिशि ये के च सत्वतां राजानः०—० प्रतीच्यां दिशि ये के च नीच्यानां राजानो येऽपाच्यानां०—० उदीच्यां दिशि ये के च परेण हिमवन्तं जनपदा उत्तरकुरव उत्तरमद्राः०—० ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि ये के च कुरुपञ्चालानां राजानः सवशोशीनराणां राज्यायैव तेऽभिषिच्यन्ते"–इति (८. ३. ३.)।

अत्र, 'प्राच्यानां राजानः'–इति सामान्येन श्रवणादवगम्यते न तदानीं प्राच्यां दिशि प्रबलः कश्चिदासीन्नरपतिः, प्रत्युतासन् क्षुद्र-राजानो बहव इति। अत एव श्रुत मत्रैवान्यत्र "प्राच्यो ग्रामता बहुलाविष्टाः"–इति (३. ४. ६.)। तदानीं प्रागुदेशीय-पार्वत्य-जनपदो य आसीदासंहिताकालात् प्रसिद्धः किरातनगरादिकः तत एव सोमक्रयीणां क्रयो विहितश्चात्रैतरेयके— "प्राच्यां वै दिशि देवाः सोमं राजान मक्रीणन"–इति (१. ३. १.)। तदेवं पाणिन्यागमे हि येषां कान्यकुब्जाहिच्छत्रादीनां प्राच्यभूमौ विद्यमानतोपलभ्यते, ऐतरेयकाले तु तेषां नगराणा मासीदा सना-विर्भाव एवेति।

दक्षिणस्यां तदानी मासीदेकं सत्वद्राज्य मेव बलवत्तमम, यदिदानीं छत्रपुरित्याख्यायते। तदेतत् "आदत्त यज्ञं काशीनां भरतः सत्वता मिव"–इति (शत० ब्रा० १३. ४. ५. २१.) गाथा-वचनश्रुतेरेतदैतरेयतोऽपि बहुप्राचीनतरं भरताधिकृतञ्चेति गम्यते। स्याद् दौष्मन्ति-भरतेन तत् स्थापित मिति तदंश्याश्चिर मिव भरता इत्येवोच्यन्ते, इत्यत्रैतदैतरेयेणापि भरताधिकृत मेवेति।

अतएवैतद्वान्यत्र श्रुतम्— "तस्मादप्येतर्हि भरताः सत्वनां वित्तिं प्रयन्ति"–इति (२. ४. १.)। अन्यच्च "तस्मादिदं भरतानां पशवः सायङ्गोष्ठाः सन्तो मध्यन्दिने सङ्गविनी मायन्ति"–इति (३. २. ६.)। अनयोः श्रुतिवचनयोः 'मायन्ति' 'प्रयन्ति'– इति वर्त्तमानकालिकप्रयोगदर्शनात्, 'इदम्'–इत्यङ्गुल्या निर्देशा-च्चावगम्यतेऽनेनैतरेयेण स्वयमपि दृष्टं स्यात्साम्राज्यं भरतवंशीय-शासनाश्रित मिति। तस्य च दौष्यन्तेर्भरतस्य राज्ञः कीर्त्तिकथा बहुप्राचीना ह्यैतरेयादिषु गाथेति व्यपदिष्टा। तद्यथैतरेये— "तदप्येते श्लोका अभिगीताः—

हिरण्येन परीवृतान् कृष्णाञ्छुक्लदतो मृगान् ।
मष्णारे भरतोऽददाच्छतं बद्धानि सप्त च ।
भरतस्यैष दौष्यन्तेरग्निः साचीगुणे चितः ।
यस्मिन्सहस्रं ब्राह्मणा बद्वशो गा विभेजिरे ।
अष्टासप्ततिं भरतो दौष्यन्तिर्यमुना मनु ।
गङ्गायां वृत्रघ्नेऽबध्नात् पञ्चपञ्चाशतं हयान् ।
त्रयस्त्रिंशच्छतं राजाश्वान् बध्वाय मेध्यान् ।
दौष्यन्तिरत्यगाद्राज्ञो मायां मायवत्तरः ।
महाकर्म भरतस्य न पूर्वे नापरे जनाः ।
दिवं मर्त्य इव हस्ताभ्यां नोदापुः पञ्चमानवाः"

–इति (८. ४. ८.)।

शतपथेऽप्येव मेव श्रूयते प्रायः—"तदेतद् गाथयाभिगीतम्" –इत्यादि (१३. ५. ४. ११–१४.) द्रष्टव्यम् ।

प्रतीच्यां दिशि तु कैकमप्यासीत् सुमहद् राज्य मप्यासिन्धुपार-भागे पर्वतपादस्थभूमिपाः 'नीच्याः' वीचनाप्रसिद्धराजानस्तत्रा

दक्षिणभागीयप्रशाखाः केचन, मध्यभागे त्वरण्यभूमय एवेत्युक्तं किञ्च नीचाना मधाचाना मिति। इत्येवाप्यत्र श्रूयते "प्रत्यञ्चि दीर्घा-रण्यानि भवन्ति"—इति (२. ४. ६.), "प्रतीच्योऽपायो न्तः स्यन्दते"—इति (१. २. १.) च।

उदीच्यां तु हिमवत्पृष्ठदण्डस्योत्तरे भागे आर्यावर्त्ताद् बहिर्विद्यमानावपि आर्यमित्रजनपदाविमौ उत्तरमद्रः उत्तरकुरवश्चेति श्रूयेते। एवं हि गम्यते— यथैव हिमवतो दक्षिणभूभागोऽयं आर्यावर्त्तो मद्रदेश–कुरुदेशाख्या आसीत्तदानीं द्विधा विभक्तः, तथैव हिमवत उत्तरभूभागश्च स मद्रदेश-कुरुदेशाख्या आसीत् पुरा द्विधैव विभक्त इति। आर्य्यावर्त्तीयमद्रदेशादुत्तर इति उत्तरमद्र इत्युच्यते सः, आर्य्यावर्त्तीयकुरुदेशादुत्तर इति उत्तरकुरवश्चेति। आर्य्यावर्त्तीयप्रत्यन्तदेशेभ्यः परस्तात् ये देशा म्लेच्छदेशा वा सन्ति, न तेषु मन्वाद्युक्तार्य्यानार्य्यनामादिसम्भव इत्युक्तं पुरस्तात् (१७ पृ० १६ पं०), तथा च तद्देशवासिना मार्य्यत्व मनार्य्यत्वे वा नैव विचार्य्य मस्ति; परमुत्तरकुरुदेशस्य नैसर्गिकसौन्दर्य्यस्वास्थ्यकरत्वा-दितः, तद्देशवासिनाञ्च शान्तिप्रियत्व-तपःपरायणत्वादिदेवस्वभाव-दर्शनात्, पुण्यमयत्वं देवक्षेत्रत्व मजेयत्वञ्च। यथाह्यैतरेयकम्— "देवक्षेत्रं वै तन्न वैतन्मर्त्यो जेतु मर्हति"—इति (८. ४. ६.)। तेषां शान्तिप्रियत्वादिस्वभाव एवाजेयत्वे हेतुः प्रथमः। तदुक्तं महाभारतीय-सभापर्वणि चार्जुनदिग्विजये—

"तांस्तु सान्त्वेन निर्जित्य मानसं सर उत्तमम्। ऋषिकुल्या-स्तथा सर्वान् ददर्श कुरुनन्दनः॥ × × × ॥ तत एवं महा-वीर्य्या महाकाया महाबलाः। द्वारपालाः समासाद्य हृष्टा वचन मब्रुवन्॥ पार्थ! नेदं त्वया शक्यं पुरं जेतुं कथञ्चन। उपा-

वर्त्तस्व कल्याण पर्य्याप्त मिद मच्युत ॥ × × × ॥ न चापि किञ्चिज्जेतव्य मर्ज्जुनात्र प्रदृश्यते। उत्तराः कुरवो ह्येते नात्र युद्धं प्रवर्त्तते ॥ × × × ॥ अथेह पुरुषव्याघ्र! किञ्चिदन्य-च्चिकीर्षसि। तत् प्रब्रूहि करिष्यामो वचनात् तव भारत ॥ ततस्तानब्रवीद्राजन्नर्जुनः प्रहसन्निव। पार्थिवत्वं चिकीर्षामि धर्म्मराजस्य धीमतः ॥ न प्रवेक्ष्यामि वो देशं विरुद्धं यदि मन्यसे। युधिष्ठिराय यत् किञ्चित् करपण्यं प्रदीयताम् ॥ ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च। क्षौमाजिनानि दिव्यानि तस्य ते प्रददुः करम्”-इति २८ अ० ४-१६ श्लो०। तदिदं महानगरं सम्प्रति तीव्वदित्युच्यते, स्थौल्यवदिति तदर्थः; एतद्देशीया हि प्रायशः स्थूलनासिकोदरजङ्घा भवन्ति।

अस्ति चान्यः कुरुवर्षः; स नूनं मेरुसन्निवः, ‘शास्त्रपितृवर्ग’-प्रभृति ‘सुवीर्य्य’-देशान्तः, योऽय मद्यतन मेरुटपिटर्सबर्गादिसाई-बीरियान्तः। तस्य स्वर्गत्वेन वर्णनञ्च महाभारतरामायणादौ बहुत्र। तद्यथा महाभारतीयानुशासनपर्व्वणि—“अहो सह शरीरेण प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम्। उत्तरान् वा कुरून् पुण्यानथ-वाप्यमरावतीम्”-इति (५४.१६)। पुनस्तत्रैव—“नैवेशिकं सर्व्व-गुणोपपन्नं ददाति वै यस्तु नरो द्विजाय। स्वाध्यायचारित्र-गुणान्विताय तस्यापि लोकाः कुरुषूत्तरेषु”-इति (५७. ३३.)।

अथ यदिह ‘मध्यमायां दिशि’-इति, ततो गम्यते कुरुपञ्चा-लादयश्चत्वार एवैते प्रदेशा स्तदानी मासन् मध्यदेशाः, आर्य्या-वर्त्तस्य मध्यभूभागा इति यावत्। तत्र च यच्छ्रुतो वशो-देशः, स एव स्यात् महाभारतादिप्रसिद्धः ‘शिविः’। किञ्च यः एते ‘ध्रुवायां प्रतिष्ठायाम्’ इति द्वे पदे तद्विशेषणे श्रूयेते, ततो

श्रूयते चात्रैव मध्यार्यावर्त्ते तदानीमनसम्राजा मासीदिति-भासीति। एवञ्च कुरु-पञ्चाल-शिवि-सौवीरप्रदेशा अत्रमध्यदेशत एवात्र प्राच्यादयो दिशोऽभीष्टा इत्यपि नानवगतम् ॥

तदेव मैतरेयकाले हिमवद्दक्षिणपार्श्वमिनस्थं किरातजाति निकेतनं किरातनगर मेवासीत् आर्यावर्त्तस्यास्य पूर्वप्रत्यन्तः, दक्षिणस्यां भरतवंशीयाधिकृतं सत्वद्राज्य मप्यासीदार्यावर्त्तान्तर्गतम्, पश्चिमस्यां गिरिगिरिनदीयामसीमानां प्राचुर्यवर्णनात् गान्धार-देशादिभ्यः परस्तादप्यासीदार्यवास इति गम्यते, उत्तरस्यामुत्तर-कुरूणा मजेयत्वेन वर्णनात् ततोऽर्वागेवासीदार्यावर्त्तोत्तरसीमेति च प्रतीयत एवेति। एकत्र चात्र श्रुतम्—"त एतेऽन्ध्राः पुण्ड्राः शबराः पुलिन्दा मूतिबा इत्युदन्त्या बहवो भवन्तीति" (७. ३. ६.)। तत्र 'एते'—इति इदंशब्दव्यवहारादैतरेयकालेऽप्यासन्निमा जातय इति, 'उदन्त्याः'—इत्युक्ते प्रत्यन्तवासिनोऽनार्या इति च गम्यते। तथाचैषां देशाना मनार्यभूत्वाभिधानादेषा मन्तःस्थिताः प्रदेशा एवासन् तदानी मार्यभूमय इति सुतरम्। अन्ध्रजातयोऽधुना दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धा, पुण्ड्र इति त्विदानीं 'दीनाजपुर'—इति प्रत्न-तत्त्वानुसन्धित्सवो वदन्ति, एवं शबरपुलिन्दमूतिबाः विन्ध्यगिरि-वासिनो म्लेच्छजातिविशेषास्त्वद्यापि प्रायः प्रसिद्धा एव। तदेवं न तदाप्येष आर्यावर्त्तः प्राच्या मतिविस्तृत इत्येवास्माकम् ॥

अथ श्रूयते ह्येतद् विदेघमाथवाख्यानं शतपथे १ का० ४ अ० १ ब्रा० १०—१८ क० "विदेघो ह माथवोऽग्निं वैश्वानरं मुखे बभार ०—० स इमाः सर्वा नदीरति ददाह सदानीरेत्युत्तराद् गिरे-र्निर्धावति ताᳪहैव नातिददाह, ताᳪ ह स्म तां पुरा ब्राह्मणा न तरन्त्यनतिदग्धाग्निना वैश्वानरेणेति। तत एतर्हि प्राचीनं बहवो

ब्राह्मणास्तर्ह्यनेतर मिवास ह्यास्रावितर मिवास्वदित मग्निना वैश्वानरेणेति। तदु हैतर्हि क्षेत्रतर मिव०—० सैषाप्येतर्हि कोसलविदेहानां मर्यादा, ते हि माथवाः ०—० स ह मे मुखान्निरपादीति"–इति। एतस्मादाख्यानात् व्यक्त मभिगम्यते, विदेहनाम-मैथिलजनपदस्यानतिप्राचीनार्यभूत्वम्। परं न तदापि दक्षिण-मगधस्यार्यावर्त्तत्वं सम्यक् मन्यामहे वयम्; अनतिप्राचीनपातञ्जलमहाभाष्यवर्णितार्यावर्त्तलक्षणतोऽपि दक्षिणमगधात् प्रत्यगेवार्यावर्त्तत्वप्रतीतेः। अपीह शतपथे (१२. ९. ३. १.) "बाह्लीकः प्रातिपीय शुश्राव"–इति श्रवणात्, तदाप्यासीद् बाह्लीकस्यार्यावर्त्तत्व मिति च स्वीकार्यम्॥

पाणिन्यागमेऽपि आयुधजीविवाचिपर्श्वादिगणे पठितो बाह्लीकः (पा० सू० ५. ३. ११७.)। "कम्बोजाल्लुक्"–इति (पा० सू० ४. १. १७५.) कम्बोजग्रहणञ्च दृश्यते। तत्र सिन्ध्वादिगणेऽपि पठितः कम्बोजः (पा० सू० ४. ३. ९३.)। गणपाठोऽपि पाणिनिनैव कृत इति सिद्धान्तितं भगवता पतञ्जलिना (१. १. ३४)। महाभारतेऽपि वर्णितौ काम्बोजबाह्लीकौ (द्रो० प० ११७, १५५ अ०)।

अथ भगवता यास्केनापि "कम्बोजाः कम्बलभोजाः कमनीयभोजा वा; कम्बलः कमनीयो भवति"–इति कम्बोजशब्दो निरुक्तः (२. १. ४.)। "प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते विकृतय एकेषु"–इत्यादिरुक्त्वा तदुदाहरणाय प्रोक्तं चैतत्— "शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते०—० विकार मस्यार्येषु भाषन्ते शव इति; दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु, दात्र मुदीच्येषु"–इति (२. १. ९, ४.)। पातञ्जले महाभाष्ये पस्पशाया मप्येव मेव।

अपि तत्र आर्यावर्त्तस्याथ भतुल्योमनिरूपणं कार्यमस्माकम्। तथाहि—"कः पुनरार्यावर्तः ? प्रागादर्शात्, प्रत्यक् कालकवनात्, दक्षिणेन हिमवन्तम्, उत्तरेण पारियात्रम्"–इति २. ४. १० सू० भा०। अत्राह तट्टीकाकारः कैयटः—"आदर्शादयः पर्वत-विशेषाः"–इत्येव। "जनपदतदवध्योश्च (पा० सू० ४. २. १२४.)"–इतिसूत्रस्योदाहरणभूतं यदिद मादर्शक इति पदं पञ्चम्यां, इतोऽपि ज्ञायते यस्त्वादर्शनामा कश्चित् सीमपर्वत इति। सोऽयमादर्शः स्यादञ्जनपर्वतः; तत्पदनिरुक्तिनस्त्वयेवावगमेः। स चेदानीं सुलेमानित्युच्यते। स हि शतपथब्राह्मणस्य श्वेतगिरेरेव दक्षिणांशः। एवञ्च पतञ्जलिकालेऽपि स एव श्वेतगिरिरेवासीदार्यावर्त्तस्य पश्चिमसीमेत्यनुमान मपि न स्यादसङ्गतम्। तदानीन्तनार्यावर्त्तस्य पूर्वसीमभूतं कालकवनं तु स्यात् धर्मारण्यतः प्राग् विद्यमानं दक्षिणमगधस्य प्रत्यक् स्थितं वक्सुर-(वक्सर)–प्रदेशीयं ताड़कावनम्। पुरासीत् तद्धि कालयवनाश्रितम; तत्प्रभृत्येव तस्य कालवनं कालकावन वेति च नाम सम्पन्नम्। हरिवंशोल्लिखितस्य विष्णुपुराणोक्तस्य च (५. २३. ५.) तस्य कालयवनस्य मगध-राजजरासिन्धुमित्रत्वेन वर्णनात् कालवनमगधयोः सामीप्यानुमानं स्याद्य सङ्गतम्। अत एव प्राच्यमगधस्य अनार्यवासत्वेनोक्तेर्योऽपि तद्द्योतस्य पतञ्जलेः सङ्गच्छते। तथाहि—"हम्मतिः सुराष्ट्रेषु, रंहतिः प्राच्यमगधेषु; गमि मेव त्वार्याः प्रयुञ्जते"–इति (म० भा० पस्पशा०)। तदेवं तदापि सौराष्ट्रजनपदस्य, तदेदानीं पटनेत्यादिप्रसिद्धानां प्राच्यमगधीयजनपदानाम् आर्यावर्त्तसीमतो बहिः स्थितिरासीदित्यत्र च नास्ति संशयोऽपीति।

—

अथाह भगवान् मनुस्त्वाह—"आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्राच्च पश्चिमात्। तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्त्तं विदुर्बुधाः"—इति (२, २२.)। 'तयोः गिर्योः' पूर्वापरान्तयोः हिमवद्विन्ध्ययोः। तदित्थं पूर्वापरसमुद्रव्याप्येव देशो मनोः सम्मतः। तत्र पूर्वः स्यात् सिन्धुसागरसङ्गमः, अपरस्तु गङ्गासागरसङ्गमः। स एष आर्यावर्त्तः ब्रह्मावर्त्तप्रदेशो ब्रह्मर्षिदेशो मध्यदेशो यज्ञियदेशश्चेति चतुर्विधत्वेन वर्णितस्तेन तत्प्रान्तभूमीनां म्लेच्छभूत्वमुररीकृतञ्च। तद्यथा—

"सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम्।
तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते॥
कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः॥
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग् विनशनादपि।
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः॥
कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः"—इति
(म० २अ० १७, १९, २१, २३श्लो०)।

अत्र हि ब्रह्मावर्त्त-ब्रह्मर्षि-मध्यदेशास्तु 'यज्ञियाः' यज्ञकार्यार्ह-भूमय एव, तत्र नास्ति विचारणा; निर्दिष्टेभ्य एभ्यो बहिरपि आर्यावर्त्तान्तर्गताः सिन्धुसौवीरकाश्यादयो देशा अपि यज्ञानुष्ठानार्ह-भूमय इति 'यज्ञियदेशाः' उच्यन्ते। एतस्मादार्यावर्त्ताद् बहिःस्थिताः "किराता यस्यान्ते, पश्चिमे यवनाः स्मृताः। आन्ध्रा दक्षिणतो वीर! तुरुष्कास्त्वपि चोत्तरे"—इति (वा० पु० १३. ४०), एव-मादिकाः खोरासान-तुरस्क-पूर्ववङ्गो सरवङ्गान्ध्रप्रदेशादयोऽस्यार्या-वर्त्तस्य प्रान्तभूमयः सर्वा एव म्लेच्छदेशाः; किञ्चार्यावर्त्तान्तर्गता

दक्षिणवङ्गाङ्गप्राच्यमगधादयोऽपि कृष्णसारमृगचारित्वेनाऽयज्ञियत्वात् म्लेच्छदेशा एव ।

तत्वतस्तु "तयोरेवान्तरं गिर्योः"-इति मनूक्तेः पूर्वस्मात् यावदेव विन्ध्यगिरेः प्रसृतिस्तावदेव यज्ञिय आर्यावर्त्तः स्वीकार्यः, ततो बहिरार्यावर्त्तत्वेऽपि न त्वस्ति यज्ञियत्व मिति म्लेच्छभूत्व मेव । अत एवाङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च गमननिषेधः सङ्गच्छते ; सूचितश्चैतत्तत्र मनुनैव "एतान् द्विजातयो देशान् संश्रयेरन् प्रयत्नतः"-इति (२. २४.) । 'एतान्' ब्रह्मावर्त्तादीनित्यर्थः । तथैषु देशेषु पुरा नासन् ब्राह्मणा इति प्रवादोऽप्युपपद्येत । एतर्ह्यपि प्राच्यमगधेषु पटनाप्रभृतिषु, अङ्गप्रदेशेषु भागलपुरादिषु चान्यत आगताः शाकलद्वीपिब्राह्मणाः, तथा वङ्गेष्वत्र कान्यकुब्जादागता एव ब्राह्मण राढिवारेन्द्र वैदिका इति ख्याता वसन्ति, कलिङ्गसौराष्ट्रीयैरपि तथैव ।

कलिङ्गप्रदेशागम्यत्वं तु पाणिनिसूत्रे तद्वार्त्तिकतन्महाभाष्येभ्यश्चावगम्यते । तथाहि— अस्ति पाणिनेरेकं सूत्रं "परोक्षे लिट्"-इति (३. २. ११५), अत्र चास्ति कात्यायनवार्त्तिक मिदम्— "अत्यन्तापह्नवे च"-इति, लिट् वक्तव्य इति शेषः, उदाहरणञ्चास्य दर्शितं पतञ्जलिना— "नो कलिङ्गान् जगाम"-इति विवृतं च तत् कैयटेन— "न केवलं तद्देशस्य भोजनादेरपह्नवो यावत् तद्देशगमनादेरपि"-इत्यादि । एष च कलिङ्गप्रदेशोऽप्यार्यावर्त्ताद्बहिरेव संस्थितो मेदिनीपुरादारभ्य तैलङ्गदेशान्तं यावद्विस्तृतः । पुरा आसीदयं मुत्कलिङ्ग मध्यकलिङ्ग-कलिङ्गेति त्रिधा विभक्त इति त्रिकलिङ्गनामा । तैलिङ्गनाम तु तत एव समुद्भूतम्, अप्युत्कलिङ्गत एवोत्कलनामप्रसिद्धिरित्याहुरैतिह्य-

सिका: । अतएव श्रौतेते वर्णविचाराभावस्तद्दोषनिवृत्तये चोत्तरत्र समये केनचिदुक्तलखण्डप्रणयनञ्चेति सम्भाव्यते ।

अथामरसिंहोऽपि प्राच्योदिच्यमध्यम्लेच्छेति चतुर्विभक्त मार्यावर्त्तदेशसंस्थान मस्तोकयत् । तद्यथा—"आर्य्यावर्त्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः"—इति (२. १. ८.)। तत्र "शरावत्यास्तु योऽवधेः । देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः । प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यान्मध्यदेशस्तु मध्यमः इति (२. १. ६, ७.)। प्राक्सहितो दक्षिणो देशः 'प्राग्दक्षिणाः', एवं पश्चिमसहित उत्तरदेशः 'पश्चिमोत्तरः', अन्तं प्रति गतः 'प्रत्यन्तः' सीमान्तप्रदेशः ॥

अथात्र युरोपीयभ्रातरः केचन सम्प्रवदन्ते । श्रूयते हि ऋक्संहितायाम्—"अनु प्रत्नस्योकसो हुवे"—इति (१. ३०. ६.), तेनाधिगम्यते सारस्वतप्रदेशीयार्य्याणा मादिपुरुषाणां वास आसीत् पुरा क्वचिदन्यत्रैवेति । तत्रार्य्याणा मादिनिकेतन मसियासियाखण्डस्य मध्यभागस्थितयोर्बेलुर्ताग्मुष्तागपर्वतयोः पश्चिमपार्श्वेगताधित्यका भूमिस्तत एव विकीर्णा वयं भारतीयाः पारसिकाः शर्म्मण्यादयश्च समभवामेति । अत्र ब्रूमः । भारतीयपारसीकशर्म्मण्यादीना मार्य्यमूलत्वेनैकजातिप्रभवत्वन्तु स्यात् स्वीकार्य्यम्, किन्त्विन्द्रोपनिवेशिका वय मिति नैव मन्यामहे वयम् ; स्वदेशस्वत्वहान्यादिदोषत्रयप्रसङ्गात्, तेषां तन्मतपोषकप्रमाणैर्तूना मतिदौर्बल्याच्च ।

ते त्रयो दोषाः खल्वेते—नैष देशोऽस्माकं पैतृकोऽपि तु यथाभवद्यवनाना मधिकृतोऽद्य चेङ्गलण्डीयानाम्, तथैव पुराऽस्मत्पूर्वपुरुषैरन्यस्मानमार्य्यान् विजित्य बलाद् गृहीत इति । एतेनास्मिन्

देशेऽस्माकं मूलस्वत्वं कदापि नास्ति, प्रत्युत यथा पूर्वं यवनानां जयलब्धं स्वत्वं सम्प्रत्यद्य चाङ्गलण्डीयानाम्, तथैवैतदास्माकमपि अभूदित्येवेति प्रथमो दोषः । तदनु सम्प्रत्यत एवास्माकं यहुद्यादीना मिवौपनिवेशिकत्वमिति द्वितीयो दोषः । स्वार्थानुरोधतः स्वावासकण्टकभूतानामेतद्देशीयमूलस्वत्ववतामनार्याणामुच्छेदन-ञ्चेति तृतीयः । यदि हि तेषां तन्मतमस्माकं मतमित्यभिमतं स्यात्, तर्ह्येते त्रयोऽपि दोषा गलेकुठारन्यायेन मन्तव्या एव स्युः । न च तथा । प्रत्युत दृश्यते हि न कश्चित् स्वावासभूमेरनुरक्तः स्व-भूमिस्वत्वमपि त्यक्तुमुत्सहते, तद्वयमिहार्यावर्ते चिरमासृष्टे-र्निवसन्तोऽपि तद्विरुद्धप्रबलप्रमाणमन्तरेण कथङ्कारं नाम पैतृकं स्वत्वमुत्सृजन्तोऽत्र दोषभावं क्षमामहे ? अपि राजशासनतोऽन्नाभा-वादितो विपुलाधाञ्जन्मभूमिनाशनादितो वा ये केचनार्या अनार्याश्च स्वदेशाद् बहिर्भूता औपनिवेशिकत्वमापन्ना आपद्यन्ते वाद्यापि, अस्तु तेषां तथात्वमदोषाय ; अतथाविधानामस्माकं विषये तेषां तथाविधजल्पनं कथं न नो हृदयं व्यथयेत् ? एवं दुर्बलाना मस्मनार्याणां प्राणादिसम्पीडनेनैवास्मत्पूर्वपुरुषा इह वासस्थान मात्मभिरुत्कृतमपि यदूचिरेत, तर्ह्यपि तत्कलङ्कप्रवादः कथं न भवेद् दोषायेति च हृदयवद्भिः सुधीभिरेव विवेचनीयम् ॥

अस्ति चात्र तेषां तन्मतपोषका येऽष्टावनुमानहेतवो लिखिताः, न तेष्वेकोऽपि विचारसह इत्यस्माकम् । तद्यथा —

(१) 'एशियाखण्डतः प्रोषिता एवार्य्याः कालेन सर्वत्र यूरोप-खण्डादौ 'बन्धुः कृतवासास्तथा'—इत्येव मध्येकः प्रवादः, अतोऽव-गम्यते नूनमासीदार्य्याणामादिवासः प्रथममेशियाखण्डमध्य-भाग एवेति तेषां तथाविधानुमानस्याद्यहेतुवर्णनम् । अत्र ब्रूमः—

आगन्तु स प्रवादस्तेन किम्, तथा स्वीकारेऽपि न भवेदस्यार्य्य भूस्वत्वनाशः, आर्य्यावर्त्तस्यास्य चैशियाखण्डीयभूभागत्वात्; निरवसिताश्चास्मात् विश्वामित्रर्षिपुत्रादयः। तथाहि—"त एतेऽन्ध्राः पुण्ड्राः शबराः पुलिन्दा मूतिबा इत्युदन्त्या बहवो भवन्ति वैश्वामित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः"-इति (ऐ० ब्रा० ७, २, ६.)। अतएव त्वग्दोषदुष्टा भर्त्तृपरित्यक्ता अत्रिसुता विदुष्यपालेव शीकदेशीया अपाला देवतेति सम्भाव्यते। तदत्र ऋ० सं० ८. ९१ सूक्तव्याख्यानपरं शाट्यायनब्राह्मणं द्रष्टव्यम्।

(२) भारतीयपारसिकैलण्डीयादीनां विभिन्नजातित्वेऽपि भाषासौसादृश्यं दरीदृश्यते, विशेषतः सर्वास्वेव भाषासु शीतर्त्तु-नामैकविध मेव प्रायः, तस्माच्चावगम्यते सर्वेषा मेवैषा मेकवंश-प्रभवत्वं शीतप्रधानवासित्वञ्चेति तेषां तादृशानुमानसङ्गतं द्वितीय-हेतुवर्णनम्। अत्र ब्रूमः—अस्त्वेषा मेकवंशप्रभवत्वम्, अपि स्वीकार्य्यञ्च स्यात् पुरासीदेषां सर्वेषा मेव हिमप्रधानैकदेशवासित्वञ्च, तेन किम्? शीतप्रधाने तस्मिन् सुवास्तुप्रदेशे हि तेषा मुक्त-सर्वजातिमूलार्य्याणां वासस्वीकारेऽपि किं मेनवोपपद्यते? उप-पद्यत इति चेत् ज्ञातं कल्पनाकल्पितजल्पनयेति। अपि पार-सिकावेस्ताग्रन्थस्य 'वेन्दिदाद्'-प्रकरणीयाद्याध्याये 'हरखइति'-नामकस्यैकस्याभ्युदयशालिनो नगरस्य यद् वर्णनं दृश्यते, तन्नून मेतस्य सारस्वतप्रदेशस्यैव; 'सरस्वती'-शब्दस्यैव हि पारसिक-भाषायां 'हरखइति'-व्यवहारः सर्वसम्मतः, सिद्धान्तितञ्च तथा-[illegible] महोदयेनापि (१८६२ खृ. मु. व्या. ५६-५८ पृ०)।

(३) तत्रैव 'अवस्ता'ग्रन्थस्य 'वेन्दिदाद्'-प्रकरणे देशवर्णनप्रसङ्गे 'ऐर्य्यनम्वेजो'-नामा कश्चिज्जनपदोऽपि वर्णितो दृश्यते। हिमर्त्तु-

प्रधानश्च स इति चोल्लिखितं तत्रैव। स एव अवेस्तः पारसिकाना मादिवासस्थः स्यात्, स्वीक्रियते च तथा तैः पारसिकैः। भारतीयपारसिकयोर्वेदनमवस्तयोः साम्यात् भाषासादृश्यात्, अग्निपूजकत्वसाम्याच्चैकमूलप्रभवत्वं व्यज्यत एवेति सर्वमूलार्याणा मेषा-वासभूमिः स्यात् स एव 'ऐर्यनम्वेजो' जनपद इति तत्र तृतीय-हेतुवर्णनम्। अत्र ब्रूमः---अस्तु पारसिकाना मार्यवंशसमुत्पन्न-त्वेनाश्राद्धत्वम्, स्याच्च स्वीकार्यं तेषा मादिपुरुषाणा मैर्यनम्-वेजोवासित्वम्; न तथाप्यस्माकं तद्देशमूलत्वं भवेदुररीकार्यम्; राजाज्ञादिभिरन्यदेशतो विताडितानां तदादिपुरुषमात्राणां तथा-त्वसम्भवात्। एकवंशप्रभवाना मपि हि पूर्वपुरुषाणां नानाहेतुतो नानादेशवासित्वं सम्भवत्येव, सम्भवति च तत्र केषाञ्चित् स्वदेश-वासित्व मपीति सुवच मेव। अपि वा राजतरङ्गिणीवर्णित 'आर्यानक' देश एव 'ऐर्यनम्वेजो'-इति पारसिकनामभागासीत्, स च स्यात् केषाञ्चिदार्याणां वासभूमिः, पारसिकानाञ्च तेभ्य एवोत्पत्तिः स्वीकार्येति सर्व मवदातम्। स च देशः काश्मीरादुत्तरो हिमप्रधानोऽप्यार्यावर्तान्तर्गत एव। तथाहि (रा० त० ४. २६७)—

"तुषारवर्षैर्बहुलैस्तमकाण्डनिपातिभिः।
आर्यानकाभिधे देशे विपन्नं कैश्चिदूचिरे"-इति।

वस्तुतस्तु ऐर्यनम्वेजोनाम नगरं नाद्य क्वचिदपि केनाप्युपलभ्यते, पुरा क्वासीत् तस्य विद्यमानत्वेऽपि नाद्य यावत् सुनिर्णीतम्; तदलं खपुष्पपर्यालोचनयेति।

(४) अस्ति चैव मपि प्रवादः—ग्रीकरोमकजाति-पूर्वपुरुषाः पूर्वोत्तरदेशतः प्रोषिता इतालयादौ न्यवात्सुरिति। स एव प्रवाद-

स्वदेव सङ्गच्छेत, यदि नामासियाखण्डस्य मध्यभूमिरेव तेषा माद्या-र्याणां निकेतनं मन्येतेति तत्र चतुर्थहेतुवर्णनम्। अत्र ब्रूमः— पूर्ववर्णितः सुवास्त्वादिप्रदेशोऽपीतात्यादिभ्यः किञ्चिदुत्तरगतपूर्व एवेति तत्प्रवादोपपत्तिः समानैवेति।

(५) हिमालयस्योत्तरभागस्य पवित्रतमत्वेन लोकातीतमहिमा-न्वितत्वेन स्वर्गरूपत्वेन चेदानीन्तनानां मार्याणां स्वीकारात् तादृश-स्थानस्यैतदादिपुरुषाणां वासः सम्भाव्यत इति तत्र पञ्चमहेतुवर्ण-नम्। अत्र ब्रूमः— हिमवद्दक्षिणभागस्था आर्याः तपस्साधनादिकं चिकीर्षवश्चिर मेव हिमवदुत्तरभागं गत्वा ज्ञातज्ञात्या भवन्ति, इत एव तस्य पवित्रतमत्वेन वर्णनम्; न त्वादिपितृवासनिबन्धन मिति। लोकातीतमहिमान्वितत्वन्तु तत्रत्यकुरुणा मजेयत्वादिश्रवणात एव। हिमवत्पृष्ठस्य स्वर्गरूपत्वं तु पौराणिकम्; उत्तरशब्दमात्र तद्बीजम्। "उत्तरः = उद्गततरो भवति, अधरः = अधो रः, अधो न धावतीत्यूर्ध्वगतिः प्रतिषिद्धा"—इति यास्कः (निरु० २. ३. २.)। तथाचोद्धततनप्रदेश एवोत्तरः। आर्यावर्त्तस्य यस्यां दिशि उन्नत ऊर्ध्वतनो हिमवान् पर्वतो विद्यते, सैव दिगुत्तरेति व्यपदिश्यते, ततो विपरीता अधरेति। अत एवैवं श्रूयते— "स उत्तरस्मादधरं समुद्र मपो दिव्या असृजद्वर्ष्या अभि"-इति (ऋ० सं १०. ९८. ५.)। अत एव सूर्योऽप्युत्तर उच्यते। तथाचा ऋक्संहितायां मस-कृत्कृतम्— "विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः" इति (ऋ० सं० १०. ८६. १-२३.)। एव मन्यत्रान्यत्र च बहुत्रैव।

(६) श्रूयते हि कौषीतकिब्राह्मणे— "उदीच्यां दिशि प्रज्ञात-तरा वागुद्यते, उदञ्च उ एव यन्ति वाचं शिक्षितुं, यो वा तत आगच्छति, तस्य वा शुश्रूषन्त इति ह स्माहैषा हि वाचो दिक्

तत्तत्स्वरूपदर्शिनो ह्येव मन्त्र: पुनर्जन्मविषयो न तूषसो दैर्घ्य मावेदति ; तत् पश्यत्वेतत्पूर्वमन्त्रावेतौ—

"पूर्वे देवा अपरेणानुपश्यञ्जन्मभि: । जन्मान्यवरै: पराणि ।
वेदामि देवा अथ मन्त्रीति माम् ।
अष्टा हित्वा शरीरं जरस: परस्तात्" -इत्येक: ,

अथापर:— "प्राणापानौ चक्षु: श्रोत्रं । वाचं मनसि सम्भृताम् । हित्वा शरीरं जरस: परस्तात् । आ भूतिं भूतिं वय मश्नवामहै" -इत्यतस्तृतीय एवैष य: प्रदर्शितपूर्व: । तथा च पूर्वजन्मानि दृष्ट्वा एवैता उषस इत्येव तत्फलितार्थ: सम्पद्यते । एवञ्च न कथ मप्येष मन्त्र: सुमेरुप्रदेशीयोषसो बहुदिनव्यापित्वे प्रमाणं भवितु मर्हतीति स्फुटम् । किञ्च तत्रत्योषसो बहुदिनव्यापित्वं तत्रत्यानां कथं भेदयिगम्यमित्यपि विचार्य मेव ॥

यदप्युक्तं स्वर्गस्य उषसश्च सुमेरुतो दक्षिणोदयदर्शनादेव "पुष-श्चरति दक्षिणाया: (ऋ० सं० ३,५८,१,)"-इति दक्षिणापुत्रत्व-व्यपदेशोऽपीति । तदेतत् समस्तं प्रमाण मपि भज्जमानस्य वच-मात्रावलम्बन मिथाकिञ्चित्करम् । उत्तर:—ऊर्द्धस्थ: सूर्य:, दक्षिणा=अध:स्था पृथिवी , इत्येव सर्वत्र श्रेयम् । सुमेरु-वासिनां तु येयं दिगस्माकं पश्चिमा, सैव स्याद् दक्षिणा ; यस्यां दिशि सूर्योदयस्तस्या एव प्राक्त्वनियमात । पुर: पुरस्तात् , प्राक्, पूर्वेत्यभिधार्था: ; सूर्योदयासन्निवेशन एवात्र भवत्यस्माकं दिग्-व्यवहार: प्राक्पश्चगुदगवाग्गितीति । श्रुतिसिद्ध (ऐ० ब्रा० १, ३, १.) युक्तिगम्यश्चैतत् किं तेन स्वमतप्रतिपादनव्यग्रतया विस्मृत मपि वा हठैकपरतया अस्माकं चक्षु:षु धूलिमुष्टिप्रक्षेपायोद्युक्त इति सुधायितुं शक्तिर मिति विचारयन्तु धीमन्त एव ॥

अहो चित्र मिदम् ! "सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्यधो विवस्वान्"
–इति कुमारसम्भवस्थं कोऽपि तेन स्वाभिमतप्रमाणत्वेनोपन्यस्तः, तत्
किं मध्ययुगीयस्य "अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो
नाम नगाधिराजः"–इतिवादिनः कालिदासस्यापि सुमेरुस्थत्वं
मन्तव्यम् ? तदिदं तदीय मष्टमं प्रमाण मप्यतीव विस्मापयती-
त्यत्र मौनावलम्बन मेव श्रेयः ॥

"दीर्घतमा मामतेयः"–इत्येतदनुसारो 'दीर्घतमाः'–इति
सञ्ज्ञय मपि स्वाभिमतप्रमाण मभाणि तेन । तदिदं तदीयं नवमं
प्रमाणम् । तत्त्वतो वेदार्थमीमांसैकप्रयोजनस्य मीमांसादर्शनस्य
मते दीर्घतमा इति हि प्राचाकृतिरितिवत् कल्पितं नाम; यः
खलु ममतापुत्रः, स नूनं दीर्घतमास्तत्र कः सन्देहः । द्रष्टव्य-
श्चैष सिद्धान्तो मी० द० १.१. २८–३२ सूत्रभाष्ये ॥

यदपि निर्णीतम्,— वैदिकमन्त्रेषु 'नवग्वा'–इतिपदस्योच्चारणात्
नवमासात्मको वर्षः 'दशग्व'–इतिपदस्योच्चारणाद् दशमासात्मको वर्षश्च
गम्यते, तादृशवर्षो नास्मत्प्रदेशेष्विति नूनं सुमेरुप्रदेशीय एवं
वर्षो वर्णित इति स्वीकार्य मित्य मपि सिध्यति तस्यार्यादिवासभूत
मिति । तदिदं दशमं प्रमाण मपि निर्बीज मेव । अत्र हि बह्व्यः
पृच्छाः समुत्थीयन्ते । तद्यथा— सुमेरुप्रदेशे किं मद्यापि नव
मासात्मकोऽब्दः प्रचलितो विद्यते ? उत दशमासात्मकः ? आद्य चेत्
दशग्वशब्दस्य का गतिः ? द्वितीयश्चेदाद्यस्य का गति ? उभयविध
एवाब्दस्तत्राद्यापि भवतीति चेत्, कथं तयोरेकत्र समावेशः ?
यथास्मद्देशेष्वत्र भूभ्रमणजन्य मब्दपरिगणनं भवति, तथा तत्र
तत् किन्निबन्धनम् ? अस्मदब्द एव तेषा मेकदिनम्, तादृशकति-
दिनात्मकः को मासः ? तादृशकतिमासात्मकश्चाब्दः ? तादृश-

श्रवणम् । तदेतत्पर्यालोचनया गम्यते— कदाप्येकदा सप्तसैन्ध-जलप्लावनेऽस्मादेवार्यावर्तीयसमुद्रादुत्थितस्य जलौघस्य हिमालय-शृङ्गाधिरोहणम्, उपशान्ते च तदुपद्रवे ततः क्रमादभिसर्पणञ्चेत्ये-वेत्यस्मन्मतानुकूलैवैषा श्रुतिरिति । अत एव 'अतिदुद्राव'-इति पदस्य 'अधिजगाम'-इत्यर्थः कृतस्तत्राप्यज्ञाता हरिस्वामिना । वेदार्थनिर्णयायैव यास्कप्रणीते निरुक्ते त्वभिपूजितेऽर्थेऽतिशब्दो निर्णीतः— "अति सु इत्यभिपूजिते"-इति (१. १. ५.) । 'अतिधन:'-इति, 'सुब्राह्मण:'-इति च तदुदाहरणद्वयम् । अति-शयोऽप्यर्थोऽप्यस्त्यतेर्यास्कीय: । अत एव "अतिमृत्युमेति"-इत्यादौ (श्वेता० उ० ६. १५.) अतिशयोऽर्थ एव प्रतीयते, नोल्लङ्घनार्थ: । "अतिरतिक्रमणे च"-इति पाणिनिसूत्रस्य (१. ४. ९५.) व्याख्यायां ह्याहैव ज्ञानेन्द्रसरस्वती— "अतिक्रमणमुचितादधिक-स्यानुष्ठानम्"-इति । अथ वा 'तुष्यतु दुर्जन:'-इति न्यायादते-रुल्लङ्घनार्थत्वस्वीकारेऽपि हिमालयोत्तरवासिनां तेषां दृष्ट्यास्य हिमालयस्य उत्तरगिरित्वं कथं सम्भवेत् ? अपि हिमालयोत्तर-प्रदेशेषु आसिया-मध्यभूखण्डेषु न कदाप्यासीत्समुद्रो नैवाद्यापि दृश्यते, तत् कथं शिरोनास्ति शिरोव्यथेतिवत् समपर्यायार्णवजल-स्फीतिवर्णनं सङ्गच्छतेति च विचार्यमेव । आसीत् पुरोदीच्या-मपि समुद्र इति चेद् वेदेषु प्राय: सर्वत्रैव समुद्रोल्लेखकाले तथाविधसमुद्रस्यानुल्लेख: कथङ्कारमुपपद्यत इति च ध्येयमिति ॥

एवं सुमेरुप्रदेशवासिन: खल्वस्मदस्मत्पूर्वपुरुषा इति बाल-सिद्धान्तोऽपि स्याद् बालसिद्धान्त एव । तथाहि—

उत्तरमेरुप्रदेश एवास्मत्पूर्वपुरुषाणामार्याणामासीद् वासस्थभूरिति प्रमाणयितुं तेन निष्प्रमाणोऽपि बालाडम्बरो बहु-

पन्यस्तः ; तत्र प्रमाणपरतन्त्राणां मौन मेव श्रेयः ; ततो यानि तु श्रुतिवचनादीनि प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानि, तत्रेदं प्रथमं मन्यामहे वयम्— "अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा,

नक्तं ददृश्रे कुहचिद् दिवेयुः ।

अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि,

विचाकशच्चन्द्रमा नक्तमेति ॥"–इति ऋ० १. २४. १० ।

तत्रास्मतोऽस्यार्थः—'अमी' 'ये' 'ऋक्षाः' सप्तर्षयः 'उच्चा' उच्चैः शिरःप्रदेशे 'निहितासः' स्थापिताः, सृष्टिकाल इति शेषः । ते 'नक्तं' रात्रौ 'ददृश्रे' दृश्यन्ते 'दिवा' 'कुहचित्' 'ईयुः' गच्छेयुः, न दृश्यन्त इति यावत् । 'चन्द्रमाः' अपि 'नक्तम्' एव 'विचाकशत्' प्रदीप्यमानः 'एति' दृश्यत इति भावः । तदेतद्दिवसादीनि 'वरुणस्य' राज्ञः 'अदब्धानि' कथमप्यविनाश्यानि 'व्रतानि' कर्माणि, धर्म्याणीति । एवञ्च शिरःप्रदेशे सप्तर्षिमण्डलावस्थानं गम्यते, तच्च सुमेरावेवोपपद्यते ; अत एतादृङ्मन्त्रद्रष्टृणा माध्यर्षीणां मतीत् पुरा तत्रैवावास इति तदभिप्रायः । वयन्तु ब्रूमः— यास्कमते ऋक्षा इति पदेनेह सर्वेषा मेव नक्षत्राणां ग्रहण मिष्टम् (नि० ३. २०) ; सर्वेषा मेव तेषां रात्रावेव द्योतमानत्वात् सुसङ्गच्छत एवात्र यास्कस्य तन्मतम् । अपि सुमेरुप्रदेशतो नक्षत्राणि उच्चैर्दृश्यमानानि, इतोऽपि उच्चैरेव दृश्यमानानि, कुमेरुतोऽपि तानि उच्चैरेव दृश्यमानानीति तेषा मुच्चैःस्थत्वं सर्वत्र प्रत्यक्षम्, किं सुमेरुत एव । न उच्चैःपदेन म स्तकोपरि वर्तमानं मध्यगतं वा गम्यते । यत्तु श्वेत शतपथब्राह्मणे (२. १. २. ४.) ऋक्षशब्द सप्तर्षिवाचकोऽपि ; तत्रापि न नः क्षतिः । "उत्तरम्, उत्ततरम्"–इत्यादिनैकवचनात् (२. १. २.) उच्चैस्त्वनिबन्धन मेवोत्तरनामव्यपदेश

दृष्टगणमात् इत्येतस्य स्वेह सप्तर्षिपदे उत्तरस्यामित्येवार्थः कल्प्यते; श्रुतश्च तत् तत्रैव शतपथे तदनुपदम् – “उत्तरां हि सप्तर्षय उद्यन्ति”–इति। तदित्थं तत्प्रदर्शित एव मन्त्रस्तन्मतसमुच्छेदको भवितुमर्हति न वेति सुधीभिरेवाकलय्यम्।

वस्तुत एष मन्त्रो वरुणविज्ञानपरस्ततो वरुणकर्मपरिचायक एव प्रतीयते; तदस्माद् वरुणपदार्थबोधाय विलोक्यत एवैतद्-वाक्यविजृम्भितं समन्तात्। तथाहि–“रात्रिर्वरुणः”–इतिश्रुतेः (ऐ० ब्रा० ४. २. ४.) वरुणस्य रात्रिदेवत्वम्; निघण्टौ द्वादशादित्यनामप्रकरणे वरुणशब्दपाठात् सूर्यविशेषत्वम्; “येना पावक चक्षसा०—०पश्यन् जनानि सूर्य”–इतिस्वोदाहृतश्रुतिव्याख्यानेन भगवता यास्केन तदेव प्रतिपादितञ्च (१२. ३. ८.); एवं हि रात्रिकालिकोऽधःस्थः सूर्य एव वरुण इति प्रतिपद्यते। एवं वरुणार्थस्वीकारेणैवोपपद्यते वरुणराजकर्तृकः सप्तर्षिप्रभृतीनां चन्द्रमसश्च प्रकाशः। परं न चैतद् वचः सङ्गच्छते मेरुप्रदेश-वासिनाम्; तत्र सूर्यविशेषस्य वरुणस्य तदधःस्थत्वेन चन्द्रमः-प्रभृतीनां प्रकाशकत्वासम्भवात्, प्रत्युत आर्यावर्त्तवासिनामेव सङ्गच्छते; अतस्तत्प्रदर्शितोऽप्येष मन्त्रोऽस्मन्मतपोषक एवेति ध्रुवम्। एवमपि स्वमतप्रमाणतयास्येहोपन्यासो नूनं नूतनमत-प्रकाशव्यग्रमानसस्य तस्य, सुदीर्घप्रान्तरमध्यापतितस्य क्षुत्तृट्-क्षामस्य कष्टकण्ठस्य मरीचिकादिग्भ्रम इवेति॥

तद्द्वितीयप्रमाणमप्येवमेव। तथाहि—

यस्त्वेकमष्टादशकं सूर्यसूक्तं नाम सूक्तम् (ऋ० सं० १०. ८५.)। तस्य द्वितीयस्याः ऋचः प्रथमार्द्ध एषः—

“स सूर्यः पर्युरू वरांस्येन्द्रो ववृत्याद्रथ्येव चक्रा”–इति।

इम मेव मन्त्रांश मवलम्ब्य सुमेरोराख्यायिकामूलं प्रमाणयितुं चेष्टितं तेन। तदुक्तम्—मस्तकोपरि रथचक्राकारेण नक्षत्राणां भ्रमणं तत्स्थाना मेव सम्भवतीति। वस्तुतस्तन्मन्त्रस्य व्याख्यानालोचनतो न तादृशतत्त्वच्छायापि गम्यते; प्रत्युत तन्मतविपरीतं यत् सत्यं तदेव प्रमाणितं भवति। तद्यथा—'इन्द्रः' परमैश्वर्यादिगुणयुक्तः 'सः' 'सूर्यः' 'उरु' उरौ विस्तीर्णान्तरिक्षे 'वरांसि' पृथिव्यादिग्रहोपग्रहमण्डलानि 'आववृत्यात्' सदैव आवर्त्तयति। तत्र दृष्टान्तः—'रथ्या चक्रा इव' यथा अक्षः मध्यस्थः सन् रथसम्बन्धीनि चक्राणि भ्रामयति, चक्राणा मितस्ततोविक्षिप्तपतनतो रक्षति च तद्वदिति। एतेन मध्यस्थितसूर्य्याकर्षणशक्तितः सर्वेषां ग्रहोपग्रहाणा मितस्ततोविक्षिप्तपतनराहित्यं भ्रमणञ्चेति विज्ञान मुपदिष्टं भवति। भालमतं तु तेषां मस्तकोपरि सूर्यस्याविद्यमानत्वादक्षरूपत्वेन सूर्यस्य मध्यस्थितित्वं कथं सङ्गच्छेतेति पक्षपातशून्याः सुधिय एव विभावयन्तु। श्रुत्याम् अपि श्रुत अक्षरूपेण सूर्यस्य स्थितिवर्णनं तदुक्तम्—

"यो अक्षेणेव चक्रिया शचीभिर्
विष्वक् तस्तम्भ पृथिवी मुत द्याम्"—इति।

मन्त्रार्थः।—'यः' सूर्यः 'शचीभिः' आकर्षणक्रियाभिः 'पृथिवीम्' स्वनीचैःस्थितां भूमिम्, ग्रहमण्डलनिम्नार्द्धभागगता मिति भावः; 'उत' अपि 'द्याम्' स्वोच्चैःस्थितां सुतरां द्युस्थाम्, ग्रहमण्डलोर्द्ध्वभागगता मिति भावः; 'विष्वक्' सर्वतः 'तस्तम्भ' स्तम्भन् वर्त्तते। तस्तम्भेति "छन्दसि लङ्लुङ्लिटः"—इति सार्वकालिको लिट्। तादृशस्तम्भनेन ग्रहाणा मितस्ततः पतनजन्यं नाशाश्रवणं वारितं भवति। अत्र दृष्टान्तः—"अक्षेणेव चक्रिया"—इति। 'चक्रिया'

चक्रिणौ, चलन्तौ निश्चलौ प्राप्तौ यथा 'अत्रैव' दृश्यौ दृश्येते लोके, तद्वदिति ॥

तत्तृतीयप्रमाणन्तु स्वसिद्धान्ताघातमेव न सहते, किन्तु नः स्वसिद्धान्ताघातम्। तथाहि— यदिदं श्रूयते सप्तविधसोमयागेषु अग्निष्टोमादिषु प्रातरनुवाकविधावैतरेयके— "प्रातर्वै स तं देवेभ्योऽन्वब्रवीत्"-इत्यादि (२. २. ५.)। एतया श्रुत्या प्रातरनुवाकपाठस्य प्रातरेव कालो व्यक्तीकृतः। ततस्तदुत्तरत्र प्रातरनुवाकर्चां सङ्ख्याविधौ श्रूयते— "सहस्रमनूच्यं स्वर्गकामस्य"-इत्यादि पक्षान्तरत्वेन। स एषः सहस्रर्चां पाठः प्रातरुषःकाले कथमिहार्यावर्ते सम्पद्येत? सुमेरुप्रदेशे तु सम्पद्यते; तत्रोषसो मासद्वयव्यापित्वात्। तदित्थं सुषसि सहस्रर्चानां पाठविधानं गमयत्येषामार्याणां दीर्घोषसे सुमेरौ तदानीमासीद् वास इति।

अत्र ब्रूमः— नैषः प्रातरनुवाकविधिः क्वचिदृक्संहितायां श्रुतः, अपि श्रूयते ब्राह्मणेऽस्मिन्नैतरेयके, तत् किमिदमैतरेयकमपि तत्रैव प्रोक्तम्? तथा स्वीकारे यदिदं श्रूयतेऽस्मिन्नैतरेयके— "ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि ये के च कुरुपञ्चालानां राजानः"-इत्यादि (१८पृ० ६पं०), तत् कथं सङ्गच्छेत? किञ्च यदि प्रातरनुवाकपाठस्य कालो द्विमासात्मको मन्येत, तर्हि प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनतृतीयसवनानां कालाः कीदृशा मन्तव्याः? संवत्सरसत्रकालश्च कीदृशः? इत्यादि च तेन निरूपणीय एव। अथापरम्, यदि दीर्घोषसे सुमेरावेव प्रातरनुवाकपाठसम्भव इति मन्येत, तर्हि युधिष्ठिरादिभिर्वाजिराजान्तैरार्यावर्तवासिभिरनुष्ठितेष्वश्वमेधादिषु सोमयागेषु प्रातरनुवाकानां पाठो न बभूवेति किं मन्तव्यम्?

अन्यच्च; यथा [illegible] मीमांसायां

मधिकरण मारभ्य सिद्धान्तितम्, तथैवोषसि सहस्रसङ्ख्यकाना मृचां पाठोऽसम्भव इति किं नात्र विचारित मित्यपि विचार्य्यमेवेति।

वस्तुतस्तु "महति रात्र्या अनूच्यः पुरा शकुनिवादात्"-इत्येव विधिः। 'रात्र्याः' पूर्वस्योपवसथ्याख्यस्य दिनस्य अग्निष्टोमीयपशुपुरोडाशयुक्तस्य या रात्रिः तस्या रात्रेः सम्बन्धिनि शेषे 'महति' अवतिष्ठमाने सति प्रातरनुवाकाख्याना मृचां पाठ आरब्धव्यः, 'शकुनिवादात्' शकुनयः पक्षिणः, ते यस्मिन्नुषःकाले प्रबुध्य वदन्ति ध्वनिं कुर्वन्ति, ततः 'पुरा' पूर्व मेव तत्पाठः समाप्य इत्यर्थः। अत्राह सायण—"एतदुक्तं भवति, यस्मिन् काले प्रारब्धः प्रातरनुवाकः तमसोपघातात् पुरैव समापयितुं शक्यः स्यात्, तदा प्रारब्धव्यः"-इति (२. २. ५.)। अवश्यपाठ्यप्रातरनुवाकस्य सङ्ख्या त्वेकविंशतिरेव (ऐ० ब्रा० २. २. ६.); काम्यपाठ्यस्य तु शतादिका सहस्रान्ता। तदत्रावश्यपाठ्याना मृचां पाठस्तु प्रातरेव नूनं सम्पद्यत इति प्रातरनुवाकनामकरण मुपपद्यत एव। काम्यपाठ्यानां शतादिसहस्रान्ताना मृचां पाठस्तत्रोषस्यसम्भव इत्येव "महति रात्र्या अनूच्यः"-इति विधिः। सहस्रप्रातरनुवाकीयासु ऋक्षु एकपदादीना मप्यस्ति विद्यमानता, न चाभ्यस्तासां पाठे विशेषवैलक्षण्यञ्च सम्भवति; अतो रात्र्या महति भागेऽवशिष्टे आरब्धः प्रातरनुवाकपाठः शकुनिवादात् पुरा समाप्यो भवेत्, किं तत्र चित्रम्? किञ्च सहस्रर्क्पाठपक्षे "पुरा शकुनिवादात्"-इति नियमाभावश्च। अत एवेद मपि श्रुतं तत्र तदुत्तरम्— "अपरिमित मनूच्यम्"-इति (२. २. ७.)। "शतं सहस्र मित्यादि सङ्ख्यापरिमाणं परित्यज्य मध्यरात्रादूर्द्ध मुपक्रम्य सूर्य्योदयात् प्राचीनकाले यावतीरनुवक्तुं

शक्तिरस्ति तावतीरनुब्रूयात्"--इति तत्र सायणभाष्यम्। एतेन सहस्रानुवचनपक्षे परा शकुनिवादादिति नियमो परित्याज्य इति स्फुटम्। अप्यत्रत्ये 'शतं सहस्र मित्यादि सङ्ख्यापरिमाणं परित्यज्य'-इत्यस्य स्थाने 'सहस्रं सङ्ख्यापरिमाणं परित्यज्य'-इत्येव मन्तव्यम्; सहस्रपाठमात्रस्य शक्यसाध्यतया तत्रैवापरिमित-पाठव्यवस्थाया औचित्यादिति।

अस्ति चान्यत्र प्रातरनुवाकस्य सन्दिग्धपाठ्यत्वश्रुतिः— "उदित आदित्ये प्रातरनुवाक मनुब्रूयात्; सर्वं ह्येवैतदहर्दिवाकीर्त्यं भवति"--इति (ऐ० ब्रा० ४. २. ४.)। काम्ये बहुसङ्ख्याकर्चां पाठपक्षे एतदपि स्याच्छरणम्; नित्यपाठ्यानां प्रातरनुवाकर्चां मत्वल्पसङ्ख्यात्वेन प्रातःपाठस्य वश्यभावित्वात् प्रातरनुवाक इति नामधेयस्यान्वर्थतापि नानुपपन्नेति विचार्य मेतत् सुधीभिरिति॥

उषोदोषेत्र प्रकृतपदं तदीयव्याख्यानुसारेण मत्यकिञ्चित्करम्। तथाहि— "स अयः परिषस्वजे"--इति (ऋ० सं० ८. ४१. ३.) मन्त्रे श्रूयते 'स उष वेनीरनु व्रत मुपस्तिस्रो अवर्धयन्"--इति। तदिह उषसस्त्रित्वश्रवणात् दीर्घत्वं गम्यते, तच सुमेरावेव सम्भवत इति तदीयम्। तत्वतस्त्विह वरुणविज्ञानोपदेशके मन्त्रे नोषस-स्त्रित्व मभिहितम्, प्रत्युत 'तस्य' वरुणस्य 'व्रतम्' कर्म 'अनु'-लक्ष्य 'उपः' कालः 'तिस्रः वेनीः' त्रिविधाः जरायुजाजरायुजो-द्भिज्जाः 'वेनीः' प्रजाः 'अवर्धयन्' वर्धयन्ति इत्येवोपदिष्टम्। अथ वान्यत्र च "प्रजा ह तिस्रो अत्याय मीयु"-इत्यादौ (ऋ० सं० ८. १०१. १४.) प्रजानां त्रिविधत्वं श्रुत मेवेति द्रष्टव्यम्। 'अव-ईयत्+नभन्ताम्-इतिपदद्वयसन्धिजन्यम् अवर्धयन्नभन्ता मिति रूपम्; अथवा व्यत्ययश्रुतं बहुवचनम्।

उषसो दीर्घत्वप्रमाणाय तेन यदिय मृगुदाहृता— "कियात्या यत् समया भवाति"-इति (ऋ० १. ११३. १०.), सैषा उषोविज्ञानसूत्रान्तर्गता उषसोऽनन्तत्वं वेदयति, न तु प्रादेशिकदीर्घत्वम् ।

तथोषसः पञ्चविभागव्याख्यानेन दीर्घत्वं सूचयितुं यत् तैत्तिरीयानुवाकस्योद्धरणम् (सं० ७. २. २०.), तदपि निरर्थकम् ; तादृशविभागस्यार्यावर्त्तेऽप्युपयोगित्वात् ।

किञ्चेद मपि विवेच्यम् ,— सुमेरुप्रदेशीयोषसो दीर्घत्वं किमार्यावर्त्तवासिना मस्माकं दृष्ट्या प्रतिपाद्यते, उत तत्रत्याना मिति । अस्मत्ताना मिति चेत् , तेन कथं सिध्येत् तत्रार्याणां वासः ? अथ तत्रत्यानां तादृशमन्त्रज्ञत्वं प्रमेय मिति चेत् , तदपि नोपपद्यते ; दीर्घत्वं ह्यापेक्षिकं भवति, न हि तत् उषोऽन्तरदर्शनविरहादपि सम्पद्यते ! तत् किमेतेन उषोदीर्घत्वप्रकाशकमन्त्रदर्शिनेति धीषणावता तेनैव स्वय मालोच्य मिति ॥

यदिदं श्रूयते— "तानीदहानि बहुलान्यासन् या प्राचीन मुदिता सूर्यस्य"-इति (ऋ० सं० ७. ७६. ३.), तदितः उषसः कतिदिनव्यापित्वं गम्यते स्फुट मिति तेषा माचार्याणां सुमेरुवासित्वे पञ्चमं प्रमाण मित्याह । अस्माकं तु नात्र श्रुतौ किञ्चित्कोशावित मर्यतिलवं प्रतीयते, प्रतीयते तु पञ्चमानत्वम् ; तदिहाप्येवमेव सुधीमन्तो भूमिदेवा एव प्रमाणम् ॥

उषःशब्दस्यानेकत्र बहुवचनान्तप्रयोगोऽप्यत्र यस्यैकं प्रमाणम् , तदिदं षष्ठं स्यात् । तथाहि तैत्तिरीयब्राह्मणे मन्त्रः—

"इमा एव ता उषसो याः प्रथमा व्यौच्छन् ।
ता देव्यः कुर्वते पञ्चरूपा । शश्वतीर्नावपृज्यन्ति ।
न गमन्त्यन्तम्"-इति (२. ५. ६. १४.) ।

प्रज्ञाता"–इति (१. ७. ६.)। तदेवं कौषीतकिब्राह्मणग्रन्थ-प्रवक्तुराचार्यस्य हिमवद्दक्षिणखण्डस्थत्वेऽपि तदादिपुरुषाणां हिम-वदुत्तरखण्डवासित्वेनैवैषोत्तरदिक्स्तुतिः सङ्गच्छत इति तत्र पक्ष-हेतुवर्णनम्। अत्र ब्रूमः — ऐतरेये च ब्राह्मणे समाम्नाततद्दर्शिका श्रुतिः; ऐतरेयकाले कुरुपञ्चालशिविसौवीराणां मध्यदेशत्वं पूर्वं वर्णितम्। मध्यदेशापेक्षयोद्यानवतस्त्वोत्तरत्वं सर्वस्वानुभवसिद्धमन्य मेव। एष एवोद्यानदेशो राजतरङ्गिण्यां सुज्जानक इत्युक्तः; तस्यास्य विद्यानिवासत्वेन स्तुतिरन्यत्रापि। स एष काश्मीर-सन्निहित उद्याननामजनपदोऽतिशो विद्यानिलय इति कथं धावेम हिमवतोऽप्युत्तरमिति।

(७) श्रूयते हि — "तोकं पुष्येम तनयं शतं हिमाः"–इति (ऋ० मं० १. ६. ६४.) आशीर्मन्त्रः। एवं मन्त्रान्तरेऽपि। तदत्र विवेचनीयम्, एवं हिमर्तुनाऽब्दपरिगणनं तु तत्रैवोपपद्येत, यत्र प्रदेशे हिमप्रपातस्यातिशय्यं विद्यते सदैव, नात्र तथोपलभ्यते; अपि त्वासियामध्यभूभागस्थो खलु तांशकन्तानुपर्वतयोरन्तराल-प्रदेशस्तु नूनं तादृश एवेति तत्रैवासीत् पुरार्याणा मादिवास इति प्रमाणयितुं प्रवृत्तोऽयं हेतुः सशमः। अत्र ब्रूमः — "यदि शिशिरर्तुवाचिहिमशब्देनाब्दपरिगणनश्रवणात् हिमशब्दस्याब्दवाचि-त्वेन व्यवहाराद्वा स्यादस्मत्पूर्वपुरुषाणां हिमर्तुप्रधानदेशवासित्वानु-मानम्, तर्हि शरदृतुवाचिशरच्छब्देनाब्दपरिगणनश्रवणात् शर-च्छब्दस्याब्दवाचित्वेन व्यवहाराद्वा किं न स्यात् तेषां शरदृतुप्रधान-देशवासित्वानुमानम्? अस्ति तथापि श्रवणं बह्वेव। तद्यथा—

"तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वा मित्"–इति ऋ० मं० १. १२. ७२.।

"शत मिन्नु शरदो अन्ति देवाः" इति ऋ० मं० १. १४. ६०.।

"शतं मो राजन् शरदो•—•ऽस्माआयूंषि"–ऋ॰ सं॰ २. १. २७।
"पश्येम शतं शरदो जीवसे धाः"–इति ऋ॰ सं॰ ३. ३. ३५।
"यतिर्जीवाति शरदः शतम्"–इति च ऋ॰ सं॰ १०. ८६. १८।

वस्तुतस्त्वार्याणां न कदापि हिमर्त्तुमात्रभोगीकरत्व मासीत्, न च कदापि शरदृतुमात्रभोगीकरत्वम्; अपि नाम "शरच्छृता अस्या ओषधयो भवन्ति, शीर्णा आप इति वा"–इति यास्कोक्तेः (४. ४. ४.) शृणाति हिनस्ति प्राणिनः इति शरच्छब्द-श्रुत्यथा शरदृतोरस्वास्थ्यकारित्व मासीदार्याचार्यसम्मत मिति लक्ष्यतेरब्दाख्यत्व ममानि तैरिति प्रतीयते। सति चैवं तस्याब्दा-ख्यावयवत्वे, हिमर्त्तोरब्दाद्यवयवत्वं सुतरां सम्भवम्। अत एवाब्द-गणनाप्रसङ्गे शरच्छब्दहिमशब्दयोरन्यतरस्य प्रयोगो बहुत्र श्रूयते वेदे, सङ्गच्छते च तयोः शब्दयोर्गौण्याद्वृत्त्याब्दवाचित्व मपीति।

(८) अपि श्रूयते— "उत्तरं गिरि मति दुद्राव"–इति (श॰ ब्रा॰ १. ८. १.)। 'उत्तरं गिरिं' हिमालयम् 'अति' अतिक्रम्य उत्तरत्र 'दुद्राव' द्रुतगमनं कृतवानिति च तत्सम्मतोऽर्थः। तदस्मादपि वचनात् हिमालय मुल्लङ्घ्य इहागमनं सुव्यक्त मिति तेषां तादृशानु-मानेऽयमो हेतुः। अत्र ब्रूमः— तस्याः श्रुतेराद्यन्तपर्यालोचनया अतिशब्दार्थालोचनया चैतद्विपरीत एवार्थः प्रतीयते। तथाहि— "स औघ उत्थिते नाव मापेदे। तं स मत्स्य उपन्या पुप्लुवे। तस्य शृङ्गे नावः पाशं प्रति मुमोच। तेनैत मुत्तरं गिरि मति-दुद्राव। स होवाच। अपीपरं वै त्वा। वृक्षे नावं प्रतिबध्नीष्व। तं तु त्वा मा गिरौ सन्त मुदक मन्तश्छैत्सीत्। यावद्यावदुदकं समवायात् तावत्तावदन्ववसर्पासीति। स ह तावत्तावदन्ववससर्प तदप्येतदुत्तरस्य गिरेर्मनोरवसर्पणम्"–इति पूर्वं तच्छतपथ-

कालप्रकृत्स्थायि च तेषां जीवनम् ? श्रुतिसिद्धं शतायुष्ट्वञ्च तेषां कथ-ङ्कार मुपपद्यत इति ।

इदमपर मपि विवेच्य मस्ति,---यथा नवग्वा पदं नवमासात्मक-वर्षवाचकम्, दशग्वा पदं दशमासात्मकवर्षवाचकं चेति मन्यते, तथैव शतग्विपदं किं शतमासात्मकवर्षवाचकं मन्तव्यम ? श्रूयते तु शतग्विपद मपि ; तद्यथा—

"शतैश्चिदस्ती भद्रिवोऽश्वावन्तः शतग्विनः ।
विवक्षणा अनेहसः" इति ऋ० सं० ८. ४५. ११ ।
"आ न इन्द्रो शतग्विनम्"-इति च ऋ० सं० ८. ६०. ६ ।

अस्मत्स्येवमादिषु स्वमतपोषकत्वदर्शनं तस्य नूनं पाण्डु-रोगिणां सर्वत्र पीतदर्शन मिवेवेति मन्यामहे वयम् ॥

यत्र मिदमाक्षितं तेन,--- वैदिकमन्त्रादिषु देवयानशब्दतः सूर्यस्य सुमेरुयान मुत्तरायण मवगम्यते, पितृयाणशब्दतश्च सूर्यस्य कुमेरु-गमनं दक्षिणायनम् ; तथा च सुमेरुप्रदेशेषु देवयानेऽहः सम्पद्यते, पितृयाणे च रात्रिरतो देवयानपितृयानशब्दान्वितमन्त्राणां तत्रैव रचना बभूवेति तत्रार्यादिवासस्येद मेकादशं प्रमाण मिति । एतच्च सर्वं स्यात् प्रेक्षावतां परीक्षणामर्ह मेव । तथाहि,--- मध्यभूभागत एव हि उत्तरायणदक्षिणायने परिदृश्येते, उत्तरदक्षिणकेन्द्रभू-वासिनामु नैते समधिगम्ये ; तत् किमु देवयानपितृयानशब्दार्थतो दिवानिशेत्यादिसमुद्भावनादिविचारेणेति । यच्चोक्त तत्त्वया एवमर्थ देवयानपितृयानशब्दान्वितमन्त्रद्रष्टारो बभूवुरिति कौषी-तकेऽपि देवयानार्थस्तु सुमेरुगमनमार्गः, सुमेरोश्च देवस्थानत्वकथन मार्यपूर्वपुरुषावासनिबन्धन-गौरवसूचक मिति, एतदप्यसङ्गतम् ; शतपथब्राह्मणादौ (१४. ८. १.) देवयानपितृयानशब्दयोरपरार्थ-

प्रतीतेः, सुमेर्वादेर्देवस्थानत्वे स्वीकृतेऽपि तत्रास्मदादिपुरुषाणां वासस्य हेतूपलाभाभावाच्चेति स्वच्छधिया ध्यातव्यम् । वस्तुतस्तु 'देवाः' द्युस्थाः अश्विप्रभृतयो 'यान्ति' गच्छन्ति, येन मार्गेण, स एव भमण्डलादिभ्रमणमार्गो देवयानाख्यः ; तथा 'देवाः' द्युस्था रश्मयः पृथिव्यादौ गच्छन्ति, यैर्मार्गैस्तेषाञ्च सुतरां देवयानसञ्ज्ञा ; तैरेव मार्गैः पृथिव्यादिस्थानेश्वरान्तनिवासिनो विनिर्मुक्तस्थूलदेहा जीवा रश्मिभिराकृष्यमाणा द्युलोकं गच्छन्ति । तथैव पितृस्थानानां चन्द्रमण्डलादीनां भ्रमणमार्ग एव पितृयानम् : अपि अन्तरिक्षस्थं यमनामवायुविशेषाधिकृतं चन्द्रलोकमपरं वा तत्सन्निहितं पितृलोकं त्यक्तस्थूलदेहा अग्नेरादिसहायाः गच्छन्ति येन, स एव मार्गः पितृयानाख्यः ; तिलकोदाहृतमन्त्रास्त्वेवमेव बुध्यते । तत्र प्रथम एषः (ऋ० सं० १. १८३. ६.) —

"अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।
एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम्" इति ।

अस्यार्थः— हे 'अश्विनौ' प्रातरुषसामग्रप्रथमदृश्यौ ! 'देवयानैः पथिभिः' द्युस्थैः स्वमार्गैः 'इह' पृथिव्याम् 'आयातम्' आगम्यताम् । तथा चेह युवयोरुदयात् 'अस्य तमसः' रात्रिजन्यान्धकारस्य 'पारम्' पर्यन्तम् 'अतारिष्म' उत्तीर्णाः स्मः । 'वां प्रति' 'स्तोमः' कृतज्ञतासूचकं स्तोत्रम् अस्माभिः 'अधायि' । 'इषम्' अन्नम्, 'वृजनं' भङ्गेबलम्, 'जीरदानु' जरान्तव्यापिनं सुदीर्घ-जीवनञ्च 'विद्याम' लभेम, वय मिति । एवञ्चाश्विनोरुदयकाले जाग्रतः स्तोत्रगानं कुर्वतोऽन्नादीनि अवश्यम्भावीनीति समर्थजनैस्तथा कर्त्तव्य मित्युपदेशः फलितः ।

अथापरः ऋ० सं० १, २. १८ पूर्वार्द्धः —

"परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात्"--इति।

अस्यार्थः— हे 'मृत्यो !' 'ते' 'देवयानात्' इतरः यः 'स्वः' पन्थाः, 'तं' 'पन्थां' पन्थानम् 'अनु' लक्ष्य 'परेहि' इति। अत्र अन्तर्मार्गस्थिमकौ वायुविशेष [illegible] मार्ग एव पितृयानाख्य-स्तत्र स्वकीयः। यथा भूस्थानां अग्निः राजा, द्युस्थानां सूर्यः, तथैव मध्यस्थानां पितॄणां [illegible] यागयज्ञकानां स्वर्गगामिनां पितॄणां अर्चिरादिमार्गेण पितृयानमेव गमनम्।

संहितायां मन्त्रान्तरेऽपि एवं श्रुतम्। तद्यथा (१० २. ७.)—

"पन्था मनु प्र विद्वान् पितृयाणं द्युमदग्ने समिधानो वि भाहि"

हे 'अग्ने !' 'पितृयाणं विद्वान्' त्वं 'समिधानः' सन् 'द्युमत्' यथा स्यात् तथा 'प्रतिभाहि' इति तत्रार्थः। [illegible] पितृयानगामित्वम्, तदेव [illegible] देहा-न्तरेति ध्वनितम्॥

अतं च तैत्तिरीयब्राह्मणे— "[illegible] सह: [illegible] संवत्सरः"-इति (३. ८. १०. ३.)। [illegible] पाणि-सम्मतवचनम् (१. ६१.)—

"दिवे रात्रयहनी [illegible]।

अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः [illegible]" इति।

तदेवमादिवचनानि [illegible] देवलोको मन्तव्यः। अत एव महाभारतेऽपि [illegible] "उदीची दीप-यत्येव दिशं तिष्ठति वीर्यवान्। [illegible] शिवो ब्रह्मविदां गतिः"--इत्यादिः कथा [illegible] ([illegible])। तानीमान्येव वचनान्यवलम्ब्य [illegible] मर्त्यसम्मत-मिति प्रमाणयितुं चेष्टितं [illegible] पितृपुरुषाणां आस

आसीदित्यत एव देवनिलयत्वेन स मेरुर्वर्णित इति सिद्धान्तितं निराबाध मिवेति। अहो बत! तथैव सिद्धान्तोऽपि दरिद्राणां मनोरथ इवैव प्रतिभात्यस्माकम्। न हि ऋत्युक्तस्य देवाना मित्यस्य सुमेरुवासिनः मित्यर्थावगतौ किञ्चिन्मान मस्ति; अस्ति च ततोऽन्यत्रै। मनुसंहितायान्तु अयनसंवत्सरकालमितं भवति देवाना महरित्युल्लिखित मिति न सत्यम्, परं न तत्र सुमेरोर्गन्धोऽ प्यस्तीत्यपि नासत्यम्। एवं महाभारतादौ सुमेरुवासिनां देवत्वं वर्णित मिति च सत्यम्, पर मिहापि न तेषां देवानां मासस्व- यंनवत्सरसानान्यभिहितानी अपि नासत्यम्। आतश्चानि तु सुमेरु- प्रदेशीयदेवशब्दवाच्यानां तानि च भवन्ति कथमतानि? आयुःपरिमाणञ्च तेषां तदब्दमानतो भवति कीदृश मित्यपि ज्ञेय मेव। अप्येवं "शतायुर्वै पुरुषः"-इत्यादिश्रुतिसिद्धं शतायुष्टं तत्प्रदेशवासिनां तद्देशीयाब्दमानेनैव भवति चेत् कथं न तत्र श्रुतिविरोधः सम्पद्यते? वेदेषु हि यच्छ्रूयते मानवानां पूर्णायुः शतवर्षाणीति, तन्नून मस्मद्देशीयाब्दमानेन एवेति मत मेवैतच्चिन्त्य मेव। किञ्च यथा सुमेरुप्रदेशेषु "देवे रात्र्यहनी वर्षम्"-इति मनुवचन मुपपद्यते, तथैव कुमेरावपि किं नोपपद्यते इत्यपि विचार्य मेव! विचारितेषु चैतेषु सुमेरोरार्य्याजावासनिर्णयाय तेन प्रदर्शितं प्रमाणपारायणं कुतो न जलमध्यगतलवणवद् विलीयेतेत्यपि ध्येयम्।

वस्तुतो महाभारतादौ यद् वर्णितं सुमेरोर्देवलोकत्वम्, तत्त्वाधिनिक मित्यस्माभिर्मन्यत एव। यथेह सौरजगति भूलोकान्तरिक्षलोकद्युलोकविभागास्तथैवास्मच्छरीरेऽपि मन्यन्त एव शारीरविद्भिरस्मद्देशीयैः ...न एव मग्निवाय्वादित्यज्योतिषां प्रधानतो

भूरादीनि स्थानानीति स्वीकारकारिणोऽपि वय मिथैवात्र [illegible] किं तेषां विद्यमानता न स्वीकुर्महे ? भुवि तेषा मस्तित्वस्य कथा तु दुरे आस्ताम्, भौमपदार्थपृष्ठस्थशरीरादिषु च सर्वत्रैव तेषां [illegible] मेव देवानां सत्ता स्वीकुर्महे एव । तदेवं यथास्य सौरजगत ऊर्ध्वभागे स्वर्गस्थितिः स्वीक्रियते, तथैवास्यां पृथिव्या मपि वङ्गादिदेशत ऊर्ध्वस्थाः काश्मीरादयो वङ्गादिदेशीयानां स्वर्गाः, तत ऊर्ध्वस्थाः कैलाश-गन्धमादन-रावणह्रद-मानससरोवरादय काश्मीरीयादीना मपि स्वर्गाः, ततोऽपि ऊर्ध्वस्थाः सुमेरुप्रदेशाः शाक्य-पितृवर्गादयश्च रावणह्रदादिवासिना मपि स्वर्गाः, तेभ्योऽप्यूर्ध्वतनः सुमेरुप्रदेशस्तु सर्वभूवासिनां स्वर्ग एवेत्यत्र कः संशयः । अपि हि पृथिव्या उत्तरकेन्द्रस्योपरिभागे ध्रुवस्य संस्थानदर्शनात् [illegible] भागस्योर्ध्वत्वम्, अत एव तस्योत्तर इति [illegible] सर्ववैदिकसम्मतः । अत एव महाभारते [illegible] कुबेरस्य [illegible], अपाच्यां यमनिलयश्च, एवं सम्प्रत्यास्ते च । [illegible] प्रदेशस्य तस्य स्वीकृतेऽप्यापेक्षिकदेवनिकेतनत्वे न किञ्चिदपि बाधा-यायावास इति ध्रुवम् ॥

यदपि स्वमतपोषिकेत्युक्ता [illegible] युक्ता, तदपि तथैव । पश्यतु तावत् [illegible] मन्त्रः "समानो अध्वा स्वस्रोः" इति (ऋ० [illegible]), श्रुतस्त्वत्र 'सुमेके'-इति पदम्; [illegible] व्याख्यायां 'संवत्सरे दक्षिणायने रात्रेर्वृद्धिः, उत्तरायणे [illegible] [illegible]. मया चैषा पङ्क्तिस्तत्र स्वकीयटीप्पण्यां प्रकाशिता [illegible] देशवासिना मेव दक्षिणायने प्रसरति रात्रिः, उत्तरायणे च [illegible] इति तद्वचनपरैवैषा ऋगित्याह स श्रीमान् [illegible] ।

तत्तत्तत्त्वे तदार्यावर्त्तीययोरेवाह्नोरात्रमानयोर्वर्द्धनकालप्रकाशने एव तस्याः पङ्क्तेस्तात्पर्यम् ; दक्षिणायने हि वर्द्धते एवेह रात्रिमानम् , तथोत्तरायणे च दिवामान मिति। किञ्चात्रैव मन्त्रे यच्छ्रूयते 'समानो अध्वा स्वस्रोः'-इति, भगिनीरूपयोः रात्र्युषसोः सञ्चरमार्गः एक एव, येनाकाशमार्गेणोषा निर्गच्छति तेनैव रात्रिरपीति तदर्थः। तन्नैव मिदं स्वप्नदृष्टाश्रुतपूर्वरत्नोद्धरणाय वेदाविस्तादिजलधिप्लवमानस्याग्रग्रहीनस्य तस्य कुशकाशावलम्बनं सर्वथा निरर्थकमेव भवितव्यं तत्रास्ति किमु वाच्य मिति दिक् ॥

अथैवम् "अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे (१. ३०. ९.)"-- इत्यादिश्रुतिगम्य मार्याणां प्रत्नौकस्त्वं कतमस्य प्रदेशस्य स्यात्मत्व्य मिति चेत्, अत्रोत्तरन्तु "स चार्यावासः पूर्वं तावत् हिमवत्पृष्ठस्य दक्षिणभागे सुवास्तुप्रदेशे एवासीत्"-इत्यादिनोक्त मिवैव द्रष्टव्यम् (२२पृ० १८पं०)। अपि "अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे"-इत्युक्तश्रवणमात्रेण किं सर्वेषा मेवार्याणा मादिवासोऽन्यत्र क्वचिदासीदित्यनुमानं स्यात सङ्गतम्, कि मु स्यात् तत्मन्त्रद्रष्टुरेवेति च विवेच्यम्।

श्रूयते ह्येवम् (ऋ० सं०. ३. ५८. ६.)—

"पुराण मोकः सख्यं शिवं वां
युवोर्नरा द्रविणं जह्नाव्याम्।
पुनः कृण्वानाः सख्या शिवानि
मध्वा मदेम सह नू समानाः"-इति।

एतस्य मन्त्रस्य द्रष्टुः शुनःशेपस्य पूर्वावास आसीद् जाह्नव्याः मूले जह्नूनामाधिपत्ये (ऐ० ब्रा० ७. ३. ६.) जह्नुमुन्याश्रमकान्तारे ; तत एव हरिश्चन्द्रपुत्रो रोहितः तं क्रीत्वा सारस्वतप्रदेशमानीतवान्। तदाख्यान मिहैव (७. ३. १—६.) श्रुतम्।

गङ्गोत्तरादाश्रमाद्रम्यं तथापि आप्लवप्रदेश इति गङ्गाप्रभवे हिमवत्पृष्ठे प्रसिद्धम्। तत एव आप्लवप्रदेशात् गङ्गायाः प्रकाशगमनाद् गङ्गायाश्चापरं नाम जाह्नवीति। तदित्थम् "यत्र प्रस्तोकसो हुवे"–इति श्रुतिः सिद्धान्तपक्षेऽपि सुसङ्गच्छत एव।

अपिवा हिमवत्पृष्ठस्थौकोनामनदीतीरभूमय एव प्रस्तोकसः; तत्र चासीत् केषाञ्चिदार्याणां पुरा वास इत्यपि सुवच मिति॥

इदानीं सैषार्यावर्त्तभूमिः पश्चिमत उत्तरतश्च क्रमात् सङ्कुचिता, दक्षिणस्यामप्यायः पूर्ववदेव, पूर्वस्यान्तु कुरुक्षिङ्गतैल्युत्कल-राढ़-गौड़-वङ्ग-नरक-प्रदेशा अप्यत्रार्यावर्त्तान्तर्गताः पुण्यभूमय एव गण्यन्ते; अतोऽत्यवाङ्गायाश्चाय यूरोपादीनां म्लेच्छदेशत्वं मत्वा तत्र गन्तुं न हृदयेनोत्सहन्ते। कालो हि बलवत्तर इति॥

अथ प्रकृत मनुसरामः। एतस्मिन्नेवार्यावर्त्तेऽस्यैतरेयस्यासीद् वास इति स्वीकृतेऽपि, तदानीन्तनार्यावर्त्तस्वरूपेऽभिज्ञातेऽपि, कतमस्मिन् प्रदेशे स उवासेति निर्णयोऽसम्भव इव प्रतिभात्यस्माकम्; वक्ष्यमाणप्रकारेणास्य पाणिनिशास्त्रादिभ्योऽतिप्राचीनत्वनिर्णयात्। एव मपि तत्र कृतेऽतियत्नेऽवगम्यते स्यादैरावतीतटसन्निहिते क्वचित् प्रदेशे इति। श्रुतं ह्यनेकत्र ऐरावतीपारदृष्टान्तः —"यथा सैरावतीं नावं पारकामाः समारोहेयुः"–इति (६. ४. ५.)। इह 'सा' इति द्वितीयैकवचनस्य सौ रूपम्, ता मित्यर्थः। सायणेन तु सैरावती मित्येकं पदं नाव मित्यस्य विशेषणं कृतम्, समुद्र मित्यध्याहृतञ्च। तन्न रोचतेऽस्मभ्यम्; अकृतेऽध्याहारेऽपि सम्पन्नेऽर्थेऽध्याहारस्यानौचित्यात्, समुद्रस्यैवं सर्वदैव नावा तरणं सर्वदेशीयानां सर्वेषां मनुष्यत्वाद् दृष्टान्तयोग्यत्वाभावाच्चेति। सैषा नदी संहिताकाले परुष्णीति प्रसिद्धासीत्, तदुक्तं निरुक्तकारेण "इमं मे गङ्गे"–इति

मन्त्रस्य व्याख्यानावसरे "इरावतीं परुष्णीत्याहुः"-इति (९. २६. ५.)। तदेव मन्त्रैवार्यावर्त्ते इरावत्या नद्याः सन्निधौ कस्मिंश्चि-ज्जनपदे स विरराज महिदास ऐतरेय इति सिद्धम् ॥

---

(४)

अथ कः कालोऽस्यैतरेयस्येति विचार्यम्। श्रूयते हि ऋक्संहि-तायां चतुर्दशर्चं सूक्तमिदम्— "प्रैते वदन्तु प्र वयं वदाम:"-इति (१० ९४. १—१४.)। तदिदं सर्वचरुनामजनपदे अर्बुदनाम्नर्षिणा दृष्टम्। तदाहैतरेयः— "देवा ह वै सर्वचरौ सत्रं निषेदुः, ते ह पाप्मानं नापजघ्निरे। तान् होवाचार्बुदः काद्रवेयः सर्पऋषिर्म-न्त्रकृत्"-इति (६. १. १.)। तस्मिन् सर्वचरौ अर्बुदोदासर्पणी, नाम्निका प्रपदासीत्। प्रपद्=जलप्रपातो निर्झरो वा। ऐतरेयका-लेऽपि सा प्रपदासीत् प्रसिद्धा। तदुक्तं तत्र तदुत्तरम्— "तत्राप्येत-र्ह्यर्बुदोदासर्पणी नाम प्रपदस्ति"-इति। सैषा प्रपत् यास्ककालात् पुरैवाभवद् विलुप्तेति गम्यते, अन्यथा तदानीमपि नं तन्नाम निरुच्येत तेन, यथा विपाशः। तथाहि— "आर्जीकीये शृणुह्या सुषोमया" -इति (ऋ० सं० १०. ७५. ५.) ऋगंशव्याख्यावसरे निरुक्तं तेन— "आर्जीकीयां विपाडित्याहु.०—०पूर्व मासीदुरुञ्जिरा"-इति (निरु० ९. ३. ५.)। तदेवम्— यास्कसमये या नदी विपाडिति प्रसिद्धा, सैवासीत् तत्पूर्वकाले आर्जीकीया, ततः पुरा उरु-ञ्जिरेति च व्यक्तम्। एकैकस्या एव नद्याः कालभेदात् त्रिधा

प्रसिद्धिर्दर्शिता ; नात्र तथा चर्चुदोदाहरणमाख्यात्याखिलं नाना-दिशं विस्तृतम् ; इत एव गम्यते ततः पुरैव वा विक्षुता, विभिन्नशाखान्तरतोऽपरिचेया वाभूदिति। तथा चाथ मैतरेयो निरुक्त-कृतोऽस्माद् यास्कात् पूर्वतनः। उपलभ्यते चैत ऐतरेयतोऽपि बहूनि वचनान्युद्धृतानि यास्केनेति। तद्यथा— "यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां मनसा ध्यायेत् वषट् करिष्यन्निति ह विज्ञा-यते"–इति निरु० ८. ३. ७। एतस्याम्नात मैतरेये ३. १. ८।

भगवता पाणिनिमुनिना यद्याय मितराशब्दः शुभ्रादिगणे पठित (४. १. १२३.), यतः सम्पद्यते इतराया अपत्यं पुमानैतरेय इति ; गणकारश्च पाणिनिरेवेति ध्वनितं पूर्वापरावरेतिसूत्रभाष्ये ; अतोऽवगम्यते अथ मैतरेयः पाणिनितोऽपि पूर्वतन इति। अपि नडादिगणे (पा० सू० ४. १. ९९.) आश्वलायनशब्द-मूलस्य अश्वलशब्दस्य पाठाच्चावगम्यते तदेव ; आश्वलायनाचार्य पूर्वतनइतिसिद्धान्तात्। सूत्रितञ्चैतत् "छन्दोगौक्थिकयाज्ञिक-बह्वृचनटाञ्ञ्यः"–इति (पा० ४. ३. १२९.)। अनेनैव सूत्रेण छन्दोगानां धर्म्म आम्नायो वेत्यर्थे सिध्यति छान्दोग्य मिति पदम् ; तथा च छान्दोग्यात् परभवत्वं पाणिनेर्नूनं मन्तव्यम् ; श्रूयते च तत्र छान्दोग्ये "तद्विद्वानाह महीदास ऐतरेयः"–इति (५. १६. ७.)। इतोऽप्यसन्दिग्ध मस्य पाणिनिपूर्वजत्वम्।

कल्पकृदाश्वलायनोऽपि नून मेतस्मादैतरेयात् परतनः ; तत्र बहुत्र ऐतरेयनामश्रुतेः। तद्यथा — "अन्तरेण हविषी विष्णु-मुपांशुमैतरेयिणः"–इति आश्व० श्रौ० सू० १. ३. १२; पुनः १. ६. ३, १०; १. ११ इत्यादीनि च।

अथ कात्यायनाश्वलायनप्रभृतयः शिष्याश्चाश्वलायनाचार्यस्य; प्रभृत-

चाय मैतरेयः पूर्वतनः ; दृढीकृतमस्माभिर्वा तत्रादर्शनात् । तदिदं मनुपदं प्रतिपादयिष्यामः शाखाविचारप्रसङ्गे ।

एतेन यत् सिद्धान्तितं केनचित् पाश्चात्येन विदुषा—“ह्यैतरेये ‘पारिक्षितस्य जनमेजयस्य’–इति (७. ५. १.)-श्रवणात् स्यादयमैतरेयो जनमेजयाख्य राज्ञः परभवः”–इति, तन्नून मपास्तम् । वस्तुत एतन्नामश्रुतित एव अर्जुनपौत्रस्य परिक्षिन्नाम बभूव, बभूव च तथा तत्पुत्रनाम जनमेजय इत्येव स्यात् सर्वसामञ्जस्य मिति ।

अथ यदत्र श्रूयते (३. ४. ५.)—

“तदेवाभियज्ञगाथा गीयते—

यदस्य पूर्वं मपरं तदस्य यद्वस्यापरं तद्वस्य पूर्वम् ।

अहेरिव सर्पणं शाकलस्य न विजानन्ति यतरत् परस्तादिति” –इति । तदेतेनास्य शाकलाचार्यात् परभवत्वं स्पष्टम् । एष च शाकलः शकलस्यानन्तरापत्यं नूनम् ; गोत्रे तु “गर्गादिभ्यो यञ् (पा॰ ४. १. १०५)”–इत्येतेनैव भाव्यम्, तथाच सम्पद्यते शकलस्य गोत्रापत्यं पुमान् शाकल्य इति । मुद्रिते ऐतरेयारण्यकभाष्ये (३. २. १.) यद् दृश्यते ‘शकलस्य पुत्रः शाकल्यः’–इति, तत्स्यात् गोत्रविवक्षयैव ; अनन्तरापत्यविवक्षया यञोऽप्रवृत्तेः । अपि वा मुद्राशोधकप्रमादत एव तत्र तथा पाठः सम्पन्नः ; ‘शकलस्य पौत्रः’–इति, ‘शाकलस्य पुत्रः’–इति, ‘शाकलस्य गोत्रः’–इति वा स्यात् तत्रत्यपाठो विशुद्धः । ये तु शाकल्यशिष्याः शैशिरादयः, ते चासन् शाकला एवोच्यमानाः ; छात्रेऽपि विवक्षिते “गोत्रे लुगचि”–इति (पा॰ ४. १. ८९.) गोत्रप्रत्ययस्य यञो लुग्विधानात् । परं नात्र यज्ञगाथायां तेषा मन्यतमस्य [illegible] ; यतो हि स्यादैतरेयतोऽतिप्राचीनगाथायाम्

इतरेषामपरभवस्य शाकलस्य नामधेय मिति। तेषां चैतदैतरेयापर-भवत्वं त्विहैवोपरिष्टादुपपादयिष्यामः।

"अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्"–इति (४. १. १६२.) पाणि-न्युपदेशात् शकलस्य गोत्रापत्यत्वं तु शकलपौत्रस्य, शकलप्रपौत्रस्य, शकला च्छततमाधिकपुरुषस्य च स्तोकार्थ मेव; तदेवं शकलगोत्र इति विवक्षिताः सर्वं एव पुरुषाः शाकल्य इत्याख्याता भवन्ति। अत एव ऋक्प्रातिशाख्ये 'शाकल्यस्य'–इत्येतन्मात्रोल्लिखितः प्रसि-द्धस्य पदकारस्यैव शाकल्यस्य बोधः स्यादिति क्वचित 'स्थविरस्य शाकल्यस्य'–इत्युक्तम् (१प० २प० ८व०), क्वचित् (१. ४. १.) 'शाकल्यपितुः'–इत्युक्तम्, क्वचिन्निर्विशेषणश्च 'व्याडिशाकल्य-गार्ग्याः'–इति (२. १. ३.)। तदत्र व्याडिशाकल्यगार्ग्या इत्य-त्राभिप्रसिद्धस्य पदकारस्य शाकल्यस्य ग्रहणं भवति, शाकल्यपिते-त्युक्तया चास्यैव ग्रहण मिष्यते, स्थविरविशेषणविशिष्टस्तु ततोऽपि प्राचीनः कश्चिद् बुध्यते। एवं यत् श्रूयते शतपथब्राह्मणे— "अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्क्येति"–इत्यादि (१४. ६. ८. १.), सोऽयं याज्ञवल्क्यसमसामयिकः शाकल्योऽन्य एव। मध्यप्रचलितायाः शाकलान्यतमाया आश्वलायन्याः शाखायाः प्रवक्तुराश्वलायनस्याचार्यश्चाभवदपरः शाकल्यः। त इमे सर्वं एव शाकल्याः प्रदर्शितगाथाम्नातशाकल्यात् परतनाः प्रतीयन्ते।

तत्र स्थविरात् शाकल्यात्, विशेषणशून्यात् शाकल्याच्च सूत्र मर्वं परभवः; एतद्वारस्थाने तदुभयोरेव नामग्रहणात्। तथाहि— "अथ शाकल्यस्य"–इत्यादि ३प्रा० १प० २सू०, ततः "प्राणो ब्रह्म इति स्थविरः शाकल्यः ३प्रा० २प्र० १सू०"–इति। किषीतकिब्रा-ह्मणे (६. १. ३.) श्रूयते— "पृथिव्यायतनं निर्भुजम्, दिवा-

यतनं प्रतृणम्, अन्तरेणायतन मुभय मन्तरेण"-इति, ततस्तन्नि-र्भुजादिस्वरूपबोधनाय च श्रुत मिदम्— "यद्धि सन्धिं विवर्त्तयति, तन्निर्भुजस्य रूपम् ; अथ यच्छुद्धे अक्षरे अभिव्याहरति, तत् प्रतृ-णस्य ; अथ उ एवोभय मन्तरेणोभयं व्याप्तं भवति"-इति। 'निर्भुज-शब्दः संहितावाची, प्रतृणशब्दः पदवाची, उभयमन्तरेणेत्यनेन क्रमो विवक्ष्यते'-इति चाह तद्भाष्ये सायणः । तदेवं पदपाठप्रादु-र्भावात् क्रमपाठप्रादुर्भावाच्च परस्तनोऽय मत्र कोऽस्ति संशयः । पदकारस्त्वेकः शाकल्य एव । तथाहि "वने न वायो"-इति निगम-व्याख्यानावसरे निर्णीत मिदं भगवता यास्केन— "वेति च य इति च चकार शाकल्यः"-इत्यादि (६. ५. ५.)। क्रमप्रवक्ता त्वभवद् 'बाभ्रव्यः'। तथाहि ऋक्प्रातिशाख्यम् — "इति प्र बाभ्रव्य उवाच च क्रमम्"-इति (२अ० ५प० ६व० २श्लो०)।

तदित्थ मेष मद्विदास ऐतरेयोऽप्यप्रचलितशाखाप्रवक्ता: शाक लाश्वलायनस्याचार्यात् शाकल्यात् प्राक्तनोऽपि पदसंहिताप्रवक्तु: शाकल्यात् परतन इति सिद्धम् ॥

---

(५)

अथेदानीं विचार्यं मस्ति, कीदृशान्यासन् तदानीन्तनाचार-व्यवहारविज्ञानानीति । तत्र प्रथमं तावत् तेषा माचारानालोचयितुं प्रक्रम्य वयं बहूना माचारपार्थक्यानां मूलं जातिपार्थक्य मुपल-भामहे, अतो जातिपार्थक्य मेव प्रथमं समासतो वर्णयाम:—

यथा गोत्वोष्ट्रत्वमनुष्यत्वादयो जातयो निसर्गजा इति आकृति-ग्रहणा भवन्ति, न तथा ब्राह्मणत्वादयः ; ब्राह्मणत्वादयस्तु सामा-जिकानाम् ऐहिकाभ्युदयिककार्यव्यवहारसौकर्याध्यात्मानुमति-सिद्धार्थाः पूर्वं गुणकर्मानुसारतः पूर्वसामाजिकैः कल्पिताः । तदे-तदिहापि श्रुतम्— "देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुस्ताः कल्प-माना अनु मनुष्यविशः कल्पन्त इति"-इत्यादि १. २. ३. । तथा चाध्ययन मध्यापनं यजनं शंसनं स्तवन मुद्गानं ब्रह्मत्वं मन्त्रणादान मुपदेशदानादिकञ्चेति मुख्यानि मुखकर्माणि च येषां समाजेषू-पलभ्यन्ते, तेषा मेव ब्राह्मणजातिः कल्पिता । क्षत्रियादीना मप्येवं बाह्वादिप्रकाशककार्यादिभिरौपम्यं तत्तज्जातिकल्पनाबीजम् । तदेव श्रुत मृक्संहितायाम् १०. ९०. १२—

"ब्राह्मणोऽस्य मुख मासीद् बाहू राजन्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य यद् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत"-इति ।

एवञ्च प्राचीनतमजातिविभागाः श्रेणिविभागा एव गम्यन्ते । अत एव देवतिर्यङ्कृत्विक्छन्दःस्तोममन्त्राणा मपि सर्वेषां जाति-विभागाः समाम्नाताः । तद्यथा देवानाम्—

"ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः"-इति तै० सं० २. २. ९. १ ।

एवमादिषु ब्रह्मशब्दार्थो ब्राह्मणः ; तथाहि—

"ब्रह्म हि ब्राह्मणः"-इति च श० ब्रा० ५. १. १. ११ ।

"अग्ने ! महाँ असि ब्राह्मण ! भारत !"-इति तै० ब्रा० ३. ५. ३ ।

अन्यत्राप्युक्तं च— "ब्रह्म ह्यग्निः"-इति श० ब्रा० १. ५. १. ११ ।

"ब्रह्म वै बृहस्पतिः"-इति श० ब्रा० ३. ९. १. ११. ।

"तच्छ्रेयोरूप मत्यसृजत क्षत्रं, यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणि ; इन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति०—० स विश

मसृजत, यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते ; वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति।——०स शौद्रं वर्णं मसृजत पूषणम्"–इति श० ब्रा० १४. ४. २. २३, २४, २५ ।

तिरश्चां जातिविभागो यथा—

"ब्रह्म वा अजः", "क्षत्रं वा अश्वः", "वैश्यं च शूद्रश्चानु रासभः"
–इत्यादि श० ब्रा० ६. ४. ४. १२—१५ ।

उद्भिदां जातिविभागो यथा—

"ब्रह्म वै पलाशः"–इति श० ब्रा० १. १. १. ४ ।
"क्षत्रं वा एतदोषधीनां यद् दुर्वा ; क्षत्रं राजन्यः" ऐ० ८. २. ४ ।

स्तोममन्त्राणां जातिविभागो यथा—

"ब्रह्म वै स्तोमानां त्रिवृत्, क्षत्रं पञ्चदशः,०——०
विशः सप्तदशः, शौद्रो वर्ण एकविंशः"–इति ऐ० ८. १. ४ ।
त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशाः सामवेदीयस्तोममन्त्राः ।

छन्दसां जातिविभागो यथा—

"गायत्रच्छन्दसा (ब्राह्मणः)", "त्रिष्टुभच्छन्दसा (क्षत्रियः)"
–इत्यादिग्रन्थो द्रष्टव्यः ऐ० ७. ४. ५, ६ ।

तैत्तिरीयसंहितायामप्येकत्रैव स्तोमदेवताच्छन्दःसाममनुष्यपशूनां श्रेणीविभाग आम्नातो द्रष्टव्यः (७. १. ६–९.) । ततश्च, त्रिवृत्स्तोम-अग्निदेव-गायत्रीच्छन्दो-रथन्तरसाम-ब्राह्मणमनुष्य-छागपशूनां मुख्यत्वेनैकश्रेणीत्वम्, पञ्चदशस्तोम-इन्द्रदेव-त्रिष्टुप्छन्दो-बृहत्साम-राजन्यमनुष्य-मेषपशूनां बलवत्त्वेनैकश्रेणीत्वम्, सप्तदशस्तोम-विश्वेदेवदेव-जगतीच्छन्दो-वैरूपसाम-वैश्यमनुष्य-गोपशूनां बहुत्वेनान्नाधारत्वेन चैकश्रेणीत्वम्, एकविंशस्तोम-अनुष्टुप्छन्दो-वैराजसाम-शूद्रमनुष्य-वाजिपशूनां पादोपजीवित्वेनैकश्रेणीत्वञ्चेति

मुच्यताम् । एतु च स्त्रीमन्वन्तराणां प्रादीपकौ .... गुणतत्वाद् बोध्य मिति ।

तदेवं यद्यपि गुणकर्मानुसारतो ब्राह्मणाद्या जातयः .... इति स्पष्टम्, तथापि पशुप्रभृत्यमनुष्येषु सम्प्रति ता जन्मानुसारिण्य एव मन्यमाना भवन्ति । यथा मिष्टान्नबीजतो मिष्टान्नाया मेव फलनं प्रायो नैसर्गिकम्, तथैव ब्राह्मणवीर्यादिजातानां ब्राह्मणादित्व मवश्यम्भावीत्येव तत्र हेतुः । एव मपि यथा क्षेत्रादिदोषतो वस्तुगुणान्यथाभावोऽपि दृश्यते, तथैव ब्राह्मणवीर्यजाता अप्यब्राह्मणादयो भवन्तीत्यपि नातिदुष्करम् । अत एव "जातो नार्या मनार्यायाम्"–इत्याद्यपि स्मृतं मन्वादिभिः, इह चोद्धृतं तत् पुरस्तात् (१७ पृ० ८पं०) ।

अथ तेषां ब्राह्मणादिचतुर्वर्णानां स्वभावादय इहैतरेये यथा वर्णितास्त एवेह क्रमात् प्रदर्श्यन्ते । तत्र स्वभावाः–––

ब्राह्मणानाम्––– आदायित्वम्, आपायित्वम्, अवसायित्वम्, यथाकामप्रयाप्यत्वञ्चेति चत्वारो धर्मा विशेषतो लक्षिताः । 'आदायी' आदानं ग्रहणम्, प्रतिग्रहादिना जीविकादीना मादानकारी । 'आपायी' अपायस्त्यागः, दानादिना धनादीनां त्यागकारी । 'अवसायी' अवसाय सिद्धान्तः, विद्याबलेन सर्वतत्त्वानां निश्चयकारी । 'यथाकामप्रयाप्य' प्रयाणं युद्धाय प्रस्थानम्, तत्र राजादिभिः सेनानायकत्वादिना प्रेर्यः 'प्रयाप्यः', काम मनतिक्रम्य यथाकामम्, स्वकामनानुरूप मिति यावत्; तदेवं राज्यरक्षार्थं युद्धाय प्रयाण मिच्छेच्चेत् राज्ञा प्रेषणीयो 'यथाकामप्रयाप्यः' । तदेतदिह ७. ५. १ द्रष्टव्यम् । क्षत्रियाणान्तु––– बलमितित्वं कान्तिमत्त्वम्, सर्वोपकारित्वम्, तेजस्वित्वम्, ...

वर्णनीयम्। वैश्यानां खलु—अन्यस्य बलिकृत्त्वम्, अन्यस्य आद्यत्वम्, यथाकामज्येयत्वञ्चेति त्रीणि लिङ्गानि। शूद्राणां हि—अन्यस्य प्रेष्यत्वम्, कामोत्थाप्यत्वम्, यथाकामवध्यत्वञ्चेति च वर्णितं तत्रैव (७. ५. ५. ६.)। अथ भक्ष्याः—

ब्राह्मणानां बलकारो भक्ष्यः सोमो निर्णीतः, क्षत्रियाणां न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षफलानि बलकारिभक्ष्याणि निर्णीतानि, तथा वैश्यानां दध्येवैकं बलकरं भक्ष्यं सूचितम्, शूद्राणां त्वाप एव भक्षिताः सम्यग् बलकरा भवन्तीति च तत्र ७. ५. ३—६। अपरमपि—"एता वै प्रजा हुतादा यद् ब्राह्मणा अथैता अहुतादा यद्राजन्या वैश्यः शूद्र इति"—इति ७. ४. १। अथायुधानि—

"एतानि वै ब्राह्मणस्यायुधानि यद्यज्ञायुधानि; अथैतानि—क्षत्रस्यायुधानि—यदश्वो रथः कवच इषु धन्व"—इति च तत्रैव। तानि च यज्ञायुधान्यन्यत्र परिगणितानि—"स्फ्यश्च कपालानि च, अग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च, कृष्णाजिनं च शम्या च, उलूखलं च मुसलं च, दृषच्चोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि"—इति तै० सं० १. ६. ८. २, ३।

तदानी मासीदपि क्षत्रियतोऽपि भूयस्त्वं ब्राह्मणानाम्। तद्यथा—"भूयान् वै ब्राह्मणः क्षत्रियादिति"—इति ७. ३. ३.।

शूद्राणां ब्राह्मणपङ्क्तावुपवेशनमप्यासीद्दोषावहम्। तथा हि—"दास्याः पुत्रः कितवोऽब्राह्मणः कथं नो मध्येऽदीक्षिष्टेति"—इत्यादि (२. ३. १.) समालोच्यम्। यज्ञकार्येषु गोदोहनादिष्वपि तेषां निषिद्धोऽधिकारः, तथा च तैत्तिरीयकम्—"शूद्र एव न दुह्यात्, असतो वा एष सम्भूतो यच्छूद्रः। अहरेव सदिस्य(?)ात्र्यं शूद्रो दोग्धीति"—इति (ब्रा० १. २. ३.)। अत एव

तेषा मयज्ञियत्वम् । यथा दीक्षितस्य दैवभाव मापन्नस्य यज्ञमानस्य तैरयज्ञियैः सह वाक्यालापोऽपि निषिद्धः शतपथादौ—"स वै न सर्वेणेव संवदेत ; देवान् वा एष उपावर्त्तते यो दीक्षते, स देवतानामेको भवति ; न वै देवाः सर्वेणेव संवदन्ते,— ब्राह्मणेन वैव, राजन्येन वा, वैश्येन वा [संवदन्ते] ; ते हि यज्ञियाः"-इत्यादिना (३. १. १. १०.)। मूर्खाणां सामीप्य मप्यासीत्तदानीं क्लेशायेत्याम्नातम्—"तेभ्यो वै देवा अपैवाबीभत्सन्त मनुष्यगन्धात्"-इति ३. १. ६ । अत्र देवा इति सत्यवादित्वादिनासदेवत्वानां ग्रहण मिष्टम्, मनुष्यशब्देन चानृतभाषणादिमनुष्यधर्मवतां मूर्खाणां शूद्राणा मित्येव। तदिदं शूद्राणा मयज्ञियत्वम्, मूर्खाणां सामीप्यायोग्यत्वञ्चातिमूर्खत्वकञ्चरत्वकदाचारत्वकदाकारत्वादिनिबन्धन मेव ; नान्यथा तान् प्रति कृतदुर्व्यवहारस्य प्रायश्चित्तशासनं विहितं श्रूयेत। तच्च यथा य० वा० सं० २०. १७. १—

"यच्छूद्रे यदर्ये यदेनश्चकृमा वयं
यदेकस्याधिधर्मणि तस्यावयजन मसि"-इति।

शूद्राणा मुपनयनं यथायोग्यज्ञानोपदेशविधिश्च विहितो ऽत्र संहितायाम् २६. २. १—

"यथेमां वाचं कल्याणी मावदानि जनेभ्यः ।
ब्रह्मराजन्याभ्याᳬ शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय"-इति ।

चतुर्णा मेव वर्णानां हितप्रार्थने साम्यञ्च श्रुतं बहुत्र । तद्यथा तत्रैव यजुःसंहितायाम् १८. ४८. १—

"रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु, रुचं राजसु नस्कृधि ।
रुचं विश्येषु शूद्रेषु, मयि धेहि रुचा रुचम्"-इति ।

चाथर्वणिका चप्यामनन्त्येव मेव १९. ७. ८—

"प्रियं मा कृणु देवेषु, प्रियं राजसु मा कृणु।

प्रियं सर्वस्य पश्यत, उत शूद्र उतार्य्ये"—इति।

चतुर्णां वर्णानां माङ्गानप्रयोगपार्थक्य मपि श्रुत मन्यत्र—

"तानि वा एतानि चत्वारि वाचः,— एहीति ब्राह्मणस्य, आगह्याद्रवेति वैश्यस्य राजन्यबन्धोश्च, आधावेति शूद्रस्य"—इति श॰ ब्रा॰ १, १. ४. १२।

वाग्व्यवहारविषये त्वासीदिह बहूपदेशः। तद्यथा— "वाक् तु सरस्वती" (३. १. १.), "वागिव सरस्वती" (३. १. २.), "वाग्वै सरस्वती" (३. ३. १३.) "वाचो वाव तौ स्तनौ, सत्यानृते वाव तौ" (४. १. १.), "कोऽर्हति मनुष्यः सर्वं सत्यं वदितुम्, सत्यसंहिता वै देवा अनृतसंहिता मनुष्याः" (१. १. ६.), "विदुषा सत्य मेव वदितव्यम्" (५. २. ८.), "एतद्ध वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चक्षुः, तस्मादाचक्षाण माहुरद्राागिति, स यद्यदर्श मित्याहाथास्य श्रद्दधति; यद्यु वै स्वयं पश्यति न बहूनाञ्च नान्येषां श्रद्दधाति" (१. १. ६.), "अवत्येनं सत्यं नैन मनृतं हिनस्ति" (४. १. १.), "विचक्षणवतीं वाचं वदेत्" (१. १. ६.), "असुर्या ह वा इतरा गिरः" (३. ५. ५.), "मनसा वा इषिता वाग् वदति, यां ह्यन्यमना वाचं वदति असुर्या वै सा वागदेवजुष्टा" (२. १. ५; ४. ३.), "यां वै दृप्तो वदति, या मुन्मत्तः, सा वै राक्षसी वाक्" (२. १. ७.), "वाक् च मनश्च वर्त्तन्यौ; वाचा च हि मनसा च यज्ञो वर्त्तते; इयं वै वागदो मनः" (५. ५. ८.), "श्रद्धा पत्नी, सत्यं यजमानः, श्रद्धा सत्यं तदित्युत्तमं मिथुनम्; श्रद्धया सत्येन मिथुनेन स्वर्गाल्लोकान् जयति" (७. २. ९.),

“प्रापय मा इति अब्रवीत्; [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मायापतिम् [illegible] भविष्यतीति” (५. १. ९.) “सोऽब्रवीत् सर्वं तुभ्य मेव ददामि य एव सत्य [illegible] तस्मादेवं विदुषा सत्य मेव वदितव्यम्”–इति (५. २. ८.) अत्र [illegible] नीन्तनन्यायभाषेतिविवेचनप्रसिद्धा ननु का भाषा, प्राकृती वा, यावनिकी वा ? इत्यत्र प्रकृतचिन्तनीयम्; [illegible] ग्रन्थेषु, [illegible] न्यायमीमांसावेदान्तादिषु, [illegible] नीतिहासपुराणतन्त्रवैद्यकज्योतिषसङ्गीतकाव्यादिषु वा क्वचिदपि तथाविधवाग्जालाच्छन्नो [illegible] निवेशप्रवेशाप्रतीतेः ।

विवाहबन्धन मपि तेषा मासीदुचितत्वेनाभिप्रेतम् । अत एवैवं श्रूयते— “नापुत्रस्य लोकोऽस्ति”–इति, “ऋण मस्मिन् संनयत्यमृतत्वञ्च गच्छति । पिता, पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम्”–इति च ७. ३. १ । पिता एव पत्नीगर्भं प्रविश्य पुत्ररूपेण पुनः प्रजायते इति च तत्रैव । तथाहि— “पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते”–इति । तदेव[ ]मुत्पादिते पुत्रे वंशपरम्परया अमृतत्व मेव सम्पादितं भवतीति तेषा मभिप्रायः ।

तत्र क्षत्रियाणां वैश्यशूद्रस्त्रीजातपुत्रनिन्दायामपि वा [illegible], ब्राह्मणस्त्रीजातपुत्रोऽप्यासीदनीप्सितः । तथाहि— “[illegible] प्रजायां मा जनिषत”–इत्यादि (७. ५. १.) द्रष्टव्यम् । वैश्यशूद्रस्त्रीजातपुत्राणीप्सापि तत्रैवाम्नाता ।

[illegible] [illegible] तदन्यजातीयायां वा जायायां [illegible] अपि [illegible] [illegible] दोषावहम् , तत्र [illegible]

पुंसः क्रमाद् युगपद्वा बहुविवाहो नैवासीदसामाजिकः। तदुक्त मिह— "यदि ह वा अपि बह्व्य इव जायाः पतिर्वाव तासां मिथुनम्"-इति (३. ५. ३.)। इतोऽपि व्यक्त माम्नातम्— "एकस्य बह्व्यो जाया भवन्ति"-इति (३. २. १२.)। अपि नासीच्च तदानी मपि जीवत्पतिकायाः स्त्रियाः पत्यन्तरग्रहणाचारः। तदप्युक्तं तत उत्तरम्— "नैकस्यै बहवः सह पतयः"-इति। अत्र सहशब्द श्रुतेर्मृतपतिकायाःत्यक्तपतिकाया वा पत्यन्तरग्रहणं न तदानीन्तनाचारविरुद्ध मित्यपि गम्यत एव। किन्तु तथाविधविधवावेदनन्त्वासीन्नीचजातिष्वेव प्रचलित मिति च पुराणेतिहासाख्यानतोऽवगम्यते, तत्त्विदानी मपि वर्त्तत एवेत्यस्माकम्। स्वयम्वरसभायां समागतेषु कन्यापाणिग्रहणार्थिषु पणजयकारिणे कन्यादानप्रथाप्यासीच्चलितैव। तदाह— "प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् सूर्यां सावित्रीम्; तस्यै सर्वे देवा वरा आगच्छं-स्तस्या एतत् सहस्रं वहतु मन्वाकरोद्, यदेतदाश्विन मित्याचक्षते" -इति (४. २. १.)। तदानीन्तनस्त्रीणा मप्यासीदसाधारणपाण्डित्यम्। तदग्निहोत्रकालनिर्णायकाख्यायिकायाम्—"कुमारी-गन्धर्वगृहीता वक्ता स्मः"-इत्यादि (५. ५. ४.)।

तदानी मपि स्नुषा श्वशुराल्लज्जते स्मैवार्याणाम्। तथाहि— "स्नुषा श्वशुराल्लज्जमाना निलीयमानेति"-इति (३. २. ११.)। अपि तदाप्यार्याणां सोदर्याणा मपि भगिनीनां भ्रातृजायानुगतत्व मेवासीत्। तथाम्नात मिह यथा— "समानोदर्या स्वसा ऽन्योदर्यायै जायाया अनुजीविनी जीवति"-इति (३. ३. १३.)। तदेवं सोदर्य्याया अपि स्वसुरनात्मीयत्व मन्यकुलतो लब्धाया अपि जायाया आत्मीयत्वं पारम्पर्यागत मेवेति स्यात् स्वीकार्यम्।

अत्राग्निहोत्रस्य त्वतिकर्त्तव्यतया अपत्नीकस्यापि तत्कर्त्तव्यता प्रतिपादिता । तथाच— "तदाहुर्यो वाऽपत्नीको ऽग्निहोत्रम्"-इत्यादि (७. २. ६.) । तस्य ह्यग्निहोत्रस्य दृष्ट मदृष्टञ्च फलं तैरधिगतम् ; अत एव तैर्नित्याग्निहोत्रिभिः सद्भिः सदैव स्वस्व-गृहेषु अग्निरक्षणं कर्त्तव्य मिति सिद्धान्तितम् । तदिदं श्रूयते —"मनुषो दुरोणे"-इति (ऋ॰ सं॰ १०. १११. १.), व्याख्यातञ्चैतद् यास्केन 'मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे (८. २. २.)' --इति । हिमानीवासिनां तेषां प्राचीमार्य्याणां हिमपातक्लेशनिवा-रणाय स्वस्वगृहेऽग्निरक्षणं नून मासीत् सुखावहम् ; श्रुतं ह्येवम् -"अग्निर्हिमस्य भेषजम्"-इति (वा॰ सं॰ २३. १०.) । तत्र चाग्नौ विविधसुगन्ध्यादिद्रव्यदानविधानञ्च श्रुत मस्ति । तद्यथा—"कुणप मिव ह्येतद् यज्ञे क्रियते यत् पैतुदारवाः परिधयो गुग्गुलूर्णासुकाः सुगन्धितेजनानीति"-इति (१. ५. २.) । तैत्तिरीये त्वत्र आख्यायिकाख्यान मपि सं॰ ६. २. ८ द्रष्टव्यम् । तैः सुगन्ध्यादिभिः गृहजातवायुदोषोऽपि प्रशमितो भवतीति च दृष्टम् । यदग्नौ आज्या-ग्निरपयःपयस्यासान्नाय्यचरुपुरोडाशसोमाद्याहुतयः प्रदीयन्ते ततस्त-ज्जाभ्रप्रसूता वृष्टिधारास्तत्तद्गुणयुक्ता भवन्त्येवेति तज्जातौषध्यादीनां भक्षणतः स्वस्थ्याद्यादिसाराहार एव सम्पद्यतेऽस्माक मिति च दृष्ट मेव । अदृष्टं तु स्वर्गादि, श्रुतिमानगम्यम् । तदेवं दृष्टादृष्टफल-सिद्ध्यर्थ मेवासीत् तेषां नित्याग्निहोत्रानुष्ठान मिति प्रतीयते स्फुटम् ।

अग्निहोत्रानुष्ठानाय प्रातःस्नानस्य कर्त्तव्यता चात्र सूचिता । तथाहि— "य आहिताग्निर्यदि प्रातरस्नातोऽग्निहोत्रं जुहुयात्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति"-इत्यादि ७. २. ८ । तत्रैव आग्रयणे-ष्ट्यानिष्ट्वा नवान्नप्राशने, पाकयात्रे नष्टे, पवित्रनाशे, हिरण्येऽनुदिष्टे

अपहृते च, जीवत्यपि कस्मिंश्चिदात्मीये स मृत इति श्रुते, जायायाः स्त्र-गोर्वा यमसन्तानजननेऽपि प्रायश्चित्तं विहितम्। तथा तत्रैव सूतकान्नप्राशनकारिणामपि प्रायश्चित्तं विहितम्। यथा-विहितहोमादिरूपप्रायश्चित्तत एव तथाविधपापानां भवति सद्य इति च तत्र तत्र सुव्यक्तम्। अग्निहोत्राद्यनुष्ठानाय ततः प्राक् स्नानं तु विहितम्, न पुनः किञ्चिद् भोजनं तु निषिद्धम्; प्रत्युत किञ्चिद् भुक्त्वैव कर्माणि कुर्वीतेत्येवेहान्यत्र ध्वनितम्। तथाहि— "घृतं प्राश्य शंसेद् यथा ह वा इद मनो वा रथो वाक्तो वर्त्तत एवं हैवाक्तो वर्त्तते"–इति ४. २. १।

मृतस्य शरीरालाभे पर्णशरीरदाहोऽप्यासीत्तदानीमपि व्यवस्थितः। तदाह— "यदि शरीराणि न विद्येरन्, पर्णशरः षष्टिस्त्रीणि च शतान्याहृत्य तेषां पुरुषरूपकमिव कृत्वा तस्मिंस्तामावृतं कुर्युः। अथैनाञ्छरीरैराहृतैः संस्पर्श्योद्वासयेयुः; अध्यर्धशतं काये, सक्थिनी द्विपञ्चाशे च विंशे, चोरू द्विपञ्चाशे, शेषन्तु शिरस्युपरि दध्यात्"–इति ७. २. १।

तदानीन्तनार्याणां देवपितृमानुषार्चनपरताप्यासीत्, तदभावे 'अनद्धापुरुषः'–इतिनिन्दाभाजनत्वं तेषां भवत्यवश्यमेव। तदाह— "कोऽनद्धापुरुषः? इति, न देवान्, न पितॄन्, न मनुष्यान्"–इति (७. २. ८.)। अत्रार्चतीति पदन्तु शेषयितव्यम्। स्फुटमेतच्छतपथे— "एष ह वा अनद्धापुरुषो यो न देवानर्चति, न पितॄन्, न मनुष्यान्"–इति (६. ३. १. १४.)। 'अद्धा'–इति सत्यनाम (निघ० ३. १०. ४.), अनद्धा = असत्यः, तथाचानद्धापुरुषोऽसत्य-पुरुषः। एवं हि यः पुरुषो देवान् पितॄन् मनुष्यांश्च नार्चति, 'अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकम्'–इति भावः। तदेवं तादृशपुरु-

अस्य निन्दावादः सम्पन्नः। तदत्र समासतो देवादीनेव पूर्वं निरूपयामः।—

देवाः। निघण्टौ द्युस्थानभाजनेषु 'देवाः'-इति षड्विंशं पदम्। ततो गम्यते द्युलोक एव प्रधानतस्तेषां स्थानम्। 'देवाः रश्मय उच्यन्ते'-इति तत्रार्थो देवराजः। महामुनियास्केनापि निरुक्ते देवा इत्यस्यैष एवार्थ उल्लिखितः— "रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते"-इति (१३. १. १०.)। यास्कप्रदर्शित मुदाहरण मेव च देवराजेन प्रदर्शितम्— "देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयताम् (ऋ० मं० १. ८९. २.)"-इति, निघ० ५. ६. २६। निरु० १२. ४. ५; १३. १. ११ द्रष्टव्यम्। पार्थिवस्याग्नेर्माध्यमिकस्य च विद्युतोऽपि रश्मिजन्यत्वेन, उत्तमाग्नेः सूर्यस्य तु रश्मिजनकत्वेन जन्यजनकयो रभेदात् रश्म्यभिन्नत्वम्। किञ्चास्त्येषां प्रथममध्यमोत्तमानां त्रयाणा मेवाग्नीनां रश्मिवत्त्वम्; "त्रयः केशिनः"-इत्यस्य व्याख्याने सुव्यक्त मुक्तञ्चैतद् यास्केन— "केशा रश्मयः, तद्वन्तो भवन्ति०—० आदित्य माह, अथाप्येते इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्येते, धूमेनाग्नी रजसा च मध्यमः"-इति (निरु० १२. ३. ६, ७, ८.)। एषा मेव त्रयाणां भक्तिसाहचर्यादितो बहवो देवा भण्यन्ते। तदपि व्यक्त मुक्तं यास्काचार्येण— "तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः०—० तासां महाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति"-इत्यादि ७. २. १; ३. १०। "यो देवः सा देवता"-इति च निरु० ७, ४. २। विवरिष्यामश्चैतद् दैवोपास्यप्रकरणे।

पितरः। निघण्टौ अन्तरिक्षस्थानभाजनेषु 'पितरः'-इति द्वादशं पदम्। ततो गम्यते अन्तरिक्षलोक एव प्रधानतस्तेषां स्थानम्। "पिता, 'पाता वा पालयिता वा'-इत्यादिना (निरु०

४. ३. ५.) व्याख्यातः ; जस्"--इति तद्भाष्ये देवराजः। महामुनियास्केन हि— "पितरो व्याख्यातास्तेषा मेषा भवति"--इत्युक्त्वैव "उदीरता मवर उत् परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः। असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु"--इत्येषा ऋक् इह (सं० १०. १५. १.) उदाहृता। व्याख्याता चैवम्— "उदीरता मवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः पितरः सोम्याः सोमसम्पादिनस्तेऽसुं ये प्राण मन्वीयुरवृका अनमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा ते न आगच्छन्तु पितरो ह्वानेषु"-इति (निरु० ११. २. ६.)।

तथाच तस्या ऋच एषोऽर्थः सम्पद्यते— "हवेषु" 'ह्वानेषु' अस्मदाह्वानेषु सत्सु "ते" 'पितरः' पितृगणाः "नः" अस्मान् "अवन्तु" 'आगच्छन्तु'। ते कीदृशाः ? इत्याह— "ये" "असुं" 'प्राणम्' "ईयुः" 'अन्वीयुः' प्राणवन्तः, पूर्वं प्राणान्विता आसन्निति यावत्। तत्र जीवितकाले "अवृकाः" 'अनमित्राः' सर्वत्र सर्वदैव साधुव्यवहारतः अमित्रशून्याः, "ऋतज्ञाः" 'सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा' कर्त्तृतया कारयितृतया वा यज्ञानुष्ठानविदः, "सोम्यासः" 'सोम्याः=सोमसम्पादिनः' च आसन्निति। ते च कतिविधाः ? इत्याह—"अवरे", "परासः" 'परे', "मध्यमाः" चेति त्रिविधाः। तत्र, 'परे' द्युस्थानसञ्चारिणः, "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते"--इत्यादिना छान्दोग्ये (५. १०. १, २.) वर्णिता देवयानमार्गेण सूर्यलोकं गताः ; 'मध्यमाः' द्यावापृथिव्योरन्तरेण स्थायिनः "य इमे ग्राम इष्टापूर्त्ते दत्त मित्युपासते"--इत्यादिना छान्दोग्ये (५. १०. ३-६.) वर्णिताः पितृयानमार्गेण चन्द्रलोकं गताः ; 'अवरे' भूपृष्ठस्थानसञ्चारिणः, "अथैतयोः पथोर्न कतरेण च"-इत्यादिना छान्दोग्ये (५. १०. ८.) वर्णिताः पृथिव्या

मेव निरन्तरावर्त्तिनः। तदेषां त्रिविधानां पितॄणां मध्ये येऽवरास्तेषां मप्राप्तभाग्यानां मसकृदावर्त्तित्वेन क्वचिदपि दीर्घकालस्थिति-सम्भावनाभावात् न पितृलोकस्थत्वम् ; ये परास्तेषां मप्यनावर्त्ति-त्वश्रुतेस्तथात्व मेव ; ये तु मध्यमाश्चन्द्रलोकं पितृलोकं वा गता-स्तेषा मेव स्वस्थानस्थत्वेन प्राधान्य मिष्टम्। अतएव अन्तरिक्षस्थाने-ष्वेव पठितं पितर इति पदम्। यास्कमुनिनाप्युक्तम्—"माध्यमिको यम इत्याहुस्तस्मान्माध्यमिकान् पितॄन् मन्यन्ते"–इति (११. २. ५, ६.)। 'स हि तेषां राजेति'–इति च तत्र दौर्गो वृत्तिः। "परे-यिवांसं प्रवतो महीरनु"–इत्यादिसूक्तद्वये (ऋ० सं० १०. १४, १५.) यमस्य पितृराट्त्वं पितॄणां स्वरूपञ्च सुव्यक्तम्।

तत्रतत्तु अन्नरससाहाय्येन स्वजनकदेहे प्रविष्टो जीवो रेतो-ऽन्तःस्थः प्रथमगर्भः सम्पद्यते ; यदैव तद्रेतो योनौ सिक्तं भवति, तदैव तस्य प्रथमं जन्म। ततस्तद्रेतो मातृयोनौ द्वितीयगर्भा-कारेण परिणतं भवति ; भूमिष्ठे हि तस्मिन् गर्भे पुरुषस्य द्वितीयं जन्मेति मन्तव्यम्। ततो मृते च यत् पित्राद्यन्यतमं शरीरं लभते, तदेव तस्य तृतीयं गर्भरूपम् ; ततः पित्राद्यन्यतमलोक-प्राप्तिरेव तत्तृतीयं जन्मेति मन्यते। तदाहुरैतरेयिणः—"अप-क्रामन्तु गर्भिण्यः। पुरुषे ह वा अय मादितो गर्भो भवति, यदे-तद्रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूत मात्मन्येवात्मानं बिभर्ति, तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनं जनयति ; तदस्य प्रथमं जन्म। तत् स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति, यथा स्वमङ्गन्तथा तस्मादेनां न हिनस्ति, सास्यै-त मात्मान मत्र गतं भावयति, सा भावयित्री भावयितव्या भवति, तं स्त्री गर्भं बिभर्त्ति, सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति, स यत्कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयत्यात्मानमेव तद्भावयति एषां लोकानां

सन्तत्या एवं सन्तता हीमे लोकाः; तदस्य द्वितीयं जन्म। सो ऽस्यायं मात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते; अथास्याय मितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति, स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते; तदस्य तृतीयं जन्म"—इति (२ भा० ५. १.)। शतपथे तु मृत्युप्रकारो मृतस्य तस्य पित्रादिदेहलाभश्चाम्नातः परिव्यक्तम्। तथाहि— "स यत्रायꣳ शारीर आत्मावल्यं नीत्य सम्मोह मिव न्येत्यथैन मेते प्राणा अभिसमायन्ति, स एतास्तेजोमात्राः समभ्या-ददानो हृदय मेवान्ववक्रामति। स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्त्ततेऽथारूपज्ञो भवत्येकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकी-भवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयतीत्याहुरेकीभवति न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत-इत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजाना-तीत्याहुः। तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते, तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य-स्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति, प्राण मनूत्क्रामन्तꣳ सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति, सञ्ज्ञान मेवान्ववक्रामति, स एष ज्ञः सविज्ञानो भवति; तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च। तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वात्मान मुपसꣳहरत्येव मेवायं पुरुष इदꣳ शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वात्मान मुपसꣳहरति। तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रा मुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरꣳ रूपं तनुत एव मेवायं इदꣳ शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यन्न-वतरꣳ रूपं तनुते, पित्र्यं वा गान्धर्वं वा, ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा, दैवं वा मानुषं वान्येभ्यो वा भूतेभ्यः"—इति १४. ७. २. १—५.। अत्र पित्र्यं गान्धर्वञ्च मिथो गुणकर्मादितः किञ्चिद्भेदयुक्त मन्तरिक्ष-

लोकगं रूपम् ; ब्राह्मं प्राजापत्यं च तथा मिथः सामान्यभेदयुक्तं द्युलोकगं रूपम् ; एवं दैवं मानुषञ्च विद्वत्त्वाविद्वत्त्वभेदभिन्न मिहत्यं रूपम् । इत्थ मपि छान्दोग्याद्युक्तं पितॄणां गतिवैविध्यम् , उदीरतामितिमन्त्राम्नातपितृवैविध्यञ्चोपपन्नं भवति । तदेवं यास्क-व्याख्यातस्योदीरतामितिमन्त्रस्थस्य 'असुं य ईयुः'–इत्यंशस्य पितृगा-यनतमदेहगतं प्राणं ये अन्वीयुरित्येवार्थः सुष्ठुतर इत्यस्माकम् । पिण्डपितृयज्ञप्रकरणादौ च (य० वा० २. २०—३४. ; श० ब्रा० २. ४. ४. १—२४. ; तै० ब्रा० १. ३. १०, २. ६. ३.) पितृगण-स्वरूपं पर्यालोच्यम् । पितृलोक मपि निर्णेष्याम इहैवान्यप्रकरणे ।

मनुष्याः । ऐतरेये त्विदैतच्छब्दनिर्वचन मेवं प्रोक्तम् — "मेदं प्रजापते रेतो दुषदिति०—०तस्माद्दुषं सन्मानुष मित्याचक्षते परोक्षेण"–इति (३. ३. ९.) । "मनुष्याः कस्मात् ? मत्वा कर्म्माणि सीव्यन्ति, मनस्यमानेन सृष्टाः, मनस्यतिः पुनर्मनस्वी भावे ; मनोरपत्यम् , मनुषो वा"–इति त्वाह यास्कः (निरु० ३. २. १.) । "मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च"–इति च पा० ४. १. १६१ सूत्रम् । 'समुदायार्थौ जातिः ; मानुषः मनुष्यः'–इति तत्र दीक्षितः । तत्रास्मत्तु "षडर्घ्या भवन्ति,— आचार्य ऋत्विक् स्नातको राजा विवाह्यः प्रियोऽतिथिरिति"–इति गो० गृ० सू० ४. १० । मातृपित्राचार्य्याणां पूजनीयत्वं तु तैत्तिरीय-(शा० ७. ११.)-मन्वादि-(२. २२५.)-प्रसिद्धम् ॥

शतपथब्राह्मणे त्वेषां देवपितृमनुष्याणा मेकत्रैव विशेषपरिचय आम्नात उपासनाप्रकारश्च । तथाहि— "ततो देवाः ; यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्योपासीदन् । तानब्रवीत्— यज्ञो वोऽन्नम् , अमृतत्वं वः, ऊर्ग् वः, सूर्यो वो ज्योतिरिति । अथैनं पितरः ;

प्राचीनावीतिनः सव्यं आञ्चाय्योपासीदन् । तानब्रवीत्— मासि मासि वोऽशनम् , स्वधा वः, मनोजवो वः, चन्द्रमा वो ज्योतिरिति । अथैनं मनुष्याः ; प्रावृता उपस्थं कृत्वोपासीदन् । तानब्रवीत्— सायम्प्रातर्वोऽशनम् , प्रजा वो, मृत्युर्वो, ऽग्निर्वो ज्योतिरिति"–इति (२. ४. २, १, २, ३.) ।

एषा मेव देवपितृमनुष्याणा मर्चनं कर्त्तव्यत्वेनैतरेये समाम्नातम् "एष ह वा अनृणापुरुष इत्यादिना । तत्र हि अग्निहोत्रादिभिः श्रौतैः, वैश्वदेवादिभिश्च गृह्यैर्देवाना मर्चनं सम्पद्यते; पिण्डपितृयज्ञादिभिः श्रौतैः स्वस्वसूत्रोक्तप्रकारैः श्रद्धयान्नजलादिप्रदानात्मकश्राद्धादिभिश्च पितृणा मर्चनं सम्पद्यते; निष्कपटविनीतभावप्रदर्शनाज्ञापालनससमादरपद्मापद्मासाद्याहारादिप्रदानैर्मनुष्याणा मर्चनं सम्पद्यते ।

अतिथिसत्कारविषये गाथाप्येकाम्नाता— "तदु यददो गाथा भवति,— अनेनस मेनसा सो ऽभिशस्तादेनस्वतो वापहरादेनः । एकातिथि मप सायं रुणद्धि बिसानि स्तेनो अपसाररति"–इति ५. ५. ५ । गाथैषा नैतद्ब्राह्मणप्रवक्तुः कल्पिता ; अपि तु बहुप्राचीना, अनेनात्र स्मृतैत्येव । तदाह तद्भाष्ये सायणः— 'पुरा कदाचित् सप्तर्षीणां संवादप्रसङ्गे कश्चित् पुरुषो बिसस्तैन्यलक्षण मपवादं प्राप्य तत्परिहारार्थं ऋषीणा मग्रे शपथं चकार, तदीयशपथोक्तिरूपेयं गाथा'–इति । तच्छपथस्वरूपञ्च तत्र तेनैवेवं व्याख्यातम्— 'बिसानि पद्ममूलानि, तेषा मपहर्त्ता (एवं) प्रत्यवायपरम्परां प्राप्नोतु ;— पापरहिते पुरुषे बिसस्तैन्य मपवादं कृतवतो यः प्रत्यवायः, पापिनः पुरुषस्य सम्बन्धि पापं स्वीकुर्वतो यः प्रत्यवायः, सायङ्काले गृहे समागच्छत एकातिथेर्वैदेयिकस्यारोधने

यः प्रत्यवायः, सेयं प्रत्यवायपरम्परा विसस्रीत्ये सति मम भूयादित्येवं शपथः'–इति। अस्माकं त्वस्या गाथाया ऋजुतरोऽर्थान्तरः प्रतिभाति। तद्यथा— यः कश्चित् 'अनेनसम्' अपापम् आरोप्यमाणपापयुक्तं जनम्, 'एनसा' आरोप्यमाणेन पापेन 'अभिशस्तात्' निन्देत्, 'सः' निन्दकः 'एनस्वतः' स्वभावजातपापिनः तस्य निन्दितस्य यत् किमपि स्वभावजम् 'एनः' पापम् अस्ति, तदेव 'अपहरात्' अपहरणं कुर्यात्। सन्ति हि सर्वेषामेव मानवानां स्वभावजानि पापानि। तदप्याम्नातमेव— "व्यतिषक्त इव वै पुरुषः पाप्मना"–इति (४. १. ४.)। इत्थं गाथापूर्वार्द्धेन वृथापवादकीर्त्तनं निषिद्धम्, अथापरार्द्धेनातिथिविमुखीकरणं निषिध्यते— यः कश्चिद् 'सायं' काले समागतम् 'एकातिथिं' सर्वातिथिलक्षणसम्पन्नमत एव प्रधानातिथिम्, एकसङ्ख्यामात्रमतिथिं वा 'अपरुणद्धि' स्वागतासनान्नपानादिकमदत्त्वा विमुखीकरोति, 'सः' 'स्तेनः' चौरः सन् 'बिसानि' मृणालानि, तन्तूनीव सूक्ष्मतन्तुरूपाणि तदतिथिशरीरस्थानि स्नायुनामजीवनहेत्वङ्गबन्धनानि 'अपजहार' तज्जीवनापहरणपातकभाग् भवतीति।

अहोऽतिथिसत्कारायासीत् तदाश्वगाघातश्च प्रचलितः। तत एव सोमे राजन्यागते या आतिथ्येष्टिर्विहिता, तत्र पशुघातानुकल्पश्च विहितः— "तद्यथैवादो मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन् वार्हति उक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्त एवमेवास्मा एतत् क्षदन्ते, यदग्निं मन्थन्ति; अग्निर्हि देवानां पशुः"–इति (१. ३. ४.)। अघ्न्युषःशब्दस्य पोषार्थतानिर्णयाय चाम्नातमेवम्— "एतर्हि गव्यं मीमांसमानाः पृच्छन्ति, सन्ति तत्रोपायः इति"–इति (४. ४. ५.)। सायणकृतमेवैतद्व्याख्यानं द्रष्टव्यम्।

मांसभक्षणविधिस्त्वाम्नात इहान्यत्रापि। तथाहि— "नाग्नीषो-मीयस्य पशोरश्नीयात्०—० तत्तन्नाद्दत्यम्०—० तस्याशितव्यश्चैव लीप्सितव्यश्च"–इति (२. १. ३.)। अमेध्यमांसभक्षणे दोषो मेध्यमांसभक्षणेऽदोषश्चाम्नातः। तथाहि— "एत उत्क्रान्तमेधा अमेध्याः पशवस्तस्मादेतेषां नाश्नीयात्"–इति २. १. ८.। 'एते' पुरुषकिम्पुरुषगौरगवयोष्ट्रशरभा इति षट् अमेध्याः, अश्वगोऽज्य-जपृथिवीभवाः पञ्च मेध्या भक्षणीया इति विवेकः। पृथिवीभव-त्वेनेह व्रीह्यादीनां ग्रहण मिष्टम्। अतएव श्रुतम्— "स वा एष पशुरेवालभ्यते यत् पुरोडाशः"–इत्यादि २. १. ९.। तत्राप्यज-मांसस्यासीद् बहुप्रचलन मिति च प्रतीयते। तथाहि— "एष एतेषां पशूनां प्रयुक्ततमो यदजः"–इति च तत्रैव। वृथापशुघात-निन्दाप्यस्ति— "अथ येऽतोऽन्यथा सेडगा वा पापकृतो वा पशुं विमथ्नीरंस्ताद्दृक्तत्"–इति ७. १. १। स एष पशुहिंसाव्यवहारः खलु यद्यप्यस्मभ्यं न रोचते, तथाप्युदाहृतवाक्याना मवैदिकत्व मसत्यार्थत्वं वेदविरुद्धत्वं वा यावन्न प्रतीयते, तावदेवमादिषु "आम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत (१. ५. २.)"–इति निरुक्त-वचन मेव शरणं मन्यामहे वयम्।

अतिथिसत्कार इवेहान्योऽन्योऽप्युपदेशो लभ्यते। तद्यथा— "अभिद्वेषते पिपासते क्षिप्रं प्रयच्छेत्" इति (६.२.५.)। एतेन स्थानविशेषे द्रव्यविशेषस्य दानक्षिप्रता विहिता। "अप्रसूतः करोत्यकृतं तदकृत मकरिति वै निन्दन्ति"–इति (२. ५. ६.)। एतेन सर्वेष्वेव विचार्यकर्मसु गुर्वाद्यनुज्ञा स्वाम्यनुज्ञा वा ग्रह-णीयेत्युपदिष्टम्।

आसीच्च तदानी मार्त्विज्यप्रामाण्यम्, अयाज्ययाजननिषेधश्च।

तदाह— "यशसा वा एषोऽभ्येति, य आर्त्विज्येन। तं यः प्रतिरुन्ध्याद्, यशः स प्रतिरुन्ध्याद्; तस्मान्न प्रत्यरोत्सीदिति। यदि त्वस्मादपोञ्जिगांसेद्, यज्ञेनास्मादपोदियात्। यदि त्वयाज्यः स्यात्, अपोदितं तस्मात्"–इति ६. ४. ८। तदेव मार्त्विज्याय प्राप्तस्य तत्त्यागो दोषाय भवति, त्यागायोपदेशो बाधनं वापि दोषायैव। यदि तु स्वयं यष्टु भिक्षुः स्यादन्यत्र हतो वा भवेत्, तर्हि परार्त्विज्यत्यागो न दोषाय। एवं मयाज्ययाजनं च न कर्त्तव्यम्। पापपुरुषयाजनस्य निषेधस्त्विहान्यत्राप्याम्नातः— "न पापः पुरुषो याज्यः" –इति (४. ४. ३.)। अपि यथा पापपुरुषाणा मयाज्यत्वं विहितम्, तथैवार्त्विज्याय पापपुरुषाणां वरण मपि निषिद्धम्— "पापस्य वा इमे कर्मणः कर्त्तार आसते ऽपूताये वाचो वदितारो यच्छ्यापर्णा इमानुत्थापयतेमेऽस्मद्वेदि मासिषतेति" –इति ७. ५. १। अपरत्र चेह लोभाद्याहतचित्तानां तेजःशून्यानाम्, मात्सर्यादिपूर्णानां च तमःप्रकृतीनाम्, पापानुष्ठातृणां दुर्मतीनामार्त्विज्याय वरणं निषिद्धम्। तथाहि— "त्रीणि ह वै यज्ञे क्रियन्ते,— जग्धं गीर्णं वान्तं०—०स एतेषां त्रयाणा माशां नेयात्" –इति ३. ५. २। यः खलु धनलोभादार्त्विज्यं कामयमानः कथ मपि यजमानं तत्कर्मकारयितार मपरं वा चाटुवृत्त्यादिभिस्तोषयन्नार्त्विज्यं लभते, तादृशेन तेन कृतं तत् कर्म 'जग्धं' भक्षितं, मुखमध्ये प्रविष्ट मिव दूषितं भवति यो हि समाजाधिपत्येन ग्रामप्रभुत्वेन वापरेण केनापि वा हेतुना यजमानादेर्भीति मुत्पादयन्नार्त्विज्य लभते, तादृशेन तेन कृतं तत् कर्म 'गीर्णं' गिलितं, गलाधःकृत मिव दूषितं भवति। यस्तु विद्वानपि पापकर्मा भवति, तत्कृतं यत् किञ्चन कर्म तत् सर्वं 'वान्तं' उद्गीर्णं, छर्दित मिव घृण्यं भवति देवानाम्। तदेवं-

विधानां विविधाना मृत्विजां वरणाय यजमानो मनसि आशा मपि न कुर्यादिति। मूर्खस्यार्त्विज्यदूषणमत्र मिहाप्यत्रापि— "न ऋत्विजो यजमानं कर्त्वं मन्वस्य वित्त मादाय द्रवन्ति य मनेवं-विदो याजयन्ति"–इति ८, २, ७।

अथ व्यवहार:।— राज्ञां पुरोहितस्यावश्यकता चात्र बहुधा प्रख्यापिता। तद्यथा— "न ह वा अपुरोहितस्य राज्ञो देवा अन्न मदन्ति, तस्माद्राजा यक्ष्यमाणं ब्राह्मणं पुरो दधीत, देवा मेऽन्न मदन्निति"–इति ८, ५, १। इत्थं ब्राह्मणजातेरेव पौरोहित्य मिति च ज्ञापितम्। एतद्वचनोपक्रमे व्यक्तञ्चाम्नातम् "ब्राह्मण: पुरोहित:"–इति। राजन्यवैश्ययो: पुरोहितार्षेयेण दीक्षावेदनञ्च विहितम्— "पुरोहितस्यार्षेयेण दीक्षा मावेदयेयु:, पुरोहितस्या-र्षेयेण प्रवरं प्रवृणीरन्"–इति (७, ४, ७.)। इतो वैश्याना मपि पुरोहितापेक्षा सूचिता। बुद्धिमत्समाना मार्याणां पुरो-हितविधे: कथा तु दूरे आस्ताम्, जडाना मपि पृथिव्यादीनां पुरोहिता: सन्तीति च कथितम्— "अग्निर्वाव पुरोहित: पृथिवी पुरोधाता, वायुर्वाव पुरोहितो ऽन्तरिक्ष: पुरोधाता, आदित्यो वाव पुरोहितो द्यौ: पुरोधाता; एष वै पुरोहितो य एवं वेद, अथ स तिरोहितो य एवं न वेद"–इति ८, ५, ४। तदेवं यथा पृथि-व्यादिष्वग्न्यादीनां प्राधान्यम्, तथैव यजमानश्रेष्ठेषु पुरोहितानां प्राधान्यं ध्वनितम्, विहितञ्च पुरोहिताना मेतद्विज्ञानवत्त्वम्; ब्राह्मणाना मपि येषां पृथिव्यादिनिष्ठाग्न्यादिपुरोहितत्वविज्ञान मविदितम्, तादृशा मविदुषां पौरोहित्यं सुतरां निषिद्धम्। तस्यै-तस्यैतदुपसंहारवचनम्— "यो ह वै त्रीन् पुरोहितान् वेद, स ब्राह्मण: पुरोहित:"–इति। एतेन च वचनेन वेदविदा मेव

ब्राह्मणानां पौरोहित्यं व्यवस्थापितम्। "अथ ह वा एष सार्वायुषं राष्ट्रं भवति, नैनं पुरायुषः प्राणो जहाति, आजरसं जीवति, सर्वं आयु-रेति, न पुनर्म्रियते, यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितः (८. ५. ३.)"-इत्यादिना पुरोहितानां यजमानमङ्गलकारित्वं बहुधैव प्रपञ्चितम्। "तदप्येतदृषिणोक्तम्"-इत्युपक्रम्य संहिता-मन्त्रत्रयप्रमाणेनाप्येतदेव (ऋ० मं० ४. ५०. ७, ८, ९.) दृढीकृतम् (८. ५. ३.)। तत्रैव—"बृहस्पतिर्ह वै देवानां पुरोहितः, तमन्वन्ये मनुष्यराज्ञां पुरोहिताः। बृहस्पतिं यः सुभृतं बिभर्त्तीति यदाह, पुरोहितं यं सुभृतं बिभर्त्तीत्येव तदाह"-इत्यादि द्रष्टव्यम्। बृहस्पतिशब्देनात्र सूर्य्यो निरुक्तादि-प्रसिद्धः। स यथा वाय्वादिदेवानां पुरोहितः पुरःस्थितः, प्राधान्य-भागुपकारी च; मनुष्येष्वपि राजपुरोहितास्तथैव भवेयुः। तदत्र संहितावचन मपि प्रमाण मित्याह—"बृहस्पतिं यः सुभृतं बिभ-र्त्तीति (४. ५०. ७.)। "अग्निर्वा एष वैश्वानरः पञ्चमेनिः"-इत्यादिना (८. ५. १.) पुरोहितानां कोपनत्वं संवर्ण्य, यजमानानां तदुपशमने यत्नस्य कर्त्तव्यता चात्र विहिता। तदेतत्सर्व मालोच्य प्रतीयते,—तदानीन्तनराजपुरोहिताना मसाधारणसम्मानभाक्त्वं, राजसु राजगृहेषु च प्राबल्यं विशेषशक्तिप्रसारित्वञ्चासीदिति। अपि तेषा मद्यतनपुरोहिताना मिव कर्म्मकारयितृत्वं तत्तत्कर्म्ममन्त्र-पाठयितृत्वं च न क्वापीह गम्यते, न वा क्वचिदिह ब्राह्मणस्य पुरोहितापेक्षा श्रूयत इति च सुधीभिरालोच्य मेव॥

कर्म्मकारयितृभ्यो दक्षिणादानस्यातिकर्त्तव्यता चासीत् तदानी मपि। तदाह—"दातव्यैव यज्ञे दक्षिणा भवत्यल्पिकापि"-इति ६. ५. ९। केनापि हेतुना सा परित्यक्ता नेयं पुनर्ग्रहणीया,

केनापि प्रकारेणागतापि सा आपन्नानुभावाय कस्मैचन प्रदेयेति चेदैव। तथाहि— "न निहत्तदक्षिणां प्रतिगृह्णीयात्"-इति, "यदि त्वेनां प्रतिगृह्णीयात्, अप्रियायैनां भ्रातृव्याय दद्यात्"-इति च ६. ५. ८। यशोलिप्साप्यासीत्तदातिप्रबला। तदाह— "यम् ब्राह्मण मनूचानं यशो नर्च्छेदिति ह स्माहारण्यं परेत्य दर्भस्तम्बानुद्ग्रथ्य दक्षिणतो ब्रह्माण मुपवेश्य चतुर्होतॄन् व्याचक्षीत"-इति ५. ४. ४। कस्मिंश्चिद् दानादिकर्मणि स्वश्रेष्ठताभिमानस्य पापहेतुत्वमभिमतं तेषाम्। तत एवैव माम्नातम्— "यो वै भवति, यः श्रेष्ठता मश्नुते स किल्बिषं भवति" इति १. ३. २।

आम्नातञ्चेह हस्त्यश्वगवादिधनदानप्रशंसागाथाभिगानम्। तथाहि दौष्यन्तिभरतस्य (८. ४. ९.)--

"हिरण्येन परीवृतान् कृष्णाञ्छुक्लदतो मृगान्।
मष्णारे भरतोऽददाच्छतं बद्धानि सप्त च"-इत्यादि।

इह श्रुतस्य मृगशब्दस्य हस्तिपरव्याख्यानं सायणीयम्; अस्तु तत् तथैव मन्तव्यम्, परं तत्कृतं बद्धशब्दस्य वृन्दसङ्ख्यापरत्वं तु नास्मभ्यं रोचते; तादृशदानं ह्यत्यधिक मित्यसम्भवमिति।

आत्रेयाङ्गराजदानगाथाश्लोकेषु दासीदानं च श्रुतम्— "दासीसहस्राणि ददामि ते"-इति (८. ४. ८.)। एतेन तदानीमासीदार्यावर्त्तेऽत्र च मनुष्याणा मपि हस्त्यश्वादीना मिव क्रयविक्रयदानप्रथेति स्पष्टम्। अत एव शौनःशेपाख्यानेऽपि श्रुतम्— "तस्य ह शतं दत्त्वा स त मादाय सोऽरण्याद् ग्राम मेयाय" इति (७. ३. ३.)। 'तस्य' तस्मै शुनःशेपपित्रे सौयवसयेऽजीगर्त्ताय 'सः' हरिश्चन्द्रपुत्रो रोहितः 'शतं' बहु, शतसङ्ख्याकं वा मुद्रात्मकं

धनं 'दत्त्वा' 'तम्' शुनःशेपम् आदायेत्यादयर्थः। निरुक्ते (३. १. ४.) तु "स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते, न पुंसः ; पुंसोऽपी-त्येके ; शौनःशेपे दर्शनात्"-इत्युक्तम्।

एवं पुत्रेषु पितुः स्वेच्छाजनितोऽन्यान्यविधोऽत्याचारोऽप्यासीत् तदानीं सुदुर्वारः। तद्यथा (७. ३. ५.)—

"अथ विश्वामित्रः पुत्रानामन्त्रयामास,—

मधुच्छन्दाः शृणोतन ऋषभो रेणुरष्टकः

ये के भ्रातरः स्थ नास्मै ज्यैष्ठ्याय कल्पध्व मिति"-इति।

एव मन्यत्रान्यदपि —"ऐतशो ह वै मुनिरग्नेरायुर्ददर्श ;०—० सोऽब्रवीत् पुत्रान्, पुत्रका अग्नेरायुरदर्शं तदभिलपिष्यामि, यत् किञ्च वदामि तन्मे मा परिगातेति०—०। तस्याभ्याग्नेरैतशायन एत्याकाले ऽभिहाय मुख मपगृह्यादहपत्रः पितेति ; तं होवा-चापेह्यलसोऽभूर्यो मे वाच मवधीः०—० पापिष्ठां ते प्रजां करोमि यो मह्य मसक्था इति"-इति ६. ५. ७।

पुत्राणां पितृदायभाक्त्व मपीह सूचितम्। तद्यथा — "नाभा-नेदिष्ठं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजन्त्सोऽब्रवीदेत्य किं मह्य मभाक्तेति"-इत्याद्याख्यानं (५. २. ९.) द्रष्टव्यम्।

वाणिज्यार्थं समुद्रयानारोहणपूर्वकं महासमुद्रे परिप्लवनं मासीत् तदानीं सुप्रचलितम्। अतएव तद्ब्राह्मणग्रन्थान एवम्— "यथा समुद्रं प्रप्लवेरन्नेवं हैव ते प्रप्लवन्ते, ये संवत्सरं वा द्वादशाहं वा ऽऽसते"-इति ६. ४. ५। वनदस्युना मप्युपद्रव आसीत्तदानी मिति चात्र सूचितम्। तद्यथा— "निषादा वा सेलगा वा पाप-कृतो वा वित्तवन्तं पुरुष मरण्ये गृहीत्वा कर्त्त मन्वस्य वित्त मादाय द्रवन्ति"-इति ८. २. ७। एवं नागरिकग्रन्थिच्छेदकाना

अपि दृष्टान्तविधया समुल्लेखोऽत्र श्रुतः— "त ऋत्विजो यजमानं कश्व मन्वस्य वित्त मादाय द्रवन्ति"–इति ८. २. ७ ।

आसीत्तदानीं चौर्य्य मपि तन्निन्दा च । तद्यथा सायणमते— पुरा कदाचित् सप्तर्षीणां संवादप्रसङ्गे कश्चित् पुरुषो बिसस्तैन्यलक्षण मपवादं प्राप्य तत्परिहारार्थं ऋषीणा मग्रे शपथं चकार, तदीयशपथो ल्लिरूपेयं गाथा— "अनेनस मेनसा सोऽभिशस्ता देनस्वतो वापहरा देन:। एकातिथि मप सायं रुणद्धि, बिसानि स्तेनो अप सो जहार" –इति (५. ५. ५.)। सायणमते गाथयैतया मृषापवादकारिणां सायमतिथिप्रत्याख्यातॄणां स्तेनकारिणाञ्च पापविशिष्टत्वं ख्यापितम् ।

एकराट् सार्वभौमोऽप्यासीत्तदानीं संविज्ञातः। ततश्चात्र-विषयोऽत्रैवम्— "अयं समन्तपर्यायी स्यात् सार्वभौमः सार्वायुषः आन्तादापरार्धात् पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराडिति"–इति ८. ४. १ । तथाविधसार्वभौमनरपतेः सर्वेभ्यो मित्रराजेभ्य उपढौकनग्रहणञ्चेहाम्नातम्— "सर्वे हैव महाराजा आसुरादित्य इव ह स्म श्रियां प्रतिष्ठितास्तपन्ति, सर्वाभ्यो दिग्भ्यो बलि मावहन्ते" –इति ७. ५. ८ । 'सर्वे' च ते इमे— कावषेयः तुरः, साहदेव्यः सोमकः, साञ्जयः सहदेवः, दैवावृधो बभ्रुः, वैदर्भो भीमः, गान्धारो नग्नजित्, अरिन्दम इति विश्रुतः जानकिः क्रतुवित्, पैजवनः सुदासेत्यष्टावैतरेयपूर्वपूर्वजाः सार्वभौमा बभूवु रिति च तदुपक्रमग्रन्थतः प्रतीयते ।

महाराजस्य प्रियतमभार्य्यायाः सन्निधौ प्रजाना मावेदनप्रथाप्यासीत् तदानीम्; अत एव इन्द्रस्य प्रियायै वावातायै देवानां स्वाभिप्रायज्ञापनम्, तस्याश्च इन्द्रं ज्ञापयामीति प्रतिश्रुत्यादिकथा श्रूयते चात्र —"ते देवा अब्रुवन्नियं वा इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता

प्रासेहा नाम, अस्या मेवेच्छामहा इति । तथेति तस्या मैच्छन्त । सेनामब्रवीत् ,— प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीति"–इति ३. २. ११ ।

राजभ्रातृणां राजसहचरणव्यवहारश्चासीत् । तत एवैव माम्नातम्—"ऋतवो वै सोमस्य राज्ञो राजभ्रातरो यथा मनुष्यस्य, तैरेवैनं तत्सहागमयति"–इति १. ३. २ ।

राजधानीपरिरक्षणाय तदभितः प्राकारनिर्माणप्रथाप्यासीत्तदानीम् । तदाह—"देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त, ते वा असुरा इमानेव लोकान् पुरोऽकुर्वत"–इत्यादि १, ४. ६ । 'पुरोऽकुर्वत, प्राकारवेष्टितानि नगराणि कृतवन्तः'–इति तत्र सायणः । एतदाख्यायिकाया मसुरैः सन्नोपस्थिते सङ्ग्रामे असुरेभ्यस्त्रिपुररक्षणार्थं मयोरजतसुवर्णमयप्राकारा निर्मिता देवैरिति सूचितम् । असुरोपद्रवतो यज्ञरक्षार्थं मभितोऽग्निप्राकारनिर्माणञ्च देवैः कृत मिति च श्रुत मेतस्या माख्यायिकायाम्—"देवा वै यज्ञ मतन्वत०—०अग्निमयीः पुरस्त्रिपुरं पर्यास्यन्त"–इति २. २. १ । प्रजन्तरैः शत्रुभिराक्रान्ते राज्ये तद्रक्षणाय तदानीन्तनप्रजाना मपि परस्परं मन्त्रणाकरणम् , स्वत एव योधप्रवृत्तिः, परस्पर मैकमत्याय प्रतिज्ञाकरणम् , राजरक्षितरत्नहार्यो पुत्रकलत्रादीन् संस्थाप्य युद्धाय प्रयाणञ्चेति सर्वं मिह १. ४. ७ द्रष्टव्यम् । नियतसामदानादिरूपसामकौशलतो रक्तपात मन्तरेण स्वकार्योद्धारचेष्टाप्याहृतासीत् तदानीम् (१. ५. १.) । परस्परैकमत्यस्थितये आप्यसङ्गपूर्विका प्रतिज्ञापद्धतिश्च तदानीन्तनी प्रशंसनीया । तथाविधं प्रतिज्ञानं हि तानूनप्त्र मिति सर्ववेदेषु विश्रुतम् । तदिदम् ऐ० ब्रा० १. ४. ७, श० ब्रा० २. ४. २, तै० सं० १. २. ११, ६. २. २–६ श्रुतिवाक्येषु विशिष्टं द्रष्टव्यम् । "न तानूनप्त्रिणं द्रोग्धव्यम्" इति

चेह (१. ४. ७.) तदुपसंहारः । 'सनानूनम्निणि' सहगपथकारिणी न द्रोग्धव्य मिति तदर्थः । शतपथे चैवम्—३. ४. ४. ८ ।

सैनापत्यनिर्णयः, तस्य च सेनापतेर्भागशः शत्रुसेनाक्रमणोपायश्चेह वर्णितः— "स त्रिश्रेणिर्भूत्वा त्र्यनीकोऽसुरान् युद्ध मुपप्रापद् विजयाय"-इत्यादि (३. ४. १.) । युद्धकाले राजसाहाय्यकारिणां प्रजानां मामन्तानाञ्च प्रमादलाभकथाप्यस्त्यत्र — "सोऽवेदिमे वै किल मे सचिवा इमे माऽकामयन्त हन्तेमानस्मिन्नुक्थ आभजा इति, तानेतस्मिन्नुक्थ आभजत्" इति ३. २. ८ । युद्धजयानन्तरं राज्ञो मर्यादाविशेष सूचिता ; तदत्र "इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा" -इत्याद्याख्यायिका द्रष्टव्या (३. २. १०.) । पराजितानां सन्तर्हस्तीनानि धनानि समुद्रतीरे प्रोथितानि भवन्ति इत्यपीह श्रुतम् (५. २. ६.) । हस्तमुष्टिमध्ये एव गोपनीयं यद् बहुमूल्यं रत्नादिकं धनम् , तदेवान्तर्हस्तीनम् । तत्र तदाप्यासीदेव बहुमूल्यहीरकादीनां व्यवहार इति चास्मात् प्रतीयते स्फुटम् ॥

प्रायः सर्वसभ्यदेशेषु विद्यमान एष उपविमोकव्यवहारोऽप्यासीत् तदानीम् । तथा चाम्नायते — "अश्वैर्वानडुद्भिर्वान्यैर्वाश्वान्तरैरश्वान्तरैरुपविमोकं यान्ति"-इति ४. ४. ५ । तदिदं श्रुत मुपविमोकस्वरूप मद्यतन मिवैव । दूराध्वगमने एवेदृशोपविमोकस्यावश्यकता चाम्नाता —"दीर्घाद्ध उपविमोकं यायात्"—इति (६. ४. ७.) ।

स्कन्धतो भारवहनाय वीवधस्य व्यवहार आसीत्तदानी मिति च प्रतीयते— "बृहत्पृष्ठं सवीवधतायै"-इत्येवमादिश्रुतेः (८. १. १.) । 'उभयतः शिक्यद्वयेन जलकुम्भद्वयं वोढुं यः काष्ठविशेषः पुरुषाणां मंसे ध्रियते, स वीवध इत्युच्यते'-इति तत्र सायणः ।

'विविधवीवधशब्दौ उभयतो बद्धशिक्ये स्कन्धवाह्ये काष्ठे वर्त्तेते'-इति सि० कौ० (पा० सू० ४. ४, १७.)। वीवधदण्डस्तु प्रायेण वंशस्यैव भवति, ततः स इह तेजनीति श्रुतम्—"तेजन्या उभयतोऽन्तयोरप्रस्रंसाय बर्मौ नह्यति"-इति (१. २. ५.)। सूच्या स्यूतानां सभ्यजनोचिताङ्गरक्षादीनाञ्चासीत्तदापि व्यवहारः। श्रुतं ह्येतत्— "सूच्या वासः सन्दधदियात्"-इति (३. २. ७.)।

एवं तदानीमपि कर्मठत्वं श्रमकारित्वमुद्योगित्वञ्चैवासीत् प्रशंसनीयम् , अलसस्य श्रमकातरस्योद्योगहीनस्य त्वासीन्निन्दनीयतैव। तत एवैव मिह (७. ३. ३.) श्लोकपञ्चक माम्नातम्—

"नानाश्रान्ताय श्रीरस्ति, इति रोहित शुश्रुमः ।
पापो नृषद्वरो जनः, इन्द्र इच्चरतः सखा ॥ १ ॥
पुष्पिण्यौ चरतो जङ्घे, भूष्णुरात्मा फलेग्रहिः ।
शेरेऽस्य सर्वे पाप्मानः, श्रमेण प्रपथे हताः ॥ २ ॥
आस्ते भग आसीनस्य, ऊर्ध्वस्तिष्ठति तिष्ठतः ।
शेते निपद्यमानस्य, चराति चरतो भगः ॥ ३ ॥
कलिः शयानो भवति, सञ्जिहानस्तु द्वापरः ।
उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति, कृतं सम्पद्यते चरन् ॥ ४ ॥
चरन् वै मधु विन्दति, चरन् स्वादु मुदुम्बरम् ।
सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं, यो न तन्द्रयते चरन् ॥ ५ ॥"-इति ।

यद्यप्येते गाथारूपाः श्लोका अनैतरेयेणेह प्रसङ्गत उद्धृता इति नैतरेयकालिकास्तथाप्यैतरेयकालेऽप्येवंविधोपदेशाना मासीदेवादर इत्यपि प्रतीयत एव। एषां सर्वेऽमी सुगमाः, तथापि प्रथमचतुर्थयोः किञ्चिद् ब्रूमः।— यथा घोटकादयो मनुष्याणां वहनं कुर्वन्तीति मनुष्यवाह्या उच्यन्ते, तथैवाश्वच्छरीरस्थो लोहित एवाग्नि

शारीरतापं वहतीत्यग्निवाहत्वेन व्यपदिष्टो भवति वेदे (निघ० १, १५, २.); लोहित एव रोहितो वैदिकः। स च सूर्यचन्द्रोदयजात इति वाऽहोरात्रजन्य इति वा हारिश्चन्द्रीयो हारिश्चन्द्रीय इतीहाख्यातः ; रसहरणात् हरिः=सूर्य इति हि सर्ववेदप्रसिद्धः। तथाचाग्निवाहनरूपशोणितधारिणः सर्वानेव पुरुषान् सम्बुध्य ऋषिणाहेम मुपदेश मिति फलितम्। नानेति। हे 'रोहित !' 'इति' वयं 'शुश्रुम',— 'अनाश्रान्ताय' आभिमुख्येन श्रान्त आश्रान्तः, तद्विपरीतोऽनाश्रान्तोऽलसस्तस्मै 'श्रीः नास्ति'। अथवा नानाविधकार्येषु श्रान्तो नानाश्रान्तस्तस्मै श्रीरस्तीति। 'वरः' तपःकर्मविद्यादिभिः श्रेष्ठोऽपि 'जनः' 'नृषत्' नरि सीदन्, व्यक्तिविशेषस्याश्रितः सन् 'पापः' भवति। 'चरतः' भ्रमणकारिणः पुरुषस्य गिरिगिरिनदीग्रामसीमादिसङ्कटेषु च सर्वत्रैव 'इन्द्रः' अनुपमैश्वर्यवान् ईश्वरः 'इत्' एव 'सखा' विद्यते। यः किल नगरे स्वगृहे च रक्षकः, स एव अरण्यान्यादावपीति अर्थाद्वनाय भ्रमणशीलस्य कोऽस्ति चिन्ताविषय इति भावः। कलिरिति। सर्वविधकर्तव्यकर्मसु 'शयानः' शय्यागतः, अलस इति यावत्। एतदेव कलिलक्षणम्। तदेवं कलियुगे धर्मार्थकाममोक्षाद्यर्जनकर्मसु आलस्यबाहुल्यं भवतीति निष्पन्नम्, निष्पन्नञ्च यस्मिन् कस्मिन् वा युगे यदैवालस्यपरतया कर्त्तव्यानुष्ठानावहेलनं कृतं भवेत्, तदैवेदानीं कल्याश्रितः कल्याश्रयो वाहमिति ज्ञेय मिति। 'सञ्जिहानः' शय्यां, शयनभावं वा त्यक्तुं प्रवृत्तस्तत्रैवोपविष्टः। 'उत्तिष्ठन्' शय्यां शयनभावं वा परित्यज्यान्यत्र, शय्याया मेव वा दण्डायमानः। 'चरन्' अनलसः कर्म कुर्वन्। इत्य मिह प्रसङ्गतश्चतुर्युगलक्षण मुपदिष्टम्।

मनुसंहितायामप्येवमेव युगलक्षणं संस्मृतम् (९अ० ३०२श्लो०—

"कलिः प्रसुप्तो भवति, स जाग्रद् द्वापरं युगम्।

कर्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता, विचरंस्तु कृतं युगम्"—इति।

तथैतदपि प्रतीयते— कलिरेवाद्यं युगम्, द्वापरं द्वितीयम्, त्रेता तृतीयम्, चतुर्थन्तु कृत मिति। द्वापरत्रेतेतिनामान्तर्गत-द्वित्रिशब्दतश्चैव मेव लभ्यते। प्रकृतिनियमोऽप्यत्रानुकूलः ; न हि कश्चित् कुमारः सहसैवैकदैव तारुण्यं यौवनं चोल्लङ्घ्य वृद्धायते, नापि हि कश्चित् शयानोऽसञ्जिहानोऽनुत्तिष्ठंश्च स्यात् कार्यकुशल इति। एवं हि कलियुगानन्तरं कृतयुगागमनप्रतीक्षणं भवेन्निसर्गस्यापारा-नुकूलवेदार्थानभिज्ञाना मेव। तत्त्वतस्तु कलियुगानन्तरं द्वापरागम-नम्, ततो त्रेतागमनम्, ततः कृतागमनम्; चक्रवद्भ्राम्यमाणे-ऽस्मिन् जगति पुनः त्रेतागमनम्, ततो द्वापरागमनम्, ततश्च पुनः कलेः प्रादुर्भाव इत्येव वैदिकम्, क्रमोन्नतिक्रमावनति-विज्ञानसम्मतञ्च। क्रमोन्नतिपक्षस्तु प्रदर्शितयुगश्लोकश्रुतितः सुव्यक्त एव, क्रमावनतिश्च तन्न्यायात् किन्न मन्तव्या स्यादित्यत एतद्विपरीतं मतं वेदविरुद्ध मित्यश्रद्धेय मेवार्य्याणाम्। अपरमपि,—यथा वत्सरे सर्वर्तुसमावेशो "वर्षा वै सर्व ऋतवः"—इत्युपक्रम्य वर्णितः शतपथे—"यदेव पुरस्ताद् वाति, तद् वसन्तस्य रूपम्; यत् स्तनयति, तद् ग्रीष्मस्य; यद् वर्षति, तद् वर्षाणाम्; यद् विद्योतते, तच्छरदः; यद् वृष्टादुद्गृह्णाति, तद्धेमन्तस्य"—इति (२. २. १. ७.), तथैव सर्वयुगधर्म्माणां प्रतियुगाश्रितत्वस्वीकारेऽपि न नो हानिरिति॥

अथ तदानीन्तनविज्ञानानि। तत्र,

पृथिव्या गतिहेतुविज्ञानम्, द्यावापृथिवीसम्बन्धविज्ञानम्, वृष्टिहेतुविज्ञानम्, उदकाना मतिक्रामसञ्चाराभावहेतुविज्ञानम्,

द्यावापृथिव्योरुभयोरेव प्रतिष्ठात्वविज्ञानञ्च यथा—“असौ वै लोक इमं लोकमभिपर्यावर्त्तते ततो वै द्यावापृथिवी अभवतां न द्यावान्तरिक्षान्नान्तरिक्षाद्भूमिः”–इति ४. ४. ५। ‘असौ’ द्युलोकः सूर्यलोक इति यावत्, ‘इमं’ भूलोकम् ‘अभिपर्यावर्त्तते’ सदैव अभितः परितश्च ‘आवर्त्तते’ भ्रामयति। ‘ततः’ तस्माद् ‘वै’ एव ‘द्यावापृथिवी’ द्यावापृथिव्यौ परस्परसम्बद्धे ‘अभवताम्’। ‘अन्तरिक्षात्’ व्यवधानाद् ‘द्यावा’ द्युलोकः ‘न’ भूमितो विच्छिन्नः, तथा ‘भूमिः’ अपि तस्मात् ‘अन्तरिक्षात्’ व्यवधानाद् ‘न’ विच्छिन्नः। अतोऽस्यानुपद मुक्तम् “इमौ वै लोकौ सहास्ताम्, तौ व्येताम्”–इत्युपपन्नम्। ‘इमौ लोकौ’ ‘सहास्तां वै’ परस्परसम्बद्धावेव विद्येते, ‘तौ’ लोकौ ‘व्येताम्’ विवाहसम्बन्धयुक्तौ स्त्रीपुरुषाविव। एतयोः सम्बन्धज्ञापकहेतुश्चैवं निर्दिष्ट इहैव—“नावर्षम् न समतपत् ते पञ्चजना न समजानत”–इति। एतेन विज्ञायते द्युपर्यायः सूर्य एवात्र वृष्टिहेतुस्तापहेतुश्चेति। ‘पञ्चजनाः’ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या इति त्रिविधा आर्याः, दस्युदासाविति द्विविधानार्याविति च पञ्चविधा मनुष्याः। तादृशविवाहस्य पुरोहिताः ‘देवाः’ रश्मय एवेमे इत्याह— “तौ देवाः समनयंस्तौ संयन्तावेतं देवविवाहं व्यवहेताम्”–इति। काव्योऽय एषः। तत्रैवं विवाहितयोस्तयोः स्त्रीपुरुषयोर्मिथः प्रीतिहेतुं निगमयति—“धूमेनैवेयममूं जिन्वति, वृष्ट्यासाविमाम्”–इति ४. ४. १। ‘धूमेन’ रसहेतुवाष्परूपेणेत्यर्थः। संहितायां मप्येव माम्नातम् (१. १६४. ५१.) —

“समान मेतदुदक मुच्चैत्यव चाहभिः।

भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः” इति

‘अहभिः’ रश्मिभिः आकृष्टम् ‘एतत् उदकम्’ ‘उदेति’

जलं भागच्छति, 'अव च' नीचैरपि आगच्छतीत्येव । अत एव 'पर्जन्याः' मेघाः 'भूमिं' 'जिन्वन्ति' प्रीणयन्ति, 'अग्नयः' अग्निजन्यानि धूमोद्भूतवाष्पाणि 'दिवं जिन्वन्ति' । अस्मादेव हेतोरुदकस्य ह्रासवृद्धिराहित्यं चिरं तुल्य मित्याह 'समानम्'-इति । अन्यथोदकस्योर्ध्वगमनाभावे क्रमादतिवृष्टिरेव स्यात्, तथा नीचैस्तत्पात मन्तरा क्रमात् समुद्रोऽपि शुष्येदिति वृष्टिनिदानविज्ञान मुदकसमत्वविज्ञानञ्च । एतयोः प्रतिष्ठारूपत्व माम्नातं यथा— "द्यावापृथिवी वै प्रतिष्ठे; इय मेवेह प्रतिष्ठा असावमुत्र"-इति ३. २. ५ । 'इह' भूलोके, 'इयम्' पृथिवी 'प्रतिष्ठा' प्रतिष्ठानम्, 'अमुत्र' द्युलोके 'असौ' सूर्यः, प्रतिष्ठेत्येव तदर्थः । इत्थं द्युलोकभूलोकयोरुभयोरेवासमप्रतिष्ठाहेतुत्वं च विज्ञापितम् ।

अथ पृथिवीभ्रमणविज्ञानम्, सूर्योदयास्तमयविज्ञानम्, अहोरात्रविज्ञानञ्च यथा— "स वा एष न कदाचनास्त मेति नोदेति । तं यदस्त मेतीति मन्यन्ते, अह्न एव तदन्त मित्वाथात्मानं विपर्यस्यते; रात्री मेवावस्तात् कुरुतेऽहः परस्तात् । अथ यदेनं प्रातरुदेतीति मन्यन्ते, रात्रेरेव तदन्त मित्वाथात्मानं विपर्यस्यते; अहरेवावस्तात् कुरुते रात्रीं परस्तात् । स वा एष न कदाचन निम्रोचति, न ह वै कदाचन निम्रोचति"-इति ३. ४. ६ । तदेतस्मादाम्नायात् सूर्यकर्तृकं पृथिव्या भ्रामणादिकं विस्पष्ट मवगम्यते । एव मेवान्यत्रापि श्रूयते । तद्यथाथर्वणिकानां गोपथे— "एतत् सुभस्ततर मिव भवति,— स वा एष न कदाचनास्त मयति, नोदयति । तद्यदेनं पश्चादस्त मयतीति मन्यन्ते, अह्न एव तदन्तं गत्वाथात्मानं विपर्यस्यते; अहरेवावस्तात् कृणुते

रात्रीं परस्तात्। स वा एष न कदाचनास्तमयति, नोदयति। तद्यदेनं पुरस्तादुदयतीति मन्यन्ते, रात्रेरेव तदन्तं गत्वाथात्मानं विपर्यस्यते; रात्रि मेवाधस्तात् कुणुते, अहः परस्तात्। स वा एष न कदाचनास्त मयति, नोदयति; न ह वै कदाचन निम्लोचति" -इति (२. ४. १०.)। छान्दोग्येऽपि ब्राह्मणे एव मेव सूर्यस्यो-दयास्तमयाभाव आम्नातः, विशेषतोऽसहायस्य तस्य मध्यस्थत्वं गतिराहित्य मपि। तथाहि— "नैवोदेता नास्त मेता, एकल एव मध्ये स्थाता। तदेष श्लोकः—

'न वै तत्र निम्लोचति नोदियाय कदाचन।

देवास्तेनाहं सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणा'-इति।

न ह वा अस्मा उदेति, निम्लोचति" -इति (५. ११. १-३.)। अत्र स्थातेति पदं गतिनिवृत्त्यर्थस्य स्थाधातोरिति सूर्यस्यामुष्य गत्यभावः सुबोधितः। अध्यात्मपक्षेऽप्येषा श्रुतिर्भवति व्याख्येया।

अथ दैवतविज्ञानं यथा— "परोक्षप्रिया इव हि देवाः"- इति ३. ३. ८। "न वै देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति, नर्तुर्ऋतोर्गृहे वसतीत्याहुः"-इति ५. २. ४। "सत्यसंहिता वै देवाः"-इति च १. १. ६। व्याख्यातव्यास्त्विमाः श्रुतयः सप्तमे प्रकरणे।

अथ सूर्यविज्ञानं यथा— "तेषु हि वा एष एतदध्याहित-स्तपति"-इति ४. ३. ४। 'तेषु' पूर्वोक्तेषु षट्सु लोकेषु 'अधि' मध्ये 'आहितः' परमेश्वरेण स्थापितः 'एषः' सूर्यः 'एतत्' सर्वं जगत् 'तपति' इत्यर्थः। तदेव मेषां पृथिव्यादिशनैश्चरान्तानां सर्वेषा मेव लोकानां मध्यस्थित एष सूर्यः, सर्वेषा मेषां तापकश्चेति विज्ञायते। चन्द्रस्य पृथिव्युपग्रहत्वेन न पृथिवीतः पार्थक्य मिहेष्ट मत एव ग्रहाणां लोकानां वा षट्त्व मध्याहृतम्। सर्वेषाञ्च

लोकानां शिरसा सुपर्य्येव दृश्यते सूर्य इत्यतस्तस्य सर्वत उत्तरत्व मपि विज्ञायते। तद्यथा— "स वा एष उत्तरो ऽस्मात् सर्वस्माद् भूताद् भविष्यतः, सर्वं मेवेद मतिरोचते यदिदं किञ्च"—इति ४. ३. ४। "उत्तरः=उद्गततरो भवति"—इति यास्कः (निरु० २. ३. २.)। "विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः"—इति त्वसकृत् समाम्नातं दाशतय्या मपि (१०. ८६. १-२३.)। इन्द्रस्तु तत्र सर्वत्रैव सूर्यः। सूर्यकर्तृकं पृथिव्या धारणं तु ऋचि यजुषि च "दाधर्थ पृथिवी मभितो मयूखैः (७. ९९. ३ ; ५. १६.)"—इत्यादिभिर्मन्त्रैराम्नात मेव। 'अमतिः (निघ० ४९)'—इतिपदनिर्वचनप्रसङ्गे (६. ३. ३.) यास्केन ह्येष निगमः प्रदर्शितः—

"अभि त्यं देवꣳ सवितार मोण्योः कविक्रतु
मर्चामि सत्यसवꣳ रत्नधा मभि प्रियं मतिम्।
ऊर्द्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत् सवीमनि
हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा स्वः॥"

—इति सा० मं० छ० आ० ५. २. ३. ८ ;— य० वा० सं० ५. २५. १, २ ;— तै० सं० १. २. ६. २ ;— अथ० सं० १४. १, २। 'अमतिशब्देनात्मप्रकाशगत मादित्यस्य विज्ञान मुच्यते ; स हि प्रकाशसतत्त्व एव नान्यत्प्रकाशान्तर मपेक्षत इत्युपपत्तिः'—इति तत्र दुर्गाचार्यः। सूर्यस्य तापहेतुत्वेन जीवनहेतुत्वमाम्नात मुक्तम्—"प्राणं तदादित्येन समिन्धे, तस्मादय मुष्णः प्राणः ;०—० सर्वं तदात्मान मादित्येन समिन्धे, तस्मादयं सर्व एवात्मोष्णः। तदेतदेव जीविष्यतश्च मरिष्यतश्च विज्ञानम्— उष्ण एव जीविष्यञ्छीतो मरिष्यन्निति"—इति श० ब्रा० ८. ७. २. ११। 'सूर्योनो', 'उदु त्यं', 'चित्र'—इत्येवमादीनि सौरसूक्तान्यपीहालोच्यानि।

अथ चन्द्रविज्ञानं यथा— "एतद्वै देवसोमं यच्चन्द्रमाः"-इति ७. २. १० । देवेन सूर्येण, देवैः सूर्यरश्मिभिर्वा पेयः सोमो देवसोमः । 'योऽयं चन्द्रमा अस्ति, एतदेव 'सोमं' देवाना मपेक्षितं सोमद्रव्यसदृशं वस्तु'-इत्यर्थः कृतोऽत्र सायणाचार्येण । "एकया प्रतिधा पिबत् साकं सरांसि त्रिंशतम् । इन्द्रः सोमस्य काणुका (ऋ० सं० ८. ७७. ४.)"-इतिमन्त्रस्य व्याख्यानाय प्रोक्त मिदं यास्कमुनिना— "एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत् पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः, तथा एता-श्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति, रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति" -इति (५. २. ६.) । "य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति"-इत्यपि तत्रैव निगमः । तं पूर्वपक्षे आप्याययन्तीति च प्रमाणितं तत्र "यथा देवा अंशु माप्याययन्ति"-इतीतिनिगमप्रदर्शनेन । निगमा-वेतौ तैत्तिरीयसंहितायाम् (२. ४. १४. २.), अथर्वसंहितायां (७. ७. ३. ११.) च पाठभेदतः समाम्नातौ ; तत्त्वतस्त्विमावृग्वे-दीयावेव विलुप्तशाखीयावित्यस्माकम् । अन्यत्र चोक्तम् — "सोऽस्यान्नं तेन न क्षियते, य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति"-इति (निरु० ३, भा० १८८पृ०) । 'यम्' 'अक्षितिं' सोमम् 'अक्षितयः' रश्मयः 'पिबन्ति', 'सः' सोमः 'अस्य' सूर्यस्य 'अन्नम्' भक्ष्यम्, 'तेन' अन्नेन 'न क्षियते' नोपक्षीयते, सूर्य इति तदर्थः । शत पथेऽपि — "सोमो राजा देवाना मन्नं यच्चन्द्रमाः"-इति (२. ३. ४. ७.) । तैत्तिरीयब्राह्मणे च— "सोमो वै चन्द्रमा एव ह वै साक्षात् सोमं भक्षयन्ति"-इति (३. ४. १०) । "अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते, तदेतेनोपेक्षितव्यम्, आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति"-इति च निरु० २. ·. २ । "अत्रा ह गोरमन्वत

नाम स्वष्टुरपीच्यम्। इरया चन्द्रमसो गृहे"–इति (ऋ० सं० १. ८४. १५.) मन्त्रवात मानम्। अत एव गां सुषुम्णनामसूर्यरश्मिं धारयतीति गन्धर्वश्चन्द्रमा उच्यते। तत एवोक्त मिदं यास्केन— "सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः (वा० सं० १८. ४०.) इत्यपि निगमो भवति ; सोऽपि गौरुच्यते"–इति २. २. २। अत्र चन्द्रमसि यः कलङ्को दृश्यते, स खलु देवयजनस्यास्य कर्मभूमेर्मर्त्यलोकस्य छायापातसम्भूत इति चाम्नात मैतरेयेण— "एतद्वा इय ममुष्यां देवयजन मदधाद् यदेतच्चन्द्रमसि कृष्ण मिव"–इति ४. ४. ५।

अथ वायुविज्ञानं यथा — "वायुः प्राणः"–इति ३. १. २, "सवितृप्रसूतो ह्येष एतत् पवते"–इति १. २. १, "वायुर्वै यन्ता, वायुना हीदं यत मन्तरिचं न समृच्छति"–इति च २. ५. ८। वायोः सवितृप्रसूतत्वे पुरस्ताद् व्याख्यातः (५ पृ०) "इषे त्वोर्जे त्वा"–इति निगमश्च द्रष्टव्यः।

अथाग्निविज्ञानं यथा— "अग्निर्वै देवाना मवमः"–इति १. १. १। "अग्निर्वै परिचिदग्निर्हीमाः प्रजाः परिचेति, अग्निं हीमाः प्रजाः परिचियन्ति"–इति ६. ५. ६। अत्रैव 'पारिचितीः शंसति' –इति तिसृणा मृचां शंसनं विहितम् ; ताः सर्वा एवाग्नेयाग्नि-विज्ञानपराः। "अग्नेर्वा एतास्तन्वो यद्देता देवताः (३. १. ४.)" –इत्यादिग्रन्थश्चाग्निविज्ञानपर एव। "अग्निर्वै शर्माणि अन्नाद्यानि यच्छति, अग्नि मेव तत् कल्पयति, अग्नि मप्येति"–इति २. ५. ८, "आग्नेय्यो ह्योषधयः (१, २, १.)"–इत्येवमादयस्तेऽत्रालोच्याः।

अथाब्विज्ञानं यथा— "अद्भिरभिषिञ्चन्ति ; रेतो वा आपः, सरेतस मेवैनं तत् कृत्वा हीनयन्ति"–इति (१. १. ३.), "अमृतं वा एतदस्मिंल्लोके यदापः"–इति (८. ४. ६.), "आपो वरुणस्य

पत्नय आसन् , ता अग्नि मभ्यध्यायन् , ताः समभवन् , तस्य रेतः परापतत् , तद्धिरण्य मभवत्"–इत्यादि चान्यत्र (तै० ब्रा० १. १. ३. ८.)। श्रुता चैषा ऋक् संहितायाम् (१. २३. २०.) –

"अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा।

अग्निञ्च विश्वशम्भुव मापश्च विश्वभेषजीः"–इति।

इती ज्ञायते सोमाग्निभागसम्मिलनेन जातं जल मिति। तथा तैत्तिरीयारण्यकेऽपि–"आपो ज्योतिरसोऽमृतम्"–इति (१०. २७.)। इतश्चावगम्यते,— अप्सु ज्योतिर्भागो रसभागश्चेत्युभौ विद्येते, अमृतत्वञ्चास्तीति। यद्युच्येत, पाश्चात्यविज्ञानत एवैवं लभ्यते, तदेतदिह तद् दृष्ट्वैव कल्प्यत इति ; अत्र ब्रूमः,— इत्थ मेव भवति सर्वत्र सर्वविधान्तर्हितवस्तूना मुपलम्भः ;— कालप्रभावतो भूगर्भेऽन्तर्हितानां हर्म्यवल्मीकरिकरपञ्जरमुद्रादीनां लाभोऽप्येव मेवानुसन्धानतो भवति ; न हि तथा लब्धान् पदार्थान् मृषाकर्त्तुं कोऽपि शक्नोति ; तथैव आदिविज्ञानानि यानि तमः-कालप्रभावादितो ऽनुपलब्धिङ्गतानि क्रमात् तेषां सर्वेषा मेकस्य वा कस्य चित् कथ मपि सन्धान माप्य यदि कश्चित्तदाविष्करणे मनो निवेशयेत् , स श्रुतकल्पनात्वादिति कथ मग्राह्यवचनो भवेदिति। तद्यथा, भ्राम्यमानेऽस्मिन् नत्यवनतिकरे कालचक्रे अद्य या पाश्चात्यविज्ञानप्रभावजा विद्युत्क्रिया दृश्यते, आयास्यति हि तमःकाले सैषा भविष्यत्येवान्तर्हिता ; पुनः प्रकाशकाले समुपस्थिते कश्चित् कथ मप्येतदनुसन्धान मुपगत्यास्याविष्कारं कर्त्तु मेषिष्यति चेत् , स किं कल्पनात्वादिति वाच्यो भविष्यतीति ते पाश्चात्यविज्ञानविद एव विचारयन्तु। "अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम्"–इति च स्पष्टम् (तै० आ० ६. ८.)। "अपां रसस्य यो

रस:"–(तै० सं० १.१२.२.)–इत्यादयश्च श्रुतयोऽत्रालोचनीयाः।
अपामपादिति ज्योतिर्नाम तन्निरुक्त्यादिकञ्च पर्य्यालोच्यम् (निघ० ५. ४. ११ ; निरु० १०. २.५, ६.)। पुरातनाज्ञो ज्योतिःप्रकाशोऽप्यृक्संहितायां श्रुतः। तद्यथा— "आदित् प्रत्नस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरम्। परो यदिध्यते दिवि"–इति ८. ६. ३०।

विष्णुविज्ञानं यथा— "विष्णुः परमः"–इति १.१.१। विष्णोस्त्रिविक्रमणादिकं च स्पष्टमाम्नातं शतपथे— १. ६. ३. ७-१२। इदं विष्णुर्विचक्रमे०—० व्यस्कभ्नाद्रोदसी। विष्णुरेते दाधार पृथिवीमभितो मयूखैः"–इति च तै० सं० १. २. १३. २। स एव विष्णुः सूर्य एव। विष्णुविवरणन्त्विदं पुनः सप्तमे प्रकरणे विशेषतो वर्णयितव्यमस्तीतीहालं पल्लवितेन।

अथ गर्भादिविज्ञानं यथा— "पराञ्चो गर्भा धीयन्ते, पराञ्चः सम्भवन्ति ;०—० मध्ये गर्भा धृताः०—० अमुतोऽर्वाञ्चो गर्भाः प्रजायन्ते"–इति (३. १. १०.)। "रेतस्तत् सिक्तं विकरोति ; सिक्तिर्वा अग्रेऽथ विकृतिः०—० रेतस्तद् विकृतं प्रजनयति ; विकृतिर्वा अग्रेऽथ जातिः"–इति (२. ५. ७.)। "न्यूनं वै रेतः सिक्तं मध्यं स्त्रियै प्राप्य स्थविष्ठं भवति"–इति (६. ३. १.)। "यथा गर्भो योन्या मन्तरेवं सम्भवच्छेते, न वै सकृदेवाग्रे सर्वः सम्भवति, एकैकं वा अङ्गं सम्भवतः सम्भवति"–इति (६. ५. ५.)। षड्विधो वै पुरुषः षडङ्ग आत्मानमेव तत् षड्विधं षडङ्गं विकरोति" –इति (२. ५. ७.)। "चक्षुः पुरुषस्य प्रथमं सम्भवतः सम्भवति" –इति (३. १. २.)। "ज्यायान्त्सन् गर्भः कनीयांसं सन्तं योनिं न हिनस्ति"–इति (५. २. १०)। "मुक्ता गर्भा जरायो जायन्ते०—० सहैवोल्बेन कुमारो जायते"–इति (१. १. ३.)।

"मुष्टी वै कृत्वा गर्भो ऽन्तः शेते, मुष्टी कृत्वा कुमारो जायते" -इति (१. १. ३.)। "कुमारं जातं संवदन्ते प्रतिधारयति वै ग्रीवा ऽथो शिर इति"-इति (३. १. २.)। "कुमारं जातं संवदन्त उप वै शुश्रूषते नि वै ध्यायतीति"-इति (३. १. २.)। "कुमारो जातः पश्चेव प्रचरति"-इति (३. १. २.)। "कुमारं जातं जघन्या वागाविशति"-इति (३. १. २.)। अथाप्यस्यै-वारण्यके— "पुरुषे ह वा अय मादितो गर्भो भवति, यदेतद्रेतस्त देतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूत मात्मन्येवात्मानं बिभर्ति; तद् यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्जनयति"-इति (२. ५. १.)। अत्रैवास्मे सृतानां जन्तूना मातिवाहिकदेहधारणं पुनर्जन्मविज्ञानञ्चाम्नातम्-- "अथास्याय मितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते"-इति। आतिवाहिकदेहधारणमन्यत्रापि सुव्यक्तम्— "तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽऽत्मान मुपसंहरति"-इत्यादि श० ब्रा० १४. ७. २. ४ द्रष्टव्यम्।

अथ शारीरादिविज्ञानं यथा— "रेतः पुरुषस्य प्रथमं सम्भवतः सम्भवति"-इति (३. १. २.)। "ऊर्द्ध्वाः पुरुषस्य भूयांसः प्राणाः" -इति (६. ३. ५.)। "प्राणास्तु इमेऽवाञ्चो रेतस्यो मूत्र्यः पुरीष्य इति"-इति, "प्राणो वा अयं सन् नाभेरिति, तस्मान्नाभिस्तन्नाभे-र्नाभित्वम्, प्राण मेवास्मिंस्तद्दधाति"-इति (१. ४. ३.)। "पुरा नाभ्या अपि शसो वपा मुत्खिद्यात्"-इत्यादीनि वचनानि च (२. १. ६.) शारीरतत्त्वबोधकानि। "मुखतो वै प्रजा अन्न मदन्ति०—० मध्यतो वै प्रजा अन्नं धिनोति"-इति (५. १. ३.)। "एकं सन्त-द्बहुधा"-इति (२. ४. ८.)। "अन्तर मक्ष्णः कनीनकम्०—० येन कनीनिका येन पश्यति"-इति, "अन्तरं कर्णस्य येनैव शृणोति"

-इति, "अन्तरं नासिकयोः येनैव गन्धान् विजानाति"-इति, "अन्तरं मुखस्य जिह्वा-तालु-दन्ताः० — ० येनैव वाचं व्याकरोति, येन स्वादु चास्वादु च विजानाति"--इति च (५. ४. ३.)। "पाङ्क्तोऽयं पुरुषः पञ्चधा विहितो लोमानि त्वङ् मांस मस्थि मज्जा"-इति (२. २. ४.) "षड्विधो वै पुरुषः"-इत्यादि च (२. ५. ७.)।

अथ खाद्यविज्ञानं यथा— "अमृतं वा एतदस्मिंल्लोके यदापः" -इति (८. ४. ६.), "रेतो वा आपः"-इति (१. १. १.), "आज्यं वै देवानां सुरभि, घृतं मनुष्याणाम् , आयुतं पितृणां, नवनीतं गर्भाणाम्"-इति (१. १. ३.), "इन्द्रियं वा एतस्मिंल्लोके यद् दधि'-इति (८. ४. ६.), तेजो वा एतद् घृतम्" -इति (८. ४. ६.), "यद् घृतं तत् स्त्रियै [स्त्रियाः] पयो ये तण्डुलास्ते पुंसः"-इति (१. १. १.)। "रसो वा एष ओषधिवनस्पतिषु यन्मधु"-इति (८. ४. ६.), "स वा एष पशुरेवालभ्यते तत् पुरोडाशः"-इत्यादि च (२. १. ८.)। बिसाना मपि खाद्यत्वं तदासीत् प्रशस्तम्। तदिदं ५. ५. ५ द्रष्टव्यम्। 'बिसानि = पद्ममूलानि'-इति तद्भाष्ये सायणः। अस्मन्मतेतु मृणालानीति विशेषः। अन्यत्र पयोविकाराणां दशानां खाद्याना मपि नामान्याम्नातानि— "गोर्वै प्रतिधुक् , तस्यै शृतं , तस्यै शरः , तस्यै दधि, तस्यै मस्तु, तस्या आतञ्चन, तस्यै नवनीतं, तस्यै घृतं, तस्या आमिक्षा, तस्यै वाजिनम्"--इति श० ब्रा० ३. ३. ३।

अथ भेषजविज्ञानं यथा— "तेजो वा एतदक्ष्योर्यदाञ्जनम्"- इति १. १. ३। "ज्योतिर्वै शुक्रं हिरण्यं,० — ० मृत्युर्वै तमश्छाया, तेनैव तज्ज्योतिषा मृत्युं तमश्छायां तरति"-इति ७. २. ११। चौषधार्थं तत्प्रयोगविधिरप्यस्याम्नात;— "हिरण्याद् घृतं निष्पिबति,

आयुर्वै घृत ममृतं हिरण्यम्, अमृतादेवायुर्निष्पिबति शतमानं भवति"--इति तै० सं० २. ३. ११. ८। अत्राह तत्सूत्रकारः—"खादिरं पात्रं चतुःस्रक्ति प्रयुनक्ति सौवर्णस्य प्रवर्त्तं शतमानस्य कृतम्"--इति, "ध्रुवां खादिरं सादयित्वा तस्मिन् प्रवर्त्त मवदधाति" --इति च तत्रैव। 'प्रवर्त्तः कर्णाभरणं कुण्डलम्'–इति, 'शतमानं पञ्चपलपरिमितम्'–इति, 'मानशब्दो गुञ्जाबीजं ब्रूते'–इति च तत्रैव सा० भा०। ब्राह्मणस्य भैषज्यनिषेधोऽप्यन्यत्र— "ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यम्; अपूतो ह्येषोऽमेध्यो यो भिषक्"--इति तै० सं० ६. ४. ९. २। भेषजकरणकाले ब्राह्मणस्य तत्रोपवेशनन्तु विहितम्— "उदपात्र मुपनिधाय, ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्य भेषजं कुर्यात्"–इति च तत्रैव (४.)। भेषज्यस्य विधानमपि विहितं तत्रैव— "अग्नौ तृतीयम्, अप्सु तृतीयम्, ब्राह्मणे तृतीयम्"–इति।

अथ कालविज्ञानम्— "उषस्यागताया मरुण मिवैव प्रभात्युषसो रूपम्"--इति ४. २. ३। "तम इव हि रात्रिर्मृत्युरिव"-इति ४. १. ५। "द्वादशमासाः संवत्सरः"–इति १. १. १। "त्रयोदशो मासो नानुविद्यते"--इत्यादि ३. १. १। "पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन, तावान्संवत्सरः"-इति १. १. १। "पञ्च वा ऋतवः संवत्सरस्य, यद्वा षडेवर्त्तवः"–इति तु शतपथे ४. ५. ५. १२। "त्रयो वा ऋतवः संवत्सरस्य"–इति च तत्रैव १४. १. १. २८। "त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि" –इति २. २. ७, "सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः"--इति च २. २. ७।

अथ दिग्विज्ञानं यथा — "मयैव (आदित्येनैव) प्राचीं दिशं

प्रजानाथाग्निना दक्षिणां सोमेन प्रतीचीं सवित्रोदीचीं मिति। ०—० पुर उदेति पश्चास्त मेति०—०, दक्षिणतोऽग्र ओषधयः पच्यमाना आयन्त्याग्नेय्यो ह्योषधयः०—०, प्रतीच्यो ह्यापो बह्वाः स्यन्दन्ते, सौम्या ह्यापः०—०, उत्तरतः पश्चादयं भूयिष्ठं पवमानः पवते, सवितृप्रसूतो ह्येष एतत् पवते"–इति १. २, १।

अथ देशप्रकृतिविज्ञानं यथा—"उत्तरतः पश्चादयं भूयिष्ठं पवमानः पवते"–इति, दक्षिणतोऽग्र ओषधयः पच्यमाना आयन्ति" –इति, "प्रतीच्योऽह्यापो बह्वाः स्यन्दन्ते"–इति च १. २. १। प्रत्यञ्चि दीर्घारण्यानि भवन्ति"–इति ३. ४. ६। प्राच्यो ग्रामता बहुलाविष्टा"–इति ३. ४. ६.। प्राच्यां वै दिशि देवाः सोमं राजान मक्रीणन्"–इति च १. ३. १।

अथ शिल्पविज्ञानं यथा—"देवशिल्पान्येतेषां वै शिल्पाना मनुकृती ह शिल्प मधिगम्यते,—हस्ती कंसो हिरण्य मश्वतरी-रथः शिल्प मिति"–इति १. ३. ५, २. १. २। अथान्यत्रापि–"यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पम्"–इति (शत० ब्रा० ३. २. १. ५.), "एतच्छिल्प मेष वर्णः"–इत्यादि च तत्रैव (१. १. ४. ३.)। तैत्तिरीयब्राह्मणाम्नातमन्त्रयोस्त्वन्यविध मपि (२. ७. १५. २, ३. ३. २. १.) "दिवः शिल्प मवततम्"–इत्यादि. "येभिः शिल्पैः पप्रथाना मदृंहत्"–इत्यादि चेति।

अथ शब्दार्थविज्ञानं यथा—"यद्वै देवानां नेति तदेषा मो म्"–इति ६. ५. १। शतपथेऽप्येवम्–"यद्वै नेत्यृचि, ओ मिति तत्"–इति १. १. १. २०। एतदुदाहरण मेवेदं गम्यते—"गौतम ! कं त्वं वैश्वानरं वेत्थ ? इति, पृथिवी मेव राजन्निति होवाच, ओम् इति होवाच"–इति १०. ६. १. ४। पुनस्तत्रैव

तत उत्तरं देवशब्दनिर्णयप्रसङ्गे — ११. ६. ३. ४। "ओ३मित्यृचः प्रतिगर एवं तथेति गाथायाः; ओ मिति वै दैवं तथेति मानुषम्"–इति चैतरेये (७. ३. ६.)। "तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति, तानेकधा समभरत्, तदेतदो मिति"–इति, "ओ मिति वै स्वर्गो लोकः, ओ मित्यसौ, योऽसौ तपति"–इति, "ओ मिति प्रणौति"–इति चात्रैव (५. ५. ७.)। "ये वा अनूचानास्ते कवयः"–इति २. १. २, "ये वै ते न ऋषयः पूर्वे प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यतिवदति"–इति च ६. ४. ४। "विश्वस्य ह वै मित्रं विश्वामित्र आस"–इति ६. ४. ४। "हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे, हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृणाति; यशो वै हिरण्यम्"–इति च ७. ३. ६। शतपथ-तैत्तिरीययोस्त्वितोऽधिकतरं शब्दार्थविज्ञानं द्रष्टव्यम्।

इहोदाहृतेभ्योऽन्यान्यपि बहून्याचारव्यवहारविज्ञानवचनानीहोपलभ्यन्ते, तानि चालोचनयोग्यानीत्यकथित मपि सिद्धम्॥

---

(६)

अथैतद् विचार्य मस्ति, कस्याः शाखाया इद मैतरेयकं ब्राह्मण मिति। तत्रादौ शाखापदार्थो निरूपणीयः, ततः कति शाखा ऋग्वेदस्य ?, किन्नामिका चास्य प्रचलितेय मिति निर्णेतव्यम्, तत्रत्यैव लुप्तालुप्तविचारणा चेति।

अस्ति बहुषु पुराणेषु शाखाकथा वर्णिता, तत्र च विष्णुभागवतयोर्विशेषेण। तद्यथा ऋक्शाखानिर्णयप्रसङ्गे —

"बिभेद प्रथमं विप्र पैल ऋग्वेदपादपम् ।
इन्द्रप्रमतये प्रादात् वाष्कलाय च संहिते ॥
चतुर्धा स बिभेदाथ वाष्कलिर्निजसंहिताम् ।
बोध्यादिभ्यो ददौ तास्तु शिष्येभ्यः स महामुनिः ॥
बोध्याग्निमाठरौ तद्वद् याज्ञवल्क्यपराशरौ ।
प्रतिशाखास्तु शाखायास्तस्यास्ते जगृहुर्मुने ॥
इन्द्रप्रमतिरेकां तु संहितां स्वसुतं ततः ।
माण्डुकेयं महात्मानं मैत्रेयाध्यापयत् तदा ॥
तस्य शिष्यप्रशिष्येभ्यः पुत्रशिष्यान् क्रमाद् ययौ ।
वेदमित्रस्तु शाकल्यः संहितां तामधीतवान् ॥
चकार संहिताः पञ्च शिष्येभ्यः प्रददौ च ताः ।
तस्य शिष्यास्तु ये पञ्च तेषां नामानि वै शृणु ॥
मुद्गलो गालवश्चैव वात्स्यः शालीय एव च ।
शिशिरः पञ्चमश्चासीत् मैत्रेय सुमहामुनिः ॥
संहितात्रितयं चक्रे शाकपूर्णिरथेतरम् ।
निरुक्तमकरोत् तद्वत् वलाकश्च महामतिः ॥
निरुक्तश्चतुर्थोऽभूद् वेदवेदाङ्गपारगः ।
इत्येताः प्रतिशाखाभ्योऽप्यनुशाखा द्विजोत्तम ॥
वाष्कलिश्चापरास्तिस्रः संहिताः कृतवान् द्विज ।
शिष्यः कालायनिर्गार्ग्यस्तृतीयश्च कथाजवः ।
इत्येते बह्वृचाः प्रोक्ताः संहिता यैः प्रकीर्त्तिताः ॥"

—इति वि० पु० ३. ४. १६-२५ ।

अथ भागवते १ स्क० ४ अ० २३ श्लो०—

"त एत ऋषयो वेदं स्वं स्वं व्यस्यन्ननेकधा ।

शिष्यैः प्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्ते शाखिनोऽभवन् ॥"–इति ।
पुनस्तत्रैवान्यत्र ऋक्शाखावर्णनप्रसङ्गे १२ स्क० ६ अ०—
"पैलः स्वसंहितामूचे इन्द्रप्रमितये मुनिः ।
वाष्कलाय च सोऽप्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकाम् ॥
चतुर्द्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गव ।
पराशरायाग्निमाठरायेन्द्रप्रमतिरात्मवान् ॥
अध्यापयत् संहितां स्वां माण्डुकेय मृषिं कविम् ।
तच्छिष्यो देवमित्रश्च सौभार्य्यादिभ्य ऊचिवान् ॥
शाकल्यस्तत्सुतः स्वां तु पञ्चधा व्यस्य संहिताम् ।
वात्स्यमुद्गलशालीयगोखल्यशिशिरेष्वधात् ॥
जातूकर्ण्यश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम् ।
वालाकपैङ्गवैतालविरजेभ्यो ददौ मुनिः ॥
वाष्कलिः प्रतिशाखाभ्यो वालखिल्याख्यसंहिताम् ।
चक्रे वालायनिर्भुज्युः काशारश्चैव तां दधौ ॥
बह्वृचाः संहिता ह्येता एभिर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः ।
श्रुत्वैतं छन्दसां व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥"- इति ।

इत्थं नु गम्यते वेदांशा इति, शाखा इति चाभिन्नार्थे पदे । एवं हि यथा भागवतोऽयं द्वादशभिः स्कन्धैर्विभक्तः, पुनस्ते स्कन्धाश्च बहुभिरध्यायैर्विभक्ताः, तद्वैव एको वेदः प्रथमं चतुर्द्धा विभक्तः, पुनस्ते चत्वारो भागाश्च बहुधा विभक्ताः ; स एकैको भागभागः शाखेति व्यपदिश्यत इति । तथा च यथा भागवतीय-प्रत्यध्यायस्य पाठो भिन्नो विषयश्च विभिन्न एव, एवं प्रतिशाखं मन्त्राम्नायोऽपि भिन्न उपदेशाश्च विभिन्ना एव ; किञ्च यथा भागवतस्य कस्मिन्नप्येकस्मिन्नध्यायेऽधीते न त्वेकस्यापि स्कन्धस्याध्ययनं सम्पद्यते,

तथैव कस्या अप्येकस्यां शाखाया मधीतायां नैवैकस्य वेदस्याध्ययनं भवेत् सम्पाद्य मिति। आह चैतत् समासतः कूर्मपुराणे—

"एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा।
शाखानान्तु शतेनाथ यजुर्वेद मथाकरोत्।
सामवेदं सहस्रेण शाखानाञ्च विभेदनः।
अथर्वाण मथो वेदं बिभेद नवकेन तु।
भेदैरष्टादशैर्व्यासः पुराणं कृतवान् प्रभुः"—इति १. ५१।

एवञ्च यथा पुराणानि एकव्यक्तिकृतानि अष्टादशसङ्ख्याकानि, तथैव वेदशाखाः सर्वा अप्येकव्यक्तिनैव वेदानां खण्डखण्डीकरणेन सम्पादिता मिथः पार्थक्य मापन्ना इत्येवाभिमतं तेषाम्। अत एवोक्तं वाङ्ग-तर्कवाचस्पतिना स्वकृते वाचस्पत्ये— "शाखा वेदैक-देशे"—इति, "चरणो वेदैकदेशे शाखापरपर्याये; 'गोत्र' च चरणैः सह' महाभाष्य-का०"—इति च। वाङ्ग-विश्वकोषकारा-दयोऽप्येतच्चरणानुचरा एव। तथाच वेदपरिच्छेदविशेषो वेदांशः शाखापदार्थो निष्पद्यते, वस्तुना मनधिगतवेदानां तत्वतो भ्रान्तबन्धूना मेव मेव विश्वासश्च।

तदेवं पुराणवर्णितं शाखाविभागमतं प्रेक्षावतां वेदविदुषां स्यादुपेक्षणीयम्; आप्तवचनानुमानप्रत्यक्षतस्तथाऽप्रतीतेः।

तथाहि— आम्नात मिदं कौषीतक्यारण्यके वंशब्राह्मणे— "अथ वंशो नमो ब्रह्मणे नम आचार्येभ्यो०—० गुणाख्याच्छाङ्खा-यनादस्माभिरधीतं, गुणाख्यः शाङ्खायनः कहोलात्"—इत्यादि (१४ अ०)। एतस्यैव कहोलशिष्य-शाङ्खायनस्याध्ययनभेदादितः-सञ्जाता शाङ्खायनी शाखा; सेय मृक्शाखातीव प्रसिद्धा। अहो! अस्या नामापि न स्मृतं विष्णुभागवतपुराणयोरिति

स्फुट मितरशाखावचनानामैक्यम्। यच्चोक्तं कौर्मे वैयासिकस्य एव सर्वाः शाखा इति, तदप्येतत्तच्छाखावचनविरुद्धम्।

अपरथाप्याप्तवचनविरोध उपलभ्यते यथा— अस्ति शौनकीया अनुवाकानुक्रमणी, तत्र शाकलबाष्कलशाखयोः प्रथममण्डलगत-क्रमपार्थक्यप्रदर्शनायोक्तम्—

"गौतमादौशिजः कुत्सः परुच्छेपादृषिः परः।

कुत्साद् दीर्घतमा इत्येष तु शाकलकः क्रमः"—इति (२१.)।

"अत्र शाकलकोऽयं विशेष आद्यमण्डले आह,— उपप्रयन्तो नासत्याभ्याम् अग्निं होतारम् इमं स्तोमं वेदिषद इति बाष्कलकः क्रमः; उपप्रयन्त इमं स्तोमं नासत्याभ्याम् अग्निं होतारं वेदिषद इति शाकलकः क्रम इत्यर्थः। अथैव मुक्तोत्तरमण्डलनवके न क्रमविपर्ययः"—इति तट्टीका षड्गुरुशिष्यकृता। एवं हि शाकलबाष्कलयोः क्वचित् क्वचिन्मन्त्रपाठक्रमान्यत्वेऽपि ग्रन्थैकत्वं सुव्यक्तम्।

किं बहुना, अथर्वमुनिवेदव्यासप्रणीत इति यः प्रसिद्धस्तस्य कूर्माख्यः स्वयं ग्रन्थः, तत्राप्युक्तम्— "तेषां मध्यायाश्चतुष्षष्टिः"— इत्यादि शाखापरिच्छेदादीनामैकविध्यम्; 'तथा माश्वलायनादि-शाखानां समानाध्ययनं सूचयति'—इति हि तद्व्याख्यानम्। तदेवं ब्रह्मविष्ण्वादिपुराणानां शाखाभेदप्रकरणमाप्तवचनानैक्यविरोधा-क्लिष्टे [illegible]वत् विलीयन्त इति सुतरामभ्युपेयम्।

सन्ति च प्रदर्शितशौनकादिमतविरोधप्रमापकानि स्मृतिवचनानि। तद्यथा— "वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः"-इत्यस्ति (२. १६५.) मनुशासनम्; नहीदं कृत्स्नाध्ययनं तदर्थे सकलशाखसामवेदिना मेकस्मिन्नायुषि कथङ्कारं भवेत् सम्भाव्यम्? विहितञ्च तदध्ययनं [illegible]वेदेषु तत्रैव— "षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रै-

वैदिकं व्रतम्”-इति (३. १.)। विष्णुगौतमयाज्ञवल्क्यसंहितास्वपि प्रतिवेदं द्वादशाब्दं ब्रह्मचर्यं विहितम्। “वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम्। अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत्”-इत्येवमादीनि वचनानि च (म० ३. २.) द्रष्टव्यानि। तस्मात् पौराणिकः शाखाभेदो मन्वादिमतविरुद्ध इत्यनुमानञ्च नासङ्गतम्।

अत्रापि संशयश्चेत्, कस्याप्येकस्य वेदस्य कतमयोरपि द्वयोः शाखयोरत्यन्तपाठदर्शनादेव स विलेयः, विलीयेत च तदा ‘वेदव्यासः शाखाः’ इति पौराणिकं मतं सूर्योदये यथान्धकारम्; प्रत्यक्षं दृश्यं ह्येतत्।

वस्तुतोऽतिप्राचीनकाले लिपेरभावात् लिखितपाठकस्य निन्दाश्रवणाद्वा वेदानां लिखितपाठ्यत्वाभावादासीदानुश्रविकत्वम्; ततः कालभेददेशभेदव्यक्तिभेदादिभिरध्ययनक्रमोच्चारणादिभेदात् क्रमभेदाः पाठभेदाश्च सम्भवाः, तत एवैकैकस्य वेदस्य बहुनामतो बह्व्यः संहिताः प्रसिद्धिङ्गताः, तासु मन्त्रपाठन्यूनातिरिक्तता च किञ्चित् सञ्जाता; आचार्याणां प्रकृतिवैषम्यात् तत्तद्देशकालाद्यनुरोधाच्च अनुष्ठेयभेदाः प्रयोगभेदाश्चाभवन्ननिवार्याः; तत एव ब्राह्मणबाहुल्यं कल्पबाहुल्यञ्च सुतरां सम्भवम्। इदमेव शाखाभेदनिदानम्। तदित्थमेकैकस्य वेदस्य बहुशाखत्वेऽपि एकैकस्याः शाखाया अध्ययनत एव भवेदधीत एवैकैको वेदः; सर्वास्वेव शाखासु मूलसंहितैक्यदर्शनात्; किञ्चित्पाठन्यूनातिरेकेण, किञ्चित्पाठक्रमोच्चारणभेदेन, किञ्चिदनुष्ठानपद्धतिभेदादिना च न ह्येवाभवत् वास्तविकः संहिताभेदः।

अतोऽत्र त्वेवमेवावधार्यम्— एष किल वेदशाखाभेदो न वेदकर्तृकः, न च ब्रह्मविष्णुपुराणादिग्रन्थभेदवत्, नापि प्रथमाध-

ध्यायभेदतुल्यः ; प्रत्युत भिन्नकालदेशव्यक्तिलिखितानामेकग्रन्थी-यानां बहुतरादर्शपुस्तकाना मवश्यम्भाविन एव पाठभेदादिभावाः, तथाभूतपाठभेदादिहेतुक एवेति। एव मपि यजुषः कतिपयशाखा-भिः कतिपयशाखानां महानस्ति प्रभेदः, अत एव तयोर्द्विविधयोः शाखासमूहयोः शुक्लकृष्णत्वेऽमंसत प्राचीनाः। तथा च माध्य-न्दिन्यादीनां यजुःशाखानां शुक्लयजुरिति समाख्या, तैत्तिरीया-दीनान्तु कृष्णयजुरिति। ईदृशशाखाद्वयभेदकारणन्तु बहुक्तिवेद्य मित्यल मिह प्रसङ्गकीर्त्तनाडम्बरेणेति।

तत्त्वतो न हि वेदशाखा, वृक्षशाखेव ; नापि नदीशाखेव ; प्रत्युताध्येतृभेदात् सम्प्रदायभेदजन्याध्ययनविशेषरूपैव ; अत एव शिष्यशाखापरम्परेति वचन मद्यापीह भारते प्रसिद्धम्। चरण-शब्दोऽपीह न तु पादार्थत्वमूलको भागार्थः, अपि त्वाचरणार्थः ; सन्ति हि शाखास्वनुष्ठानाचरणभेद इति शाखावचनः। तदुक्तं "गोत्रञ्च चरणैः सह"–इत्यस्य (पा० सू० ६. १. ६३.) व्याख्याने कैयटेन— 'चरणशब्दोऽध्ययनवचनः इह तूपचारादध्येतृषु वर्त्तते' –इति। 'शाखाध्येतृवाची च जातिकार्यं लभते। कठी, बह्वृची' –इति च तत्तृतीयसिद्धान्तकौमुदी। 'चरणः शाखाध्येता०—० कठेन प्रोक्त मधीयाना वा कठी'–इत्येव तद्व्याख्या तत्त्वबोधिनी। "अनुवादे चरणानाम् (पा० सू० २. ४. ३.)"–इत्यस्य व्याख्यायां नागेशोऽप्याह— 'चरणशब्दोऽत्र शाखाध्येतृपरः'–इति। 'शाखा-ध्येतृवाचिना मित्यर्थः'–इति च तत्तत्त्वबोधिनी। "चरणे ब्रह्म-चारिणि"–इत्यस्य (पा० सू० ६. ३. ८६.) व्याख्याने व्यक्त माह दीक्षितः – "चरणः = शाखा"–इति। 'तस्य समानत्वं वेदस्य व्रतस्य वा समानत्वात्, तस्य तस्य अध्येतृभेदात् वेदभेदं व्रत-

भेदस्य पर्य्यायत्वेन बोध्यन्ते'—इति च तत्र शेखरः। "चरणाद्धर्म्मा-म्नाययोः"—इत्यस्य (पा० सू० ४. ३. १२०. वा० ११.) व्याख्यायां "कठानां धर्म्म आम्नायो वा काठकम्, पैप्पलादक मिति"—इत्याह पतञ्जलिः। 'आम्नायः सम्प्रदायः'—इति च तत्र नागेशः।

एवं हि 'चरण' वेदैकदेशे' —इति' वाचस्पत्युक्तं नूनं भ्रमविजृम्भितम्, तदनुसरत्व तल्लिखितं 'गोत्रञ्च चरणैः सह, महाभाष्य-का०' —इति तत्प्रमाणसूचनञ्च तथैव; तत्र भाष्ये 'गोत्रञ्च चरणानि च' —इत्येतावत एवोल्लेखदर्शनात्। पातञ्जलमूलिकैव सा वाचस्पत्युक्ति-रिति भ्रमाद् वाङ्गविश्वकोषप्रणेतारादयोऽप्यत्राभवन् विमुग्धाः॥

तदत्र पुनरपि ब्रूमोऽध्ययनादिभेद एव शाखाभेदनिदानं न तु ग्रन्थभेद इति। अत एव एकैकवेदस्यानेकशाखत्वेऽपि तात्त्विकभेदा-भावात् श्रीमत्सायणाचार्य्यस्यैकैकशाखाव्याख्यानेनैव सर्व्ववेदभाष्य-कर्त्तृत्वं प्रसिद्धम्; किञ्चैव मपि कृष्णयजुः-शुक्लयजुः-शाखासमूहयो-र्विशेषपार्थक्यस्यास्तित्वादेव कृष्णयजुस्तैत्तिरीयशाखां व्याख्यायापि न स कृत्स्नयजुर्व्याख्याने कृतकृत्यम्मन्य इति शुक्लयजुःकाण्वशाखा मपि व्याख्यातवान्। तथा एकशाखाध्ययनेनैवैकवेदाध्ययनं सम्पद्यत इत्येव "वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः" -इत्यादीनि मन्वादिवचनानि च सङ्गच्छन्ते। वेदशब्दस्य शाखापरत्वव्याख्यानञ्चाप्रमाणिकम्।

एवञ्च यदुक्तं विष्णुपुराणभागवतयोः 'त्रिभेद प्रथमं', 'बोध्यादिभ्यो ददौ तास्तु', 'चतुर्द्धा व्यस्य बोध्याय'— इत्येवमादि, तत्सर्व्वं नूनं शाखापदार्थज्ञानविहीनत्वावेदक मेव; विशेषतः कूर्मपुराणोक्ता शाखाना मष्टादशपुराणतुल्यता तु वर्व्वर्त्ति सर्व्वोपरीति॥

अहो बत! वेदवैदिकमतप्रचारार्थोत्सर्गीकृतजीवनेनाद्यतन-सर्व्वार्य्यवर्य्येणाम्नकृष्टभाजनेनाचार्य्यदयानन्दस्वामिनापि शाखानां

वेदव्याख्यानरूपत्वेन वेदभिन्नत्वं पुराणादुक्तरूपमिथोभेदवत्त्वञ्च मन्त्रेणालेखि स्वकृतवेदभाष्यभूमिकायाम्— "एकादशशतानि सप्तविंशतिश्च वेदशाखा वेदव्याख्याना अपि वेदानुकूलतयैव प्रमाण्यमर्हन्ति"–इति (२८१ पृ०)। शोच्यत्वे त्वेतस्मिन्विषये नूनं पौराणिकी शाखाभेदकथाप्यपास्तेति मन्यामहे वयम्। यदुक्तं पातञ्जले पस्पशायाम्— "एकविंशतिधा बाह्वृच्यम्, एकशत मध्वर्युशाखाः, सहस्रवर्त्मा सामवेदः, नवधाथर्वणो वेदः"–इति। तदेतत्सङ्कलनयैवोक्तं स्यादिदं परिगणन मेकादशशतानीत्यादि, परं तत्रापि किञ्चित्पार्थक्यम्प्रतीयते। अस्तु तत्तथैव, परं मह्यो! व्याख्यानत्वोद्यानविचारे, यत्र वयं मास्म मध्यस्थाः, विशेषतो वादिप्रतिवादिवचसामनुलेखनेऽह मेक एवोभयपक्षतो नियुक्तः, तत्र तेनैव स्वामिनोक्तम्—'सहस्रवर्त्मा सामवेद इत्यस्य सहस्रं गीत्युपाया इति भावः" –इति। वस्तुतः सामवेदस्य गीतिकौशलबहुत्वादेव बहुशाखत्वम्, शाखासङ्ख्या तु त्रयोदशैवेत्यस्माक मपि सम्मत मेव। हन्त! का नाम संहिता शाखेतिव्यपदेशशून्या तेन महात्मनोररीकृता, यस्याः मूलवेदत्वं मत्वा शाखेतिप्रसिद्धाना मन्यासां तद्व्याख्यानत्वं मन्तव्यमभवेदिति त्वस्माक मज्ञेय मेव। तदत्र सम्भाव्यते,— विमिश्रमन्त्रब्राह्मणयोस्तत एव वाक्य इति प्रथितयोस्तैत्तिरीयशाखीयसंहिताब्राह्मणग्रन्थयोः विशेषतस्तदारण्यकग्रन्थीयनिखिलखिलकाण्डदर्शनादेव तस्याशेषशेमुषीसम्पन्नस्यापि स्वामिन एवं भ्रमः सञ्जात इति। अपि वा शाखातत्त्वानभिज्ञेन केनचित्तच्छिष्येण तथैव स्याद् विनिवेशित मिति॥

अथ ऋग्वेदशाखासङ्ख्यानिर्णयाय यतमानाश्च प्रथमं तयोरेव विष्णुभागवतयोः पुराणयोः प्राविशाम, परं तत्रोभयत्र मिथोऽनैक्यं

चरणव्यूहादिशाखावर्णनकड़ुगन्यविरोधश्च संलक्ष्याभीष्टसाधनेऽत्रत-न्नार्थात्ततः परैरेव वाक्यपठितं पातञ्जलवचन मेवेहावलम्बामहे। तच्चेदम्— "एकविंशतिधा बाह्वृच्यम्"-इति। षड्गुरुशिष्येण च वेदार्थदीपिकाया भूमिकाया मेतद्विषयाणि कतिचित् पद्यान्युद्धृतानि, तत्र दृश्यते चैतत्— "एकविंशत्यध्वयुक्ता मृग्वेद मृषयो विदुः"-इति। आह च तत्र तद्व्याख्यायाम्— 'अध्वा, गतिः, शाखा इति पर्यायाः'-इति। कौर्म्मेऽप्येवम्। इतः सुनिर्णीत मृग्वेदस्य शाखा एकविंशतिरिति।

तदेकविंशतिशाखानां सर्वासा मेवाभिधानानि त्वद्यानिर्णे-यानीव ; यावतीनां यथा-यथावगम्यन्ते, तावतीना मेव तथा-तथा व्यक्तीकर्त्तुं यतामहे।—

अस्ति प्राचीनोऽष्टविकृतिविवृतिनामा लक्षणग्रन्थो महामुनि-व्याडिकृतः। तस्य प्रथमवल्लीगतचतुर्थश्लोक एषः— "शैशिरीये समाम्नाये व्याडिनैव महर्षिणा। जटाद्या विकृतीरष्टौ लक्ष्यन्ते नातिविस्तरम्"-इति। अस्य व्याख्यानावसरे तट्टीकाकृता कति-चिदितिहासश्लोका उपन्यस्ताः, त मितिहास मुपगत्य व्याख्यायि च व्याख्यातव्यश्लोकगत एवकारः। तथाहि— "एवकारस्य किम्प्र-योजनम् ? अत्रोच्यते इतिहासः—

'शाकल्यस्य शतं शिष्या नैष्ठिकब्रह्मचारिणः।
पञ्च तेषां गृहस्थास्ते धर्मिष्ठाश्च कुटुम्बिनः।
शिशिरो बाष्कलः साङ्ख्यो वात्स्यश्चैवाश्वलायनः।
पञ्चैते शाकलाः शिष्याः शाखाभेदप्रवर्त्तकाः।'-इत्यादि।

ततश्च शिशिरबाष्कलसाङ्ख्यवात्स्याश्वलायनप्रवर्त्तितासु शाकल-शाखासु शौनकाचार्याणां मते जटाद्यष्टविकृतिलक्षणस्य व्याडि-

प्रणीतस्येष्टत्वात् न माण्डूकेयप्रोक्तस्य जटालक्षणस्येत्येवाभिप्रायार्थं एवकार:"-इति। अस्ति सूत्रं पाणिनीयम्— "गोत्रे लुगचि (४. १. ८९.)"-इति, तेन हि प्राग्दीव्यतोऽणि विवक्षितेऽत्र गोत्रप्रत्ययस्याणो लुग् कृतं भवति ; तथाच सम्पद्यन्ते शाकल्यस्य शिष्या: शिशिरादय: पञ्चेमे शाकला:। तेषां शाकलानां माम्नाया:= सम्प्रदाया:= शाखा वा पञ्चैव "शाकलाद्वा (४. ३. १२८.)"-इतिपाणिनीयशासनात् शाकला: शाकलकाश्चोच्यन्ते। तदेव ऋग्वेदस्य शैशिरीया, बाष्कला, साङ्ख्या, वात्स्या, आश्वलायनीति पञ्च शाखानामानि विज्ञायन्ते, ज्ञायते चासां सर्वासा मेव शाकलशाखेति नामैक्य मपि। अपि यदुक्त मनुवाकानुक्रमण्युपक्रमे—

"ऋग्वेदे शैशिरीयायां संहितायां यथाक्रमम्।

प्रमाण मनुवाकानां सूक्तैः शृणुत शाकला:"-इति।

अत्र शाकला इति सम्बोधनश्रवणाच्चावगम्यते, तासां पञ्चशाकलशाखाना मेकतमां शैशिरीया मेवावलम्ब्य क्रियमाणाप्येषानुक्रमणी पञ्चाना मेव शाकलानां हिताय सम्पाद्येति।

अस्ति चात्र मतान्तरता ;— शाकल्यस्य शिष्य: अतएव शाकल इत्येव प्रसिद्ध आसीत् कश्चन एक आचार्य:, तेनाध्यापिता ये पञ्च शिष्या: शिशिरादय:, तेषां पञ्चानां पञ्च शिष्यसम्प्रदाया एव शैशिरीयादय: पञ्च शाखा: सम्पन्ना:, तै: पञ्चभिरधीतानां देशकालपात्रभेदतोऽध्ययनशैलीक्रमोच्चारणभेदात् किञ्चित्पाठन्यूनाधिक्याच्च पञ्चधात्व मापन्नानां पञ्चानां संहितानां शाकलप्रोक्तत्वेनैव शाकलशाखात्वम्। तथा च प्रदर्शितविकृतिवल्लीटीकाकृदुपन्यस्त: 'शाकल्यस्य शतं शिष्या:'-इति पाठ: स्यात् प्रामादिक:, तत्र 'शाकलस्य शतं शिष्या:'-इति निर्यकारपाठेनैव भवितव्य मिति। अतएवोक्त

महामुनिषड्गुरुशिष्येण स्वविकृतिवल्ल्यारम्भे— "नत्वादौ शौनकाचार्यं गुरुं वेदमहानिधिम् । ०—० । नमामि शाकलाचार्यं शाकल्यं स्थविरं तथा"—इति । अत्र शौनकस्य गुरुत्वम्, शाकल्यस्य तु परम-गुरुत्वं व्याख्यातं तट्टीकायाम् ।

तदित्थं शाकल्येनाध्यापिता शाकलेनाध्यापिता वा एकैव एषा ऋक्संहिता देशकालपात्रभेदतः शिशिरादिपञ्चाचार्यकृताध्यापन-शैलीपाठक्रमोच्चारणानुष्ठानभेदात् किञ्चित्पाठन्यूनाधिक्याच्च पञ्च-विधत्वं गता, शैशिरीयादिपञ्चनामभिः शाकलीकनाम्ना च प्रसिद्धा-प्यापीति सर्वं निरवद्यम् ।

शाखानिर्णायके चरणव्यूहे तूक्तम्—"ऋग्वेदस्य × × शाखाः पञ्च भवन्ति ; आश्वलायनी, शाङ्खायनी, शाकला, बाष्कला, माण्डू-केया चेति"—इति । इहोक्ता आश्वलायनी तु पूर्वोपात्तातोऽभिन्नैव ; शाङ्खायनी स्यात् पूर्वोल्लिखिता साङ्ख्या शाङ्ख्या वेति चरणव्यूह-टीकाकृन्महिदासमतन्तु नूनं प्रामादिकम् ; प्रमापयिष्यामो ह्यनुपदं शाङ्खायन्या अशाकलत्वम् । तत्त्वतः शाङ्खायनी नाम शाखा पूर्व-प्रदर्शितशैशिरीयादिभ्यः पञ्चभ्यो विभिन्ना षष्ठ्येव । शाकलेति शैशि-रीयाया ग्रहणं मन्तव्यम् ; तस्याः शाकलाद्यत्वेन तथाव्यवहारो-पपत्तेः । तद्यथा सामवेदीयार्च्चिकग्रन्थयोरुभयोरपि छन्दोमयत्व-साम्येऽपि पूर्वस्यैव छन्द इति व्यवहारः, उत्तरस्य तूत्तरेति । अन्यथा-त्र बाष्कलायाः आश्वलायन्याश्च शाकलत्वेन ग्रहणमिह पुनर्ग्रहणस्या-पार्थता कथं वार्येत । बाष्कलापि पूर्वपरिचितैव । माण्डूकेया त्वि-हाधिका पूर्वोपात्ताभिः शैशिरीयादिभिः पञ्चभिः अत्रोपात्तया शाङ्खायन्या च परिगणनया सप्तमी सम्पद्यते । इत्थ ऋग्वेदस्य सप्तशाखानामान्यवगम्यन्ते, गम्यते च चरणव्यूहकाले शाकलानां

पञ्चानां साङ्ख्या वाष्कला चेति द्वे शाखे विलुप्ते, शाङ्खायनी माण्डूकेया चेति द्वेऽशाकले तदाप्यविलुप्ते इति । एवञ्च तदानीं मिलो-यास्ता आश्वलायन्यादयः पञ्चैव शाखाः सम्प्रचलिता आसन् । अन्यास्तु षोडश विलोपं गता इति स्यादवगन्तव्यम् ।

देवीपुराणे तु त्रिश्रेणीनां तिसृणां वा शाखाना मुल्लेखो दृश्यते । तथाहि तत्र सप्तमेऽध्याये—

"शाखास्तु त्रिविधा भूप ! शाकला यास्कमण्डुकाः"—इति ।

तत्र शाकलास्तु स्युः पूर्वप्रदर्शितनामान एव शैशिरीयाद्याः पञ्च, मण्डुका अपि स्युर्माण्डूकेयाद्याः कतिचिदस्माभिरज्ञातसर्व-नामिकाः, यास्कशाखा तु स्यान्नवीना निरुक्तकृद्यास्काच्च परभवा अथवा यस्कगोत्रीयेन केनचित् प्रोक्ता निरुक्तकृद्यास्कपूर्वतनैव, स्याच्च सा अध्येतृबाहुल्याद् बहुसङ्ख्याकापीति सम्प्रति सम्पूर्णतमसाच्छन्नै-वेत्यत्र नास्माकं वाक् प्रसरति । 'शाकलयास्कमण्डुकाः'—इति पाठे त्रिविधेत्यस्य यदि तिस्र इति भावार्थः स्यात् , यथा 'एकविंश-तिधा बाह्वृच्यम्'—इति (पा० म० भा० १आ०), तर्हि शाकलेति सम्प्रति प्रचलितायाः ग्रहणं न दोषावहम् , मण्डुकेति माण्डूकेय्या एव ग्रहणं भवेत् स्वीकार्यम् , अनन्यविदिता यास्कशाखैवात्राधि-केति । एवं हि पूर्वकीर्तितसप्तनामभिरेतदनन्यविदितयास्कनाम्नः सङ्कलनया अष्टशाखानामानि परिज्ञातानि भवन्ति ।

अस्ति चाश्वलायनीयगृह्ये तर्पणप्रकरणे— 'जानन्ति-बाहवि-गार्ग्य-गौतम-शाकल्य-बाभ्रव्य-माण्डव्य-माण्डूकेयाः'—इति माण्डू-केयगणोल्लेखः । 'कहोलं कौषीतकं पैङ्ग्यं महापैङ्ग्यं सुयज्ञं शाङ्खा-यनम्'—इति शाङ्खायनगणोल्लेखः । 'ऐतरेयं महैतरेयं शाकलं बाष्कलं सौजामिं महौदवाहिं सौजामिं शौनकं आश्वलायनम्'

–इति पाश्वलायनगणोल्लेखः । तदुक्तं चरणव्यूहटीकायां महि-
दासेन—'आनन्दिवाह्वीत्यारभ्य माण्डूकेया इत्यन्तो माण्डूके-
गणः, + + + शाङ्खायन इत्यन्तः शाङ्खायनगणः, ऐतरेय इत्यार-
आश्वलायनान्त आश्वलायनगणः'–इति । इत्थं ऋग्वेदस्य प्रधान-
स्विस्त एव शाखाः पर्यवसिताः, तासा मेव स्युरनुशाखा इतराः
ता एव मूलशाखाः अनुलक्ष्य देवीपुराणे "शाखासु विवि-
भूप ! शाकलयास्कमण्डुकाः"–इत्युक्तम् (१२०पृ०) । तत्रा-
यास्कस्थाने शाङ्खेति पठितव्यम्, तच्च शाङ्खायनस्यैवैकदेशग्रह-
मन्तव्यम्, यास्कपाठस्तु स्याल्लिपिकरपाशिकृत्यमूलकः । तदे-
देवीपुराणे तदानीन्तनप्रचलिताप्रचलितानां सर्वासा मेव ऋक्शाखा-
नामग्रहणं सम्यक्त मित्यपि वक्तुं शक्यते ।

अस्मन्मते तु शाकला माण्डूकेया चेत्येत एव द्वे प्राचीनत-
शाखे ; ऐतरेयारण्यके एतयोरेव द्वयोराचार्ययोराम्नानदर्शनात्
अपि शाङ्खायनी स्यान्माण्डूकेयानुशाखा माण्डूकेयभेदेवेति ।
एत एव द्वे ऽध्येतृभेदात् पाठादिभेदत एकविंशतित्व मापन्ना । त-
चेदानीं माण्डूकेयानां शाङ्खायन्येवैका लुप्तावशिष्टा, शाकला-
माश्वलायनीति । अत एवाग्निपुराणे एतयोरेव द्वयोः शाखयो-
र्नामनिर्देशो विद्यते (२७१ अ० २ श्लो०)—

'भेदः शाङ्खायनश्चैक आश्वलायनो द्वितीयः'–इति ।

अथाद्यत्वेत एव द्वे शाखे विद्येते । तत्र चाद्या शाङ्खायनी, तस्य
ब्राह्मणारण्यकपुस्तकानि बहून्युपलभ्यन्ते, संहितायास्त्वेक म-
सम्पूर्णं पुस्तकं सुदुर्लभम् । अथवास्माभिरद्यापि न दृष्ट मित्ये-
मुच्यम् । यच्चात्र आस्यायितिकसमित्यधिकृतगवर्णमेण्टपुस्तका-
लये दृश्यतेऽनिर्दिष्टं खण्डितं पुस्तक मेकम्, तच्चाष्टमाष्टका-

मूलं समाश्वलायनीयम्; तदन्ते ब्रह्मदेवतामन्त्रवर्णितानां रुक्ना-मादिमहानाम्न्यन्तसूक्तानां विद्यमानत्वात्; ब्रह्मदेवताया अशाकलीयत्वनिर्णयात्। द्वितीयाष्टकोऽपि स्यादनाश्वलायन्याः; तदन्त्याध्याये द्वादशवर्गादनन्तर मेको वर्ग आश्वलायनीतोऽधिक आम्नात इत्येव तस्यानाश्वलायनीत्वप्रतीतेः। उद्धृता चैतद्वीयैका ऋक् निरुक्ते (८. १. ५.) निगमत्वेनेति नास्ति च तद्वर्गस्य खैलिकत्व मतः शाखान्तरीयत्व मेवोररीकर्त्तव्यम्। परन्त्वेतत्पुस्तकस्य तयोरेव द्वितीयाष्टमाष्टकयोः षोडशाना मेवाध्यायानां पुष्पिकासु 'महानाम्नीशाखायाम्'-इत्यादि लिखित मस्ति, परं नामीन्नास्ति च काचिन्महानाम्नीशाखा; अतः किलेय मेव महानाम्न्यन्ता महानाम्नीति च व्यपदिष्टा शाखा, स्याच्छाङ्खायनीति सम्भाव्यते।

अष्टविकृतिविवृतौ पञ्चानां शाकलाना मन्यतमा यैका साङ्ख्येति श्रूयते, सैव साङ्खायनी शाङ्खायनी वेति भण्यते चरणव्यूहव्याख्यानकृन्महिदासः, तथा च सम्पद्यते शाङ्खायन्या अपि शाकलत्वम्। तदिदं नादरणीयम्; श्रुतिविरोधात्। श्रूयते हि कौषीतक्यारण्यके (१४ अ०)— "शाङ्खायनः कहोलात् कौषीतकेः", विद्याजन्मायवानिति तच्छेषः। तदेवं श्रुतिसिद्धस्य कौषीतकिवंश्यस्य शाङ्खायनस्य शाकल्यशिष्यत्वं कथन्नामोपपद्येतेति। न च साङ्खायनी नाम काचिच्छाखा मन्तव्या; तत्रैवारण्यकेऽसकृच्छाङ्खायनीनामश्रुतेः। नापि महानाम्न्यन्तायाः शाङ्खायन्याः शैशिरीयादिशाकलशाखापाठसाम्य मुपपद्यते; "ऋग्वेदाम्नो द्वादशकोऽनुवाकः"—इत्याद्यनुवाकानुक्रमण्युक्तेः। एव मृगनुक्रमण्यादिभ्यश्चास्या अशाकलत्वं प्रतीयत एव। अत एव सत्स्वपि शाकलीयदेवतानुक्रमण्यादिग्रन्थेषु शाङ्खायन्यर्थ मेव ब्रह्मदेवतानाम-

ग्रन्थोऽप्यमायीत्यस्माक मभिमतम्। अत एव शाङ्खायनीयानां सञ्ज्ञानसूक्तीयानां पञ्चाना मृचा मपि देवतानिरूपण मेव कृतं बृहद्देवतायाम् (८अ० ८३श्लो०)—

"उशना वरुणश्चेन्द्रश्चाग्निश्च सविता स्तुताः।
सञ्ज्ञानप्रथमस्यान्तु द्वितीयस्या मथाश्विनौ।
तृतीया चोत्तमे च द्वे आशिषोऽभिवदन्ति ताः"–इति।

तदेतत् पञ्चर्चं सञ्ज्ञानसूक्तं शाकलासु मैत्तिरीयादिषु नाम्नातम्, अत एव सायणाचार्येणापि न व्याख्यातम्, अध्यापकस्याक्समूलरेणैकस्मिन्नादर्शे दृष्ट मपि खैलिक मित्युपेक्षितञ्च (ऋ०वे० ६भा० पाठ० ३२पृ०)। वस्तुतो न चैतत् खैलिकम्; तैत्तिरीयाथर्वणयोर्ऋक्कोनाम्नानात् (तै० सं० २. ४. ४ ६; २. ६. १०. २; तै० ब्रा० ३. ५. ११. १; तै० आर० १. ९. ७; अथ० सं० ७. ४२. १; ३. ८. ६.), निरुक्तेऽप्येतत्पञ्चम्या ऋचो निगमत्वेन ग्रहणाच्च। तथाहि—"अथापि शंयुर्बार्हस्पत्य उच्यते, 'तच्छंयोरावृणीमहे × × ×'–इत्यपि निगमो भवति"–इति (४. ३. ५.)। सैषा ऋक् सञ्ज्ञानसूक्तस्य पञ्चमी दृश्यते। तदेतत् सञ्ज्ञानं नाम शाङ्खायन्या उपान्त्यं सूक्तम्, एतदनन्तर मेव तत्राम्नातं महानाम्नीसूक्तम्। अत एव शाङ्खायनसूत्रेऽस्य सूक्तस्य प्रतीकग्रहणेनैव विधानं कृतम्। तथाहि—"सञ्ज्ञान मुशनावददिति सूक्तं जपेदन्तिति (३. ६. ३.)। इत इद मपि सम्भाव्यते—मूलरदृष्टं तदादर्शपुस्तकं पुस्तकांशो वा स्यात् शाङ्खायनसंहिताया इति।

बाष्कलशाखाया मप्यस्ति सञ्ज्ञानसूक्तम्, परं तत् न पञ्चर्चम्, प्रत्युत पञ्चदशर्चम्; अपि नोपान्त्यम्, प्रत्युतान्त्य मित्यवगन्तव्यम्। बाष्कला तु शाकलाना मेवान्यतमा, शाकलशाखासंहितासु

महानाम्नीसूक्तं नाम्नात मित्यत एवैतरेयारण्यके तत् समाम्नातम्; शाङ्खायनसंहितायान्तु महानाम्नीसूक्ताम्नानेनैव समाप्तिरिति तत्पूर्वाम्नातस्य सञ्ज्ञानसूक्तस्य संहितोपान्त्यत्व मेत देव बाष्कलशाङ्खायनसंहितयोः सञ्ज्ञानसूक्तसञ्ज्ञावस्थानयोः पार्थक्य मिति ।

अथाग्निपुराणोक्ता द्वितीया आश्वलायनी तु शाकलाना मन्यतमेत्युक्तं पुरस्तात्, परिचाययिष्यामश्च ता मुपरिष्टादिति ॥

अथ शाकलाना माद्या शैशिरीया दशमण्डलात्मिकेत्यतो 'दाशतयी'-इति व्यपदिश्यते तदुक्त मनुवाकानुक्रमण्याम्—
"पञ्चाशीतिर्दाशतयेऽनुवाका दृष्टाः पुराणैर्ऋषिभिर्महात्मभिः ।
यस्तामृग्विद् वेद चैवाप्यधीते स नाकपृष्ठं भजते ह शश्वत्"—इति ।

"दाशतये दशमण्डलयोगिनि वेदे । 'सङ्ख्याया अवयवे तयप्' (पा॰ ५.२. ४२.), ततः स्वार्थे अण्"—इति तद्व्याख्याने षड्गुरुशिष्यः । तदत्र मण्डलविभागे प्रतिमण्डल मनुवाकविभागो विद्यते, प्रत्यनुवाकञ्च सूक्तविभागः । तत्तदनुवाकसूक्तसङ्ख्या तत्र ३२—३६ श्लोकेषु निरूपिता । तथा चैवं सम्पद्यते—

म॰ १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १० ।
अनु॰ २४-४—५—५—६—६—६—१०—७—१२=८५ ।
सू॰ १९१-४३-६२-५८-८७-७५-१०४-९२-११४-१९१=१०१७ ।

ज्ञायते चैतेन वालखिल्यानां सूक्तानां शैशिरीये समाम्नानं नाङ्गीकृत मिति । तानि च सूक्तानि एकादश सन्ति, तैषा मपीह परिगणने १०२८ स्युरिति अष्टम् ।

यद्यपि सा शैशिरीया सम्प्रति नोपलभ्यते । पर मुपलभ्यते तु सर्वा एव शौनकीयानुक्रमण्यः शैशिरीया मवलम्ब्यैव कृता इति । तथाह्यनुवाकानुक्रमण्या उपक्रमे— "ऋग्वेदे शैशिरीयायाम्"—

इति उपसंहारे च— "तान् पारणे शाखले खैश्रियीये"–इत्युक्तम्।

सायणीय ऋग्भाष्यस्य ता म[illegible]कृतं स्यात्; तत्राखैशि-रीयायां वालखिल्यसूक्ताना मध्या[illegible]त्। अत एव ऐतरेयभाष्ये तेषां वालखिल्यानां क्वचित् खिलत्वेन, क्वचित् ग्रन्थान्तरीयत्वेन, क्वचिच्छाखान्तरीयत्वेन वर्णन मुपपद्यते सायणस्येति। तथाहि— "खिलेषु समाम्नातम्"–इति ६. ४. ८, "वालखिल्याख्ये ग्रन्थे समाम्नाताः"–इति ६. ५. २, "तानि वालखिल्यनामके ग्रन्थे समाम्नायन्ते"–इति ६. ४. ८, "सोऽयं प्रगाथः शाखान्तरे द्रष्टव्यः"–इति ३. २. ५। तदिदं वालखिल्यानां खिलत्वं नून ममङ्गतम्; तेषां पदपाठश्रवणात्; न हि खिलानां पदपाठः कृतः शाकल्येन;— अधीयतेऽध्याप्यते मुद्रितो मुद्र्यते च वालखिल्यानां मपि पदपाठः सर्वत्र। तदाह चरणव्यूहकृन्महिदासोऽपि— 'यस्य मन्त्रस्य पदाभावस्तस्य खैलिकत्वं सिद्धम्'–इति। ग्रन्थान्तरत्व मपि न सङ्गच्छते; सर्वेषा मेव वेदानां संहिता त्वेकैकैवेति कः सम्भवेत्ततो ऽन्यो ग्रन्थ इति। शाखान्तरीयत्वकथनेन चाभिगम्यतेऽप्रचलितैव माश्वलायनी शाखा नैव दृष्टा सायणेन, अपि तद्देशीया मन्या मेव शाखा मवलम्ब्य भाष्य मारचितम्, तस्यां तु शाखायां वालखिल्य माम्नात मिति तद्व्याख्य शाखान्तरीयत्व मभ्युगन्तव्य मेवेति।

वालखिल्यैकादशसूक्तेषु दशदशादिक्रमादशीत्यृचोऽधीयन्ते यथा—

१–११ सू० १०–१०–१०–१०–८–८–५–५–४–३–७=८० ऋचः।

तदाह सर्वानुक्रमण्याम्— "अभि प्र दश प्रस्कण्व प्रागाथं तत्, प्र सुश्रुतं पुष्टिगुः, यथा मनौ श्रुष्टिगुः, यथा मनावायुः, उपमं त्वाष्टो मेध्यः, एतत्ते मातरिश्वा नो विश्व इति वैश्वदेवः प्रगाथः, भूरीत् पञ्च कृशः प्रस्कण्वस्य दानस्तुतिर्गायत्रं तृतीयापञ्चम्यावनु-

ष्टुभौ, प्रति ते वृषभोऽन्याग्निसौरी पङ्क्तिः, युवं देवा चतुष्कं मैध्य माश्विनं त्रैष्टुभम् ,०— [illegible] नि वां सप्त सुपर्णं ऐन्द्रावरुणं जागतम्"--इति ४४, ४८—[illegible]नुक्रमणीकारकात्यायनेनैव सूक्तत्वान्नास्य वालखिल्यकाण्डस्य खैलिकत्वं विध्वस्तम् ; न हि कस्यचिदपि खिलस्य ऋष्याद्यनुक्रमणं कृतं तेन, किञ्च पञ्चमाष्टकीयचतुर्थाध्यायीयत्वेनैव तत्र ग्रहणादस्याश्वलायनशाखीयत्वं व्यक्तम् , व्यक्तञ्च तदनुक्रमणिकाया अप्याश्वलायनशाखीयत्व मिति ।

ऐतरेयब्राह्मणे त्वेषा मेकादशसूक्तानां प्रथमतोऽष्टाना मेव वालखिल्यनाम्ना विधान माम्नातम् , अन्यस्य तु सौपर्ण मिति (६. ४. ८, ९.)। इत्थ मपि ज्ञायते, तासां वालखिल्यानां सायणोक्तं खिलत्वं नून मवास्तवम् ; नापि ग्रन्थान्तरतादरणीया, न हि ग्रन्थान्तरीयर्चां प्रतीकेन नाममात्रेण वा ग्रहणं युज्यतेऽत्रैतरेयके ; शाखान्तरीयत्वं च वक्तुं नात्र शक्यते , सति हि तस्मिन् प्रपठ्यैव विधानं क्रियेतैतरेयेणेति । तथाप्यस्य शाखान्तरीयत्वेनोपन्यासात् ऋग्भाष्यस्यैवास्य शाखान्तरीयत्वं प्रतिपन्नम्; न ह्याश्वलायन्यां वालखिल्याध्ययनं पश्यतोऽपि तद्भाष्यकारस्योक्तरूपप्रलापवचनानि सम्भाव्यन्ते ।

एव मपि सायणाचार्येणावलम्बिता शैशिरीया, अन्या वा काचिच्छाकलशाखा स्यादाश्वलायन्यनुरूपैव प्रायः सर्वत्र इत्यत्र च न भवति संशयः ; नान्यथात्र सायणीयभाष्ये सर्वानुक्रमणीवचनानि यथायथं सङ्गच्छेयुरिति ।

अथ द्वितीया, बाष्कला । एतस्या अपि परिचयः शौनकीयानुक्रमण्यादिभ्योऽवगम्यते चैवम्— "उप प्र यन्तो (१. ७४.)"- "नासत्याभ्याम् (१. ११६.)"- "अग्निं होतारम् (१. १२७.)"- "इमं स्तोमम् (१. ९४.)"- "वेदिषदे (१. १४०.)"--इत्येष

क्रमो बाष्कलस्य प्रथममण्डले निदर्शितः। एव मपरमण्डलेऽपि बोध्यम्। तद्यथा— "स्वादोरभक्षि (८. ४२.)"–इतिसूक्तादनन्तरम् "अभि प्र वः सुराधसम् (८. ४९.)"–"प्रसुश्रुतम् (८. ५०.) –इति सूक्तद्वय माम्नाय "यन्न आ याह्यश्विभिः (८. ६०.)"–इत्याम्नातम्। एवं "गौर्धयति"–इत्यनुवाको दशसूक्तात्मकः शैशिरीयायाम्, पञ्चदशसूक्तात्मको बाष्कलायाम्। तथाच "गौर्धयति"–इतिसूक्तादनन्तरं "यथा मनौ सांवरणौ (८. ५०.)", "यथा मनौ विवस्वति (८. ५२.)", "उपमन्त्वा (८. ५३.)", "एतत्त इन्द्र (८. ५३. ८.)", "भूरीदिन्द्रस्य (८. ५४.)"–इति पञ्चसूक्ताव्याम्नाय "आ त्वा गिरो रथीरिव (८. ८५. १)"–इत्याम्नातम्। एव मन्ते च मण्डले— "संसमित् (१०. १९१.)" इतिसूक्तादनन्तरम् "सञ्ज्ञान मुशनावदत्"-इत्यादि, "तच्छंयोरावृणीमहे" –इत्यन्तं चतुर्वर्गात्मकं पञ्चदशर्च मेकसूक्त मधिकं बाष्कलायाम्। तदेवं "समानी वः (१. १९१. ४.)" इति शैशिरीयाया अन्तिमा ऋक्, "तच्छंयोः"–इति तु बाष्कलाया इति भेदः।

तास्त्वेताः पञ्चदशर्चः—

"सञ्ज्ञान मुशना वदत् सञ्ज्ञानं वरुणो वदत्।
सञ्ज्ञान मिन्द्रश्चाग्निश्च सञ्ज्ञानं सविता वदत्॥ १॥
सञ्ज्ञानं नः स्वेभ्यः सञ्ज्ञान मरणेभ्यः।
सञ्ज्ञान मश्विना युव मिहास्मासु नियच्छताम्॥ २॥
यत् कक्षीवान् संवननः पुत्रो अङ्गिरसां भवेत्।
तेन नोऽद्य विश्वे देवाः सम्प्रियांस मजीजनन्॥ ३॥
सं वो मनांसि जानतां समाकूतिर्मनामसि।
असौ यो विमना जनस्तं समावर्त्तयामसि॥ ४॥ १वर्गः॥

नैऽर्ल्यं येनादरणं परिविक्तं तु यज्ञविः ।
तेनामिवाणां बाह्वन् हविषा शोधयामसि ॥ ५ ॥
परिवल्यान्येषा मिन्द्रः पूषा च संश्रुतः ।
तेषां वो अग्निदग्धानामग्निमूऽढानामिन्द्रो हन्तु वरं वरम् ॥ ६ ॥
एषु नत्यहृषाजिनं हरिणस्य थियं यथा ।
पराऽ अमित्राऽ ऐषत्वर्वाची गौरुपेजतु ॥ ७ ॥ २ वर्गः ॥
प्राध्वराणाम्पते वसो होतर्वरेण्य क्रतो । तुभ्यं गायत्र मुच्यते ॥ ८ ॥
गोकामो अन्नकामः प्रजाकाम उत कश्यपः ।
भूतं भविष्यत् प्रस्तौति बहु ब्रह्मैक मक्षरम् ॥ ९ ॥
यदक्षरं भूतकृतो विश्वे देवा उपासते ।
महर्षि मस्य गोप्तारं जमदग्नि मकुर्वत ॥ १० ॥
जमदग्निराप्यायते छन्दोभिश्चतुरुत्तरैः ॥ ११ ॥
राज्ञः सोमस्य भक्षेण ब्रह्मणा वीर्यावता ।
शिवा नः प्रदिशो दिशः सत्या नः प्रदिशो दिशः ॥ १२ ॥ ३ वर्गः ॥
अदो यत्तेजो ददृशे शुक्रं ज्योतिः परो गुहा ।
तदृषिः कश्यपः स्तौति सत्यं ब्रह्म चराचरम् ॥ १३ ॥
त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुष मगस्त्यस्य त्र्यायुषम् ।
यद्देवानां त्र्यायुषं तन्मे अस्तु त्र्यायुषम् ॥ १४ ॥
तच्छंयोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये ।
दैवी: स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ॥ १५ ॥ ४ वर्गः ॥"–इति ।

अथ तृतीया शाङ्खा, चतुर्थी वाष्कला । त एते सम्प्रति न क्वाप्युपलभ्येते, अतएवैतयोः कोऽपि संवादोऽस्माभिर्न ज्ञायत इत्येव सत्यम् । अथवा विष्णुभागवतपुराणयोर्योक्ता मौद्गलीति, सैव स्यात् शाङ्खेति ; तयोः पुस्तकयोः 'शाङ्खा'–इत्यस्य स्थाने 'मौद्गली'–इत्यस्य

पाठप्रतीतिः सम्भाव्यते सायणाचार्यस्य मुद्गल इति गोत्रनामेति। अध्यापकम्याक्षमूलरेण च ऋग्वेदस्य तृतीयभागभूमिकाया १२ पृष्ठेऽलेखि एतत्— "फिट्स् एड्वार्ड् हल् महोदयः काशीतोऽलिखदिदम् (१५--१--५५.)— 'सायणाचार्यकृतभाष्यस्य मूलमादर्शपुस्तकं यदासीद् लण्डनस्थेण्डियापुस्तकालये मुद्गलभाष्यं नाम, तत्र प्रथमाद्यायोऽष्टकाश्चतुर्थाष्टकस्यान्त्याध्यायाश्च त्रयः सन्ति, सन्ति चान्यानि कतिचित् पत्राणि प्रथमसप्तमाष्टकयोः। तदीयप्रथमाष्टकस्य यावानंशः पाठयोग्यः, तावन्त मेव यथालिपि भवन्तं दर्शयामि। लिखितं चैतत् पुस्तकं १४७× संवत्समायाम्' —इति"—इति। तदेतत् पुस्तकं मौद्गल्याः शाखाया एव सायणभाष्य मिति सुव्यक्तम्; परं नास्ति सायणस्य मुद्रितभाष्यादन्यद् भाष्य मिति शाकलानां पञ्चशाखानां मौद्गली मेवावलम्ब्य तेनाकारीदं भाष्य मिति सम्पद्यते सुतराम्। तथा चैषा मौद्गली दशतयी अपि स्वीकार्यम्; सायणीयभाष्ये वालखिल्यमन्त्राणां व्याख्यानादर्शनात्, अष्टतय्यां हि वालखिल्याना मवश्यभावित्वं स्यादित्युक्तम्। सेयं मौद्गली शाखा सायणाचार्यसमये सायणाचार्यदेशे आसीत् सुप्रचलितेत्येना मेवावलम्ब्य तेनैतत् भाष्यं कृत मिति चोपपद्यते। अद्य च स्यात् तद्देशे मौद्गल्या एव शाखाया विद्यमानतेति च नासम्भवम्। अपि नाम शाकलानां पञ्चाना मेव प्रायो ग्रन्थपरिच्छेदसाम्यात्, क्रम-पाठादौ चात्यल्पतारतम्यात्, सर्वपुस्तकपुष्पिकासु नामोल्लेखादर्शनाच्चैवं नामविभ्रमोऽनिवार्य एवेति मौद्गल्या आश्वलायनीत्वेन आश्वलायन्याश्च मौद्गलीत्वेन ग्रहणं सत्सम्भाव्य मेवेति।

अथ शाकलानां पञ्चमी, आश्वलायनी नाम। इयमेवाश्वलायनी

शाखा शाकलानां पञ्चानां लुप्तावशिष्टा, अद्यापि सर्वत्राध्ययनाध्यापनैः सुप्रचलिता विद्यते। प्रवाद एवात्र प्रथमं प्रमाणम्; सर्वत्रैव हि दाक्षिणात्यादिष्वेषा आश्वलायनीत्येव प्रोच्यते। प्रदर्शिताग्निपुराणवचने शाकलाना मस्या एवैकस्या ग्रहण मत्र द्वितीयं मानम्; न हि तदानी मप्यासीत् काचिदन्या शाकलेति। गौडराज-लक्ष्मणसेन-प्रदत्तेष्वनधिककालिकेषु ताम्रफलकेषु च "आश्वलायनशाखाध्यायिने"–इत्युत्कीर्णं दृश्यत इतीह तृतीयं प्रमाणम्। स्कान्दपुराणान्तर्गतश्रीमालखण्डनामग्रन्थस्य सप्ततितमेऽध्याये ऋग्वेदस्येय मेवैकाश्वलायनी शाखा बहुशस् मुपन्यस्ता दृश्यते। तद्यथा— "तत्र आश्वलायनी शाखा ऋग्वेदस्य, यजुर्वेदस्य माध्यन्दिनी, सामवेदस्य कौथुमी, अथर्ववेदस्य स्थान्तरायणीति; ऋग्वेदस्याश्वलायनसूत्रम्, यजुर्वेदस्य कात्यायनम्, सामवेदस्य लाट्यायनम्, अथर्ववेदस्यार्वटकश्चेति"–इति। तदित्थं गुर्जरीयश्रीमालप्रदेशे बहुदिनत एव ऋग्वेदस्यैषाश्वलायनी शाखैवैकास्ति प्रचलितेत्यपि मानं भवेदिह चतुर्थम्। तस्मादेतर्हि सर्वत्राधीयमाना, मुद्रिता चेयं शाखा नून माश्वलायनीत्येव मन्तव्यम्।

सेय माश्वलायनी तत्त्वतोऽष्टतय्येव; सर्वेष्वेवैतत्पुस्तकेषु अष्टकाध्यायवर्गनामत्रिविधपरिच्छेदानां प्राधान्यदर्शनात्। एतदीयदेवतर्षिच्छन्दोनिर्णयाय कात्यायनेन या "सर्वानुक्रमणी" प्रणीता, तत्रापि अष्टकाध्यायवर्गविभागानुसृता विभागा एव दृश्यन्ते। अत एवेह षष्ठाष्टकीय-चतुर्थाध्यायस्य चतुर्दश्याद्यष्टादशवर्गात्मकं वालखिल्यं श्रूयते; न हि दाशतय्यां वालखिल्यर्चा मस्तिताभ्युपगम्यते सायणाचार्येणेति तु प्रतिपादितं पुरस्तादेव (१३४ पृ०)। एव मपि शाकलाश्वलायनाम्नाया: शैशिरीयाया दशतयीत्वप्रतीतिः, एत-

त्पूर्वतनायाः शाकल्यसंहितायाश्च ऐतरेयेण यास्कादिना च दाशतयी-त्वेन ग्रहणात्, शौनकोक्तानुवाकानुक्रमण्यादौ च दशतयीत्वख्या-दत्तातिशयदर्शनात्, सर्ववेदभाष्यकारेण सायणाचार्येण च दाशतयी मेव साङ्ख्यापरपर्यायां शैशली मन्यां वा काञ्चिद् शाकलशाखा मनुसृत्य ऋक्संहिताया भाष्यं कृत मिति दशतय्यष्टतयोः सम्मिलनाच्च दशतयीत्वानुकूला मण्डलानुवाकसूक्तेति त्रिविधपरि-च्छेदा अपीह लेखकादिभिः सूचिता यथायथं सर्वत्रैवेति ॥

अथ पञ्चस्वेव शाकलशाखासु अध्यायादिपरिगणनमेकविध मेव मन्यते प्रायः। अत एवैष शाखानुवाकानुक्रमणीकारः—

"अध्यायानां चतुष्षष्टिर्मण्डलानि दशैव तु।
वर्गाणान्तु सहस्रे द्वे सङ्ख्याते च षडुत्तरे।
सहस्र मेतत्सूक्तानां निश्चितं खैलिकैर्विना।
दश सप्त च पठ्यन्ते (सङ्ख्यातं वै पदक्रमम्)।"—इति।

तदेतत् सर्वं वालखिल्यवर्जनेनात्र गणनातोऽप्युपपद्यते। ऋक्-सङ्ख्यायास्तु शाखापार्थक्यात् पार्थक्यं स्वीकार्य मेव, पर मस्या मेकस्या माश्वलायन्या मपि मतवैभिन्न मुपलभ्यते यथा—

अनुवाकानुक्रमण्याम् १०५८० ऋचां स्वीकारः, तदुक्तम् —

"ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च।
ऋचा मशीतिः पादश्च पारणं सम्प्रकीर्तितम्"—इति।

छन्दस्सङ्ख्यायान्तु १०४०२ ऋचां स्वीकारः, तदुक्तम्—

"एवं दशसहस्राणि शतानान्तु चतुष्टयम्।
ऋचां द्व्यधिक माख्यात मृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः"—इति।

मुद्रितसर्वानुक्रमण्या भूमिकायां १०४४२ ऋचां स्वीकारः।

अनुक्रमणीविवरणकृज्जगन्नाथेन त्वृक्सङ्ख्या १०४५९ स्वीकृता।

आचार्यस्वामिदयानन्दसरस्वतिना तु "दशसहस्राणि पञ्चशतानि एकोननवतिश्च (१०५८९) ऋचोऽध्याम्नाता इति निर्धारितम्। अस्मत्परिगणनयात्वाश्वलायनसंहितायाम् १०५२२ ऋचो दृश्यन्ते। एवं ऋक्सङ्ख्याया मतपार्थक्ये निदानानि त्वेवमवगम्यन्तेऽस्माभिः— अनुवाकानुक्रमणी नूनं शैशिरीय-शाखायाः। नास्ति च तत्र बालखिल्यानामृचामाम्नानम्, तथापि तत्र वालखिल्यभिन्नाः सपादाः १०५८० ऋचः परिगणिताः। अस्मत्परिगणनया त्वत्र वालखिल्यसहिताः १०५२२ ऋचः सन्ति, वालखिल्यानामृचां सङ्ख्या तु ८०; तथा चात्र आश्वलायनसंहितायां वालखिल्यातिरिक्तानामृचां सङ्ख्या १०४४२ सम्पन्ना। तदित्थं शैशिरीयाया मित आश्वलायनीतोऽधिकाः १३८ ऋचोऽधीता इत्येव निश्चीयते।

छन्दस्सङ्ख्योल्लिखितोक्तसर्वसङ्कलनसङ्ख्या तु स्वोक्तप्रतिच्छन्दस्सङ्ख्यातोऽपि विरुद्धैव प्रतीयते। तद्यथा तत्र चोक्तं श्लोकैः— गायत्र्यः २४५१, उष्णिहः ३४१, अनुष्टुभः ८५५, बृहत्यः १८१, पङ्क्तयः ३१२, त्रिष्टुभः ४२५३, जगत्यः १३४८, अतिजगत्यः १७, शक्वर्य्यः ९, अतिशक्वर्य्यः ९, अष्टयः ६, अत्यष्टयः ८४, धृत्यौ २, अतिधृतिः १, द्विपदाः १७, एकपदाः ६, बार्हतप्रगाथाः १९४, ककुप्प्रगाथाः ५५, महाबार्हतप्रगाथः १। तदेवं तदुक्तप्रतिच्छन्दस्सङ्ख्यानां सङ्कलनया १०१४२ ऋचः स्युः, पूर्वप्रदर्शितश्लोकतस्तु गम्यन्ते १०४०२। तदत्र प्रायः सर्वत्रैव सङ्कलनाभ्रमोऽस्माभिर्ग्रन्थदृष्ट्या प्रमाणित एव।

मुद्रितसर्वानुक्रमणीभूमिकायां यत् १०४४२ इति निश्चितम्, तदस्या वालखिल्यव्यतिरिक्तायाः आश्वलायन्या इति तु सुव्यक्तम्।

जगन्नाथपण्डितोक्ता ऋक्सङ्ख्या तु नित्यद्विपदार्द्धर्चादिभेदकृता। चरणव्यूहटीकाकर्महिदासस्यापि च सैव। तथाचोक्तं तेन—

"बालखिल्यसहिता सर्वानुक्रमणीमन्त्ररूपर्क्सङ्ख्या उच्यते,—द्विपञ्चाशदधिकपञ्चशतदशसहस्राणीति (१०५५२)। एतत्सङ्ख्या नित्यद्विपदानैमित्तिकद्विपदासहितोक्ता। हवनाध्ययनाभ्यां समाना सा नित्यद्विपदा,०—०, हवनाध्ययने विपरीता सा नैमित्तिकद्विपदा"-इत्यादि। नित्यद्विपदादिनिर्णयस्तु उपलेखग्रन्थालोचनतः सम्पाद्यः। उपलेखापि नैवाश्वलायन्याः सम्बाध्यते ; तत्र नित्यैकपदाः पञ्चेत्याश्वलायनीविरुद्धपरिगणनादर्शनात् ; गण्यन्ते ह्याश्वलायन्यामेकपदाः षडिति। एवमर्द्धर्चादिष्वपि द्रष्टव्यम्।

खाम्युक्तपरिगणनेऽपि सङ्कलनभ्रमः प्रतीयते।

तत्त्वतस्त्वाश्वलायन्यां शाखायां शाकलायनसंहितायां वा अष्टादशवर्गेषु अशीतिर्वालखिल्यर्चः सन्ति, तद्बालखिल्यसहिताः १०५२२ ऋचः सूयन्त इति त्वस्माभिः सुनिश्चितमिति॥

अथासां शाखानां कतमामवलम्ब्येदमैतरेयकं प्रोक्तमिति विचारस्यैतर्हि प्रकृतोऽवसरः समुपस्थितः। दृश्यते हि ब्राह्मणग्रन्थेष्वेषा शैली,— यां शाखामवलम्ब्याम्नायते यद् ब्राह्मणम्, तत्संहितायां ये मन्त्रा आम्नाताः, तेषां प्रतीकग्रहणमात्रेण नामग्रहणमात्रेण वा विधानम् ; ये मन्त्रा विधातव्या अप्यन्यशाखीया इति तत्संहितायां न दृश्यन्ते, तेषान्तु पपाठ्य विधानमिति। तत्र प्रतीकमात्रेण यथा— "त्वमग्ने सप्रथा असि, सोम यास्ते मयोभुव इत्याज्यभागयोः पुरोऽनुवाक्ये"-इति ऐ० ब्रा० १. १. ४। आम्नातौ चैतौ मन्त्रावाश्वलायन्या मस्राम् ५. १३. ४. पुनः १, ९१. ९। नामग्रहणमात्रेण यथा— "सुकीर्त्तिं शंसति"-इति, पुनस्तदुत्तरत्र, "वृषाकपिं शंसति"-इति च ऐ० ब्रा० ६. ५. ३। सुकीर्त्तिर्नाम सप्तकं सूक्तम्, वृषाकपिनाम त्रयोदशर्चं सूक्तमित्या-

श्वलायन्याम् १०. १२१ ; १०. ८६ । अनाम्नातायाः प्रपठ्य विधानं यथा— "यस्माद् भीषा निषीदसि ततो नो अभयं कृधि । पशून् नः सर्वान् गोपाय नमो रुद्राय मीळ्हुष इति तामुत्थापयेत्"–इति ऐ० ब्रा० ५. ५. २ । न चैषा ऋग्गिहाश्वलायन्या माम्नाता ।

तदेव मिद मैतरेयक मेतदाश्वलायन्या ब्राह्मण मिति वक्तुं युज्येत, यदि नामैतद्व्यतिक्रमोऽप्यत्र न प्रतीयेत ! प्रतीयते त्वेतद्व्यतिक्रमोऽपि । तद्यथेहानाम्नातानामपि मन्त्राणां प्रतीकग्रहणमात्रेण विधानम्— "अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानाम्, अग्निश्च विष्णो तप उत्तमं मह इत्याग्नावैष्णवस्य हविषो याज्यानुवाक्ये भवतः"–इति ऐ० ब्रा० १. १. ४, तथा "सावीर्हि देव प्रथमाय पित्र इति सावित्री मन्वाह"–इति १. ५. ४ । नैते मन्त्रा इहाश्वलायन्या माम्नाताः । तद्यदेतस्या आश्वलायन्या एतद् ब्राह्मणं स्यात्, तर्ह्येषां मन्त्राणां नूनं प्रपठ्य विधानं दृश्येत । एव मिहानाम्नातानामपि मन्त्राणां नामग्रहणमात्रेण विधान मस्ति यथा— "तिस्रः सामिधेनीरनूच्य तिस्रो देवता यजन्ति"–इति ऐ० ब्रा० ३. ५. १ । ता एतास्तिस्रः सामिधेन्य ऋचोऽत्राश्वलायन्यां न दृश्यन्ते । तथात्राश्वलायन्या माम्नातानामपि प्रपठ्य विधानं कृत मैतरेयेण । तद्यथा— "इन्द्राग्नी आगतं सुतं, गीर्भिर्नभो वरेण्यम्, अस्य पातं धियेषितेत्यैन्द्राग्न मच्छावाकस्य गृह्णाति"–इति ऐ० ब्रा० ७. २. ७ । आम्नातैवैषा आश्वलायन्याम् ३. १२. १ ।

अस्ति च ऋक्परिशिष्टो नामैको ग्रन्थः । तदीयर्क्षु मन्त्रा अपि नैकैरेव ब्राह्मणे नामग्रहणमात्रेण विहिताः श्रूयन्ते । तद्यथा— "प्रवह्लिकाः शंसति", "आजिज्ञासेन्याः शंसति", "अतिवादं शंसति"–इति च ऐ० ब्रा० ६. ५. ७ । परिशिष्टग्रन्थीयश्रुतमन्त्रेभ्यो-

ऽप्यधिकमन्त्राणां विधानञ्चेह श्रूयते यथा — "आहनस्याः शंसति ०—० ता दश शंसति"–इति ६. ५. १०। ऋक्परिशिष्टे चाहनस्यानामृचोऽष्टावेव श्रूयन्ते, इह तु दशानां विधान माम्नातम्।

तस्मादेतद् ब्राह्मणं नाश्वलायन्याः सम्भाव्यते, सम्भाव्यते तु यस्यां शाखायां प्रतीकतो नामतो वा एतद्ब्राह्मणविहितानां सर्वासा मेवर्चा मस्ति विद्यमानता, नास्ति चेह पठितानाम्, अपि चेह विहिता ऋक्परिशिष्टग्रन्थीयाश्चर्चो यथावत् समाम्नाताः, तस्याः शाखाया एवेदं स्यादिति। तथाविधा कतमेति प्रश्नस्योत्तरं तु विलुप्तपूर्वशाखाकालिकाना मद्यतनाना मस्माकं नैव सुकरम्, तथाप्यत्र यावच्छक्यं प्रयतितं गम्यते,— शाकल्यशिष्येण शाकलाचार्येण या संहिताधीताध्यापिता च, या मधीत्यैव शिशिरादयः शाखाकृतोऽभवन्, शिशिरबाष्कलसाङ्ख्यवात्स्याश्वलायनाधीता, अप्यल्पप्रचलितशाकलाश्वलायनशाखातः पूर्वतना, सैव शाखा स्यादस्यैतरेयब्राह्मणस्यावलम्बन मिति। अत एवैतरेयारण्यकभाष्ये "त्रयं त्वेव न एतत् प्रोक्तम्'–इत्येतस्य व्याख्यान मेव मुक्तं सायणाचार्येण— "नः अस्मान् (महिदासादिकान्) शिष्यान् प्रति शाकल्येन प्राण जलरूप मित्यादि त्रय मेव प्रोक्तम्, न तु मांस मित्यादिकं चतुर्थम्"–इति (३. २. २.)। इत्थ मस्य ब्राह्मणस्य शैशिरीयादिभ्यः पञ्चभ्यः प्राक्तनत्वेऽपि शाकलशाखोपयोगित्व मप्याहृतं स्पष्टम्। तस्मात् शैशिरीयाद्याश्वलायन्यन्तानां पञ्चाना मेव शाखाना मिद मेकं ब्राह्मण मैतरेयकं नामेति च सिद्धम्॥

———

(७)

अथेदानीं विचार्य मस्ति कोऽस्य विषय इति । यज्ञ एवास्य विषय इति ब्रूमः ; प्रायः सर्वेषा मेव ब्राह्मणग्रन्थानां तत्रैव प्रवृत्तेः । यज्ञस्वरूपञ्चैवं निरूपितं भगवता कात्यायनेन— "यज्ञं व्याख्यास्यामः । द्रव्यं देवता त्यागः"–इति (श्रौ० सू० १. २. १, २.) । यज्ञस्वरूपं कथयिष्याम इति प्रथमसूत्रार्थः । 'द्रव्यं' पुरोडाश-चरु-सान्नाय्य-पशु-सोमादिकम्, 'देवता' अग्निविष्णुसोमेन्द्रादिकाः, देवता मुद्दिश्य पुरोडाशादिद्रव्यस्य यः 'त्यागः' उत्सर्गः, स यज्ञः । तत्र "तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन चेष्यते । देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलन्तु परम्परम्"–इत्याहुर्याज्ञिकाः । तद्धितेन देवतासङ्गतिर्यथेह— "अष्टाकपाल आग्नेयः, त्रिकपालो वैष्णवः"–इति १. १. १ । चतुर्थ्या देवतासङ्गतिर्यथेह— "अग्नये प्रणीयमानाय"–इत्यादि १. ५. २, "सोमाय क्रीताय प्रोह्यमाणाय"–इत्यादि च १. ३. २ । मन्त्रवर्णेन देवतासङ्गतिर्यथेह प्रयाजयागेषु (१. ३. ६.) । तदत्र द्रव्याणि प्रसिद्धानि, मन्त्रलक्षणानि निरुक्तालोचने प्रदर्शितानि, देवतास्वरूपाणि त्विहैवानुपदं यथामति बोधयिष्यामः ॥

अथ यागलक्षणभेदादीनप्यत्र किञ्चित् सूचयामः । स एव यागः प्रक्षेपाधिको होम उच्यते । "देवतायै सङ्कल्पितस्य वह्नौ प्रक्षेपो होमः"–इति हि तल्लक्षणं साम्प्रदायिकम् । आह चात्र कात्यायनः— "यजतिजुहोतीनां को विशेषः ? तिष्ठद्धोमा वषट्कारप्रदाना याज्यापुरोऽनुवाक्यावन्तो यजतयः, उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः"–इति (१. २. ५, ६, ७.) । तदेवं यागस्य द्वैविध्यम् । द्विविध मपि चैतद् यागकर्म प्रधानाङ्गभेदात् पुनर्द्वि-

विधम् । तद्यथा— ये च यागा यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्यैः दर्शपूर्णमाससंयोगेनोत्पन्नाः, ते दर्शपूर्णमासशब्दवाच्याः । तेषामेव "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत"-इति फलसाधनत्वेन विधानात् प्रधानत्वम्, तत्प्रकरणपठितमितरत् सर्वं मन्वन्वाधानादि ब्राह्मणतर्पणान्तं तदङ्गजातम्; फलश्रुतिशून्याः प्रयाजादियागाः पूर्वाघारादिहोमाश्च तत्प्रकरणपठितास्तदुपकारका इति तदङ्गभाजना एव । तदुक्तमापस्तम्बर्षिणा यज्ञपरिभाषायाम्— "आग्नेयोऽष्टाकपालोऽग्नीषोमीय एकादशकपाल उपांशुयागश्च पौर्णमास्यां प्रधानानि, तदङ्गमितरे होमाः"-इति ७१, ७२ सूत्रे । "सहाङ्गं प्रधानम्"-इति (८६ सू०) च तत्रैव प्रधानलक्षणम् ।

ते यागाः पुनस्त्रिविधाः; इष्टि-हौत्र-सोमभेदात् । दर्शपूर्णमासादय इष्टयः, अन्वाधेयाग्निहोत्रादयो हौत्राः, अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमादयः सोमाः । ते पुनस्त्रिसप्तकाः; हविः-पाक-सोमसंस्थाभेदात् । तत्र अन्वाधेयः, अग्निहोत्रम्, दर्शः, पौर्णमासः, आग्रयणम्, चातुर्मास्यम्, पशुबन्धश्चेति सप्त हविःसंस्थाः । सायंहोमः, प्रातर्होमः, स्थालीपाकः, नवयज्ञः, वैश्वदेवः, पितृयज्ञः, अष्टकेति सप्त पाकसंस्थाः । अग्निष्टोमः, अत्यग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी, वाजपेयः, अतिरात्रः, आप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः । त एव सोमयागाः पुनरेकाहाहीनसत्रभेदात् त्रिविधा भवन्ति । एतद्भिन्ना अप्यन्ये बहवः सन्ति काम्ययागाः । तद्यथेष्टयः— आयुष्कामेष्टिः, पुत्रेष्टिः, पवित्रेष्टिः, वर्षकामेष्टिः, प्राजापत्येष्टिः, वैश्वानरेष्टिः, नवशस्येष्टिः, मित्रेष्टि गोष्पतीष्टिः एवमादयः । गोमेधाश्वमेधादयस्तु पशुयागा उच्यन्ते, ते तु सोमान्तर्गताः । सौत्रामणी यागोऽपि सोमविकार एव ।

अस्ति चैषु यागेषु प्रकृतिविकृतिभेदः। यस्मिन् यागेऽपरविधिनिरपेक्षाणां सर्वेषा मेव कर्मणा मुपदेशः श्रुतः, स एव प्रकृतियागः; प्रकृतिवच्च विकृतिः कर्त्तव्या भवति। अत्राह आपस्तम्बः— "दर्शपूर्णमासाविष्टीनां प्रकृतिः, अग्नीषोमीयस्य च पशोः, स सवनीयस्य, सवनीय ऐकादशिनानाम्, ऐकादशिनः पशुगणानाम्, वैश्वदेवं वरुणप्रघास-साकमेध-शुनासीरीयाणाम्, वैश्वदेविक एककपाल एककपालानाम्, वैश्वदेव्यामिक्षाभिक्षाणाम्, ०—०, अग्निष्टोम एकाहानां प्रकृतिः, द्वादशाहो ऽहर्गणानाम्, गवामयनं सांवत्सरिकाणाम्, निकायिनस्तु प्रथमः"—इति (य० प० सू० ११६—१४४ सूत्राणि)। एषु सर्वेष्वेव सूत्रेषु प्रकृतिरित्यनुवर्त्तत इति बोध्यम्॥

देवता। सर्वेष्वेतेषु यागेष्वङ्गयागेषु च यत्र कुत्रचित् यस्य कस्यचित् द्रव्यादेः प्रार्थनीयफलदानसामर्थ्य मारोपयन् यां कां च स्तुतिं करोति, तत्स्तुतिमन्त्रस्य मेव देवता, तादृशस्तुतिमन्त्रप्रधानः स च यागस्तद्देवतो मन्यते। तदाह निरुक्तकारो भगवान् यास्कः— "यत्काम ऋषिर्यस्यां देवताया मार्थपत्य मिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते, तद्दैवतः स मन्त्रो भवति"—इति (निरु० ७. १. १.), "यो देवः सा देवता"—इति च (७. ४. २.)। "देवो दानाद्वा, दीपनाद्वा, द्योतनाद्वा, द्युस्थानो भवतीति वा"—इति देवशब्दनिर्वचनञ्च तत्रैव। तदेव मिन्द्रवाय्वादीना मचेतनानां हव्यादिदानहेतुकम्, राजाधिराजादीनां चेतनानां चार्थादिदानहेतुकं देवत्वम्; अश्वादिजीवाना मजीवानाञ्च ग्रावादीनां दीप्तिहेतुकं देवत्वम्; अग्निचन्द्रनक्षत्रादीनां ब्रह्मवर्चस्विनां विदुषाञ्च द्योतनहेतुकं देवत्वम्; सूर्यसूर्य्यकरादीनां तल्लोकस्थानां तारकादीनाञ्च द्युस्थत्व-

निबन्धनं देवत्वम् ; यत्र त्वीश्वरे सर्वे एवैते गुणा उपपद्यन्ते, तस्य देवत्वस्य तु कैव कथा । तदेव माब्रह्मस्तम्बपर्यन्तानां सर्वेषा मेव पदार्थानां देवत्व मुपगम्यते । तत्त्वतः सति दानादिगुणवत्त्व मिद मेक मेव देवलक्षणं स्वीकार्य मिति कृत्वा तु सूर्येन्द्राग्न्यनिलेन्दुप्रभृतीनां मूलतो द्युस्थानाना मेव पदार्थानां मुख्यं देवत्वम्, तत्तत्स्थानभक्तिसाहचर्यतस्त्वन्येषां भुवादिलोकानां तत्रत्यानां मन्त्रसोमौषध्यादीना मपीतीव विशेषः ।

अन्यच्चोक्तं यास्केन—"तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः । अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः" इति (७. २. १.), "तासां (तिसृणां देवतानां) भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामः । अथैतान्यग्निभक्तीनि — अयं लोकः [illegible] ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने"-इत्यादि ([illegible]) । तानि च प्रथमे स्थाने समाम्नातानां देवानां नामानि निघण्टावाम्नातानि "अग्नि [illegible] शकुनि मण्डूकाः" इत्यादीनि (५. [illegible]) [illegible] द्रष्टव्यानि । व्याख्याताश्च ता देवता निरुक्ते [illegible]— "अथ यानि पृथिव्यायतनानि [illegible] तान्यतोऽनुक्रमिष्यामः । तेषा मश्वः प्रथमागामी भवति" इत्यादिना ([illegible]) । एवम् "अथैतानीन्द्रभक्तीनि— अन्तरिक्षलोकः [illegible] देवगणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने" इत्यादि [illegible] ([illegible]) । मध्यमे स्थाने समाम्नातानां देवानां नामानि [illegible] निघण्टौ — "श्येनः सोमः चन्द्रमाः" इत्यादीनि षट्त्रिंशत् (५. ५. १—३६.) । व्याख्याताश्च ता अपि देवता निरुक्ते यथाक्रमम्— "श्येनो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति" इत्यादिना (११. १—५०.) । एवम् "अथैतान्यादित्यभक्तीनि - असौ लोकः [illegible] ये च देव

गणाः समाम्नाता उत्तमे स्थाने"-इत्यादि चोक्तं तत उत्तरम् (७. ३. ४.)। उत्तमे स्थाने समाम्नातानां देवानां नामान्यपि तत्रैव निघण्टौ— "अश्विनौ उषाः सूर्या" इत्यादीनि एकत्रिंशत्पदान्याम्नातानि (५. ६. १—३१.)। व्याख्याताश्च ता अपि देवता निरुक्ते समन्त्रोदाहरण मेव— "अथातो द्युस्थाना देवतास्तासा मश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः"-इत्यादिना (१२. १—३६.)। तदेवं प्रधानतो देवतात्रित्वेऽपि स्थानभक्त्यादितो तद्बहुत्वं च न विरुद्धम् । तत एवेद मुक्तं तत्र तेनैव— "तासां (तिसृणां देवताना) माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि"-इति (७. २. १.)। भागो विभागो भक्तिरेकार्थाः। महाभागस्य भावो माहाभाग्यम्। तच्च माहाभाग्यम् एकस्थानभाक्त्वेन, एकस्मिन् मन्त्रे साहचर्यतयाऽऽम्नातत्वेन, एकधर्मभाक्त्वेन, एकवाच्यभाक्त्वेन च भवति। तस्मान्माहाभाग्यादेव देवबहुत्वं स्वीकार्य मिति तदर्थः। तदित्थ माब्रह्मस्तम्बपर्यन्तानां सर्वेषा मेव पदार्थानां पारिभाषिकं देवत्व मभ्युगत्यैव "यत्काम ऋषिर्यस्यां देवताया मार्थपत्य मिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्दैवतः स मन्त्रो भवति"-इत्युक्त (निरु० ७. १. १.) मिति फलितम्। तस्मात् वैदिकमन्त्रेषु स्तुता एव पदार्थाः तन्मन्त्रतः स्तुतिकाले एव च देवत्वेन स्तुत्या भवन्ति ; नान्ये नाप्यन्यत्वेत्येव याज्ञिकसिद्धान्तः। अत एव ते मन्त्रमयी देवतेत्येव स्वीकुर्वन्तीति च प्रवादः।

तत्रापि प्रधानतस्त्रयस्त्रिंशदेव देवताः सर्वसंहितासु परिगणय्य दर्शिताः। तद्यथा— "ये त्रिंशति त्रयस्परो देवासो बर्हिरासदन्। विदन्नह द्वितासनन्"-इति ऋ० सं० ८. २८. १। "त्रयस्त्रिंशतास्तुवत भूतान्यशाम्यन् प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीत्"-इति

वा० सं० १४. ३१। "यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा निधिं रक्षन्ति सर्वदा। निधिं तमद्य को वेद यं देवा अभिरक्षथ" इति अथ० सं० १०. २३. ४. २३। ब्राह्मणेषु च प्रायः सर्वेष्वेवैव मेव।

तथा चास्मिंश्च ब्राह्मणे देवानां त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकत्व मसकृदाम्नातम्। तद्यथा— "त्रयस्त्रिंशद्वै देवा अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च" इति (३. २. ११.)। एव मप्येतदतिरिक्ता अपि देवताः समाम्नाताः। तद्यथैव प्रायणीयेष्ट्यारम्भे (१. २. १.)— "पथ्यां यजति", "अग्निं यजति", "सोमं यजति", "सवितारं यजति", "उत्तमा मदितिं यजति" इति। तदत्राग्निभिन्नाः सर्वा एव तास्त्रयस्त्रिंशद्भ्योऽतिरिक्ताः श्रुताः; अथ सवितुरादित्यविशेषत्वेन त्रयस्त्रिंशान्तःपातित्वस्वीकारेऽप्यन्यासां तिसृणां तदतिरिक्तत्व मपरिहार्यम्। अत एव निघण्टौ दैवते काण्डे वस्वादिभिन्ना अपि बह्व्यो देवता आम्नाताः। प्रदर्शितत्रयस्त्रिंशद्गणनन्तु सोमप-पर मित्येव। तदाहैवैतरेये— "त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः सोमपास्त्रयस्त्रिंशदसोमपाः। अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादशादित्याः, प्रजापतिश्च, वषट्कारश्च; एते देवाः सोमपाः। एकादश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयाजाः; एतेऽसोमपाः पशुभाजनाः। सोमेन सोमपान् प्रीणाति, पशुनाऽसोमपान्" इति २. २. ८। एवं शतपथादिष्वपि द्रष्टव्यम्।

तदत्र पूर्वं सोमपानां त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्यानां देवानां परिचयाय किञ्चिद् यतामहे।— 'वसवः'-इति पदं निघण्टौ रश्मिनामसु पठितम् (१. ५. १०.), पुनः द्युस्थानदेवनामसु च (५. ६. २८.)। निरुक्तकारस्त्वस्य वसुशब्दस्य निर्वचनादिक मेव मकार्षीत्— "वसवः। यद् विवसते सर्वम्। अग्निर्वसुभिर्वासव इति

समाख्या ; तस्मात् पृथिवीस्थानाः"-इत्यादि, "इन्द्रो वसुभिर्वा-सव इति समाख्या ; तस्मान्मध्यमस्थानाः"-इत्यादि, "वसवः— आदित्यरश्मयः, विवासनात् ; तस्माद् द्युस्थानाः"-इत्यादि च (१२, ४, ७, ८, ९.)। तदेवं निरुक्तमते पार्थिवाग्निशिखाः, वैद्युताग्निप्रभाः, उत्तमाग्निरश्मयश्चेति तमोविवासनहेतवस्त्रि-स्थानास्त्रिविधा वसवो निर्णीताः, तत्रतत्र तत्तन्निगममन्त्राम्नान-प्रदर्शनादिभ्यः। तदेतत् सर्वं तत्तन्निरुक्तग्रन्थत एवावगन्तव्यम्। शतपथश्रुतितोऽपि वसूनां त्रिस्थानत्वादिक मेवावगम्यते, परं तत्त्व-परर्यंव। तथाहि— "कतमे वसव इति। अग्निश्च पृथिवी च, वायुश्चान्तरिक्षञ्च, आदित्यश्च द्यौश्च, चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चेते वसवः ; एतेषु हीदं सर्वं वसुहित मेते हीदं सर्वं वासयन्ते ; तद्यदिदं सर्वं वासयन्ते तस्माद् वसव इति"-इति (१४. ५. ७. ४.)। एव मपि "स गायत्री मेवाग्नये वसुभ्यः प्रातस्सवनेऽभजत्" -इत्यादिश्रुतिषु (ऐ० ब्रा० ३. २. २.) वसूनां गायत्रीच्छन्दोभागित्वकल्पनात्, अग्निना सहाम्नानात्, प्रातस्सवनदेवत्वेनोपन्यासाच्च पार्थिवं स्थान मेव प्रधानं बुध्यते। तैत्तिरीयारण्यके तु वसूनां पार्थिवाग्निस्वरूपत्वं अष्ट माम्नातम्— "अग्निश्च जातवेदाश्च सहोजा अजिराः प्रभुः। वैश्वानरो नर्यपाश्च पङ्क्तिराधाश्च सप्तमः। विसर्पेवाष्टमोऽग्नीना मेतेऽष्टौ वसवः क्षितौ"-इति (१. ९. १.)। स्यादेवम् "अप्येते उत्तरे (मध्यमोत्तमे) ज्योतिषी अग्नी उच्येते"-इति (७. ४. ३.) निरुक्तसिद्धान्तात् अग्निविशेषाणां वसुदेवानां त्रिस्थानत्व मप्यव्या-हतम्। तत्त्वतस्त्वष्टौ वसवो ऽष्टविधा अग्नय इत्येव सारम्।

'रुद्राः'-इति पदं निघण्टौ माध्यमिकदेवनामसु पठितम् (५. ५, ९.)। तथा चैषा मन्तरिक्षस्थत्वेन वायुभक्तित्व मवगम्यते।

तन्निर्वचनादिकन्त्वेव मवादि यास्केन—"रुद्रो रौतीति सतो रोरूयमाणो द्रवतीति वा रोदयतेर्वा। यदरुदत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्व मिति काठकम्। यदरोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्व मिति हारिद्रविकम्" -इत्यादि (१०. १. ५.)। एतेन च रुद्राणां वायुविशेषत्व मेव प्रतीयते। ततस्तेनेव तदुत्तरमुक्तेन "अग्निरपि रुद्र उच्यते" -इत्यादिना (१०. १. ७.) रुद्रस्याग्निविशेषत्वे निर्णीतेऽपि माध्यमिकत्वाद् वायुभक्तित्वं न विरुद्धम्; विद्युदग्नेर्हि आन्तरिक्ष्या माध्यमिकत्वम्, तस्माद् वायुसभागत्वं च युक्तम्। ऐतरेयेऽप्यत्र "(सः) त्रिष्टुभ मिन्द्राय रुद्रेभ्यो मध्यन्दिने (व्यभजत्)" -इति श्रुतौ (३. २. ३.) रुद्राणां त्रिष्टुप्छन्दोभागित्वकथनात्, इन्द्रेण सहाम्नानात्, माध्यन्दिनसवनदेवत्वेनोपन्यासाच्चान्तरिक्षस्थानत्व मेव बुध्यते। शतपथेऽपि रुद्रा वायुविशेषा एव विश्रुताः, परं त्वन्यथैव। तद्यथा— "कतमे रुद्रा इति, दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति; तद्यद्रोदयन्ति तस्माद् रुद्रा इति (१४. ५प्र. ७. ५)। अथाच तैत्तिरीयारण्यकम्— "अथ वायोरेकादश । ०··०। प्रभ्राजमाना व्यवदाता याश्च वासुकि-वैद्युताः। रजताः परुषाः श्यामाः कपिला अतिलोहिताः। ऊर्ध्वा अवपतन्ताश्च वैद्युत इत्येकादश" -इति (१. ८. ४.)। तदित्थं विद्युत्संश्लिष्टाः स्फूर्जथुनिदानरूपा आन्तरिक्ष्या वायुविशेषाः तथाविधवायुसंश्लिष्टा विद्युद्रूपा वा रुद्राः, स्फूर्जथुश्च तेषां रोदन मिति निश्चितम्।

'आदित्याः'-इति पदं निघण्टौ द्युस्थानदेवतासु पठितम् (५. ६. २४.)। तथा चैषां द्युस्थत्वेन सूर्यभक्तित्व मवगम्यते। तन्निर्वचनादिकन्त्वेव मवादि यास्केन— "आदित्यः कस्मात्? आदत्ते

रसाम्, आदत्ते भासं ज्योतिषाम्, आदीप्तो भासा इति वा, अदितेः पुत्र इति वा"–इति (२. ४. १.), "अथातो द्युस्थाना देवगणास्तेषा मादित्याः प्रथमागामिनो भवन्ति"–इत्यादि च (१२. ४. १.)। तदेतेन तेषा मादित्यानां सूर्यविशेषत्वं द्युस्थानत्वं चावगम्यते। "आदित्येभ्यस्तृतीयसवने"–इत्यादिश्च (३. २. २.) अत्र ऐतरेय-श्रुतिः; तदेतत्तृतीयसवनभाक्त्वेन चादित्यानां द्युस्थानत्व मेव बुध्यते। श्रूयतेऽप्येवं शतपथे— "कतम आदित्या इति, द्वादश मासाः संवत्सरस्यैत आदित्याः; एते हीदं सर्व माददाना यन्ति। तद्यदिदं सर्व माददाना यन्ति, तस्मादादित्या इति"–इति (१४. ५प्र० ७. ६.)। तदित्थ मादित्यापरपर्यायसूर्यांशतमासरूपकालाना मप्यादित्यत्वम्, सौरत्वेन च तेषां द्युस्थानत्व मपि सुवचम्।

गुरुचरणैस्त्विह— 'निरुक्ते व्याख्याताः सवित्रादयो द्वादश सूर्यविशेषा एवादित्याः'–इत्युपदिष्टम्। तथाच १२. २. ३ख०—

"सविता, ०—० तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्ण-रश्मिर्भवति"–इत्याद्युक्तः प्रथम आदित्यः।

"भगः, तस्य कालः प्रागुत्सर्पणात्"–इत्याद्युक्तो द्वितीयः।

"सूर्यः, सर्त्तेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा"–इत्याद्युक्तस्तृतीयः। 'स पुनरयं भगकालात् स्रुतः सूर्यो भवति'–इति तत्र दौर्गी वृत्तिः।

"अथ यद्रश्मिपोषं पुष्यति, तत् पूषा भवति"–इत्याद्युक्त-श्चतुर्थः। 'आपूर्यस्तेजसा'–इति तद्वृत्तिः।

"अथ यद् विषितो भवति, तद् विष्णुर्भवति"–इत्याद्युक्तः पञ्चमः।

"विश्वानरः [प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि ७. ६. १.]"–इत्याद्युक्तः षष्ठः।

"वरुणः [वृणोतीति सतः १०. १. ३.]"–इत्याद्युक्तः सप्तमः।

"केशी, केशाः रश्मयस्तद्वान्"–इत्याद्युक्तोऽष्टमः।

"अथ यद्रश्मिभिरभिप्रकम्पयन्नेति"–इत्याद्युक्तो द्वाविंशः ।
'वर्षिता चावश्यायानां कम्पनश्च भूतानाम्'–इति तद्वृत्तिः ।
"यमः [यच्छतीति सतः १०. २. ६.]"–इत्याद्युक्तो दशमः ।
"अजएकपाद्, अजनः एकः पादः ; एकेन पादेन पातीति वैकेन पादेन पिबतीति वैकोऽस्य पाद इति वा"–इत्याद्युक्त एकादशः ।
"अजश्चैकपाद्"–इति च तत्र तत्र उक्तरम् ।
'समुद्रः [समुद्द्रवन्त्यस्मिन् भूतानि २. ३. १.]"–इत्याद्युक्तो द्वादशः ।

तदित्थं द्वादशमासकाला द्वादशविधसूर्या वा द्वादश आदित्या गम्यन्ते । अभिधानभेदात् कर्मभेदाच्च देवताभेदो नैकत्रास्मिन्मत एव । अतएव एकस्यैव तेजसोऽग्निविद्युत्सूर्येति त्रित्वम्, अप्येकस्यैवाग्नेः अग्निः, जातवेदाः, द्रविणोदाः, वैश्वानरः इति चत्वार्यभिधानानि पृथक्देवतात्वेनाम्नातानि (निघ० ५. १. ७.) । उक्तञ्चेदं निरुक्ते स्फुटम्— कर्मपृथक्त्वात्० —० पृथगपि स्तुतयो भवन्ति तथाभिधानानि"–इत्यादि ७. २. १ द्रष्टव्यम् ।

अदितेः पुत्रा इति आदित्याः श्रुतिपरिगणिताः सप्ताष्टौ, तथाहि ऋ० सं० २. २७. १, य० वा० सं० ३४. ५४—
"इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि ।
शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः"–इति ।

अत्र 'तुविजातः'–इत्यस्य 'बहुजातश्च धाता'–इत्यर्थः कृतो यास्केन (१२. ४. २.) । तदेव मन्त्रा ऋचि सप्तादित्यनामानि श्रुतानि ; अष्टमस्त्वादित्यो मार्तण्डनामा । स चान्यत्र श्रुतः । तद्यथा ऋ०सं० १०. ७२. ८—

"सप्तभिः पुत्रैरदितिरुप प्रैत् पूर्व्यं युगम् ।
प्रजायै मृत्यवे त्वत् पुनर्मार्ताण्डमाभरत्"–इति ।

उपपद्यते चैवम् "अष्टौ पुत्रासो अदितेः"–इति (ऋ०सं०, १०. ७२. ८.) श्रुतिश्च। "अदितिरन्तरिक्षम्"–इत्यैतरेयकम् (३. ३. ७.)। "अदितिरदीना देवमाता"–इत्यादि च नैरुक्तम् (४. ४. २, ३.)। त एतेऽष्टावादित्या आन्तरिक्ष्या इत्येषां मातोपयोग इति च ध्येयम् ॥

अथ प्रदर्शितैतरेयश्रुतिसमाम्नानक्रमतः प्रजापतिं निरूपयामः— 'प्रजापतिः'–इति पदं निघण्टावन्तरिक्षस्थानेष्वाम्नातम् (५. ४. २८.)। "प्रजापतिः, प्रजानां पाता वा पालयिता वा" --इत्याह यास्कः (निरु० १०. ४. ५.)। "प्रजापतिर्वा इद मेक एवाग्र आस, सोऽकामयत प्रजायेय भूयान्त्स्या मिति"--इत्यादि च ऐ. ब्रा. २. ५. १। तदित्थं परमेश्वर एव प्रजापतिरभिगम्यते। कालवाच्यपि प्रजापतिशब्दः श्रूयते— "संवत्सरः प्रजापतिः ; सोऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता"-इति च तत्रैव (२. ५. ७.)। "प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः"--इति (य. वा. सं. ३१. १९.) श्रुतेः जीवोऽपि प्रजापतिर्गम्यते। "यः (प्रजापतिः) देवेभ्य आतपति" –इत्यादि च तत्रैव (३१. २०.), "प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् सूर्यां सावित्रीम्"–इत्याद्यैतरेयकम् (४. २. १.), प्रजापतिर्वै स्वां दुहितर मभ्यध्यायत् , तद्दिव मित्यन्य आहुः उषस मित्यन्ये"–इत्यादि च तत्रैव (३. ३. ९.)। एवमाद्याम्नायेभ्यः सूर्योऽपि प्रजापतिरवगम्यते। "एष वै प्रजापतिर्यदग्निः"–इति तु तैत्तिरीयकम् (ब्रा० १. १. ५. ५.)। "प्रजापतिर्हि वाक्" –इति च तत्र तदुत्तरम् (१. ३. ४. ५.)। "रूपं वै प्रजापतिः" –इति , "नाम वै प्रजापतिः"–इति च तत्रैव (२. २. ७. १.)। "यज्ञो वै प्रजापतिः"–इति च तै० ब्रा० १. ३. १०. १०। अत-

पथब्राह्मणे "कतमः प्रजापतिः"–इत्याशङ्क्य "यज्ञः प्रजापतिः" –इति समाहितम् (१३. ५प्र. ७.)। तैत्तिरीयसंहितायान्तु "मन इव हि प्रजापतिः"–इति (६. ६. १०. १.) मनसोऽपि प्रजापतित्व माम्नातम्। "प्रजापतिः स्यात् वायुराकाश आदित्यो वा"–इति चाह मीमांसासूत्रभाष्ये शवरः (१. २. १०.)। तदित्थं प्रजापतिशब्दो बह्वर्थः। अत एवाम्नात मिह— "अपरिमितो वै प्रजापतिः"–इति (६. १. २.)। शतपथे ऽप्येवं श्रुतम्— "सर्वं वा इदं प्रजापतिर्य दिमे लोका यदिदं किञ्च"–इति (५. १. ३. ११.)। एव मपि "दिवो धर्त्ता भुवनस्य प्रजापतिः (ऋ. सं. ४. ५३. २.) –इत्याद्याम्नानप्राबल्यात् आदित्य एव मुख्यः प्रजापतिरित्यस्माकम् ॥

अथैतरेये सोमप-देवानां त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्यापूरको वषट्कारः श्रुतः। "वौषडिति वषट्कारः"–इत्याहाश्वलायनः (श्रौ० सू०) १. ५. १२। "उच्चैस्तरां वा वषट्कारः"–इति च पा० सू० १. २. ३३। "यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां मनसा ध्यायेद् वषट् करिष्यन्निति ह विज्ञायते"–इत्याह यास्कः (निरु० ८. २. ७.)। श्रुतञ्चैतद् वचन मिहैतरेये। तथाहि— "यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां मनसा ध्यायेद् वषट् करिष्यन् साक्षादेव तद्देवतां प्रीणाति, प्रत्यक्षाद् देवतां यजति"–इति ३. १. ८। तदित्थं वौषडिति उच्चैर्ध्वनिरेव वषट्कारो देव इति सुवचम्। यस्त्वाम्नातं शतपथे – "प्राणो वै वषट्कारः"–इति (४. २. १. २९.) तन्नु स्यादौपचारिकम्; उच्चैर्ध्वनिः प्राणभृतां बलवता मेव भवतीति ॥

शतपथब्राह्मणे हि वस्वादिषु त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकेषु देवेषु वषट्कारो न श्रूयते, श्रूयते लिङ्गपरः। तथाहि— "अष्टौ वसव एका-

दश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशत्, इन्द्रश्च प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशौ"–इति ११. ६. ३. ५। तत्रैवोत्तरत्र (१४. ५प्र० ७.)—"कतम इन्द्रः ?"–इत्याशङ्क्य "स्तनयित्नुरेवेन्द्रः"–इति सिद्धान्तितम्। अत्र स्तनयित्नुहेतुर्मेघचालको वायुरेवार्थो बोध्यः। तथा तत्रैव तत उत्तरं श्रुतम्—"कतमः स्तनयित्नुः ?"–इति प्रश्नपूर्वकम् "अशनिरिति"–इति। अत्राप्यशनिहेतुः स्तनयित्नुरित्येवार्थः प्रतीयते। यास्काचार्येण त्विन्द्रशब्दो बहुधा निरुक्तो बह्वदाहृतश्च (४. ५. ७. २.); ततोऽपि मेघचालको वायुरेवेन्द्र इति प्रधानतोऽवगम्यते, परमेश्वरात्मादित्यकालाद्यर्थाश्च गम्यन्ते यथाप्रकरणम्। तदेतत्सर्वं मत्कृतायां नैरुक्तदेवतसूच्यां सूचितम्, तन्निर्वचनादिकञ्चिहाप्यनुपदं दर्शयिष्यामः॥

अपि शतपथे ब्राह्मणे (४. २. ७. २.) सोमपदेवेषु द्यावापृथिव्योर्द्वाभ्यां त्रयस्त्रिंशत्त्वे अभ्युपगम्य, तेषा मुत्पादकस्य प्रजापतेश्चतुस्त्रिंशत्त्वमाम्नातम्। तथाहि— "अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इमे एव द्यावापृथिव्यौ त्रयस्त्रिंशौ ; त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः, प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः"–इति॥

अथासोमपानाम्।— तत्र प्रयाजदेवानां परिचयाय ऐतरेयोक्तं "समिधो यजति"–इत्यादिक मेवेष्टम् (२. १. ४.)। तैत्तिरीयेऽप्येवम्— समिधः, तनूनपात् नराशंसो वा, इडः, बर्हिः, दुरः, उषासानक्ता, दैव्याहोतारा, तिस्रो देव्यः, त्वष्टा, वनस्पतिः, स्वाहाकृतयः,— इत्येवैकादशविधाः (ब्रा० ३. ६. २.)। प्रधानस्य यागस्य प्रमुखे या एकादश आहुतयो ह्रयन्ते, ता एव प्रयाजाहुतयः प्रयाजयागा वा उच्यन्ते। तन्मन्त्राणां देवाप्रीणनहेतुत्वात् वेदेषु आप्रीति व्यपदेशः। ते त्वाप्रियो यद्यप्याम्नाताः सर्वत्र द्वादश,

समिदादयः प्रयाजदेवता अपि ह्यादयैव स्तुताः, तथापि तत्र द्वितीयतृतीययोर्वैकल्पिकत्वेन विधानादेकत्वसिद्धेरेकादशैव पर्यवसन्ना भवन्ति। तदेतत् सर्वं सर्वब्राह्मणेषु विस्तृतम्, भगवता यास्केन च स्पष्टीकृतम् (८. २. ७.)। समिदादिव्याख्यानञ्च निरुक्तादौ सुव्यक्तम्, यथा— "इध्मः (समिधः) समिन्धनात्०—० यज्ञेध्म इति कात्थक्यः", "तनूनपात् आज्यं भवति", "नराशंसो यज्ञः", "इळः०—० ईडितव्यः (यज्ञियाग्निः)", "बर्हिः परिबर्हणात् (कुशः)", "द्वारः (दुरः)०—० यज्ञद्वारः", "उषासानक्ता= उषाश्च नक्ता च; उषा व्याख्याता (रात्रेःपरः कालः), नक्तेति रात्रिनाम", "दैव्याहोतारा= दैव्यौ होतारौ; अयञ्चाग्निरसौ च मध्यमः", "तिस्रो देव्यः ('इडा', 'भारती', 'सरस्वती')", "त्वष्टा= माध्यमिकः (रूपकृत्)", "वनस्पतिः= यूपः", "स्वाहाकृतयः, स्वाहेत्येतत् सु+आहेति वा, स्वा वागाहेति वा, स्वं प्राहेति वा, स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा"-इति (८.२. १—८. ३. ५.)। "दैव्याहोतारा= नेष्टापोतारौ"-इति तै० ब्रा० ३. ६. १३. ६। 'दैव्याहोतृशब्दवाच्यौ पशानुयाजदेवस्य द्वौ देवौ'-इत्यादि तत्र सा० भा०। तथाच तन्नामकौ ह्यृत्विजौ। तदेव मिथ्यादयः स्वाहाकृत्यन्ताः सर्व एवेमे पदार्था यज्ञसम्बन्धित्वात् देवत्वेन स्तुता इत्येव ब्राह्मणकृता माशयः फलितः॥

एवं प्रधानयागस्य पश्चाद् या एकादश आहुतयो हूयन्ते, ता एवानुयाजाहुतयोऽनुयाजयागा वा उच्यन्ते। तासा मेकादशाना माहुतीनां देवा ह्यैतरेये न स्तुतास्तैत्तिरीये तूपलभ्यन्ते। तद्यथा— "बर्हिः, द्वारः, उषासानक्ता, जोष्ट्री, ऊर्जाहुती, दैव्याहोतारा, तिस्रो देव्यः, नराशंसः, वनस्पतिः, बर्हिः, स्विष्टकृत्,—

इति तै० ब्रा० ३. ६. १२. १४। अत्र वह्निषो द्विरुपादानं किञ्चिद्-विशेषाभिप्रायम्, तत् तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

उपयाजदेवाना मपि परिचयस्तैत्तिरीयत एवावगम्यते। तद्यथा—"समुद्रः, अन्तरिक्षम्, सविता, अहोरात्रे, मित्रावरुणौ, सोमः, यज्ञः, छन्दांसि, द्यावापृथिवी, दिव्यं नभः, वैश्वानरः,-इति (तै० सं० १. ३. १.; ६. ४. १. ६—१६.) ॥

एवञ्च सोमपासोमपदेवानां समुदितानां रुङ्क्षा चतुष्षष्टिः पञ्चषष्टिर्वा गम्यते। इतोऽतिरिक्ता अपि सन्ति ये पारिभाषिका देवास्तेषां परिगणन मसम्भव मेव। तदेवं देवाना मसङ्ख्येयत्वेऽपि दाशतय्यां प्रधानतया अग्निवाय्विन्द्रसूर्याणां स्तुत्यादिदर्शनात् त एव चत्वारो देवा मुख्या गण्यन्ते; तत्रापीन्द्रस्य प्रायो वायुविशेषत्वेनो-पगमात् देवतात्रित्व मेव सम्पद्यते। तदाह यास्कः— "तिस्रो देवता इति नैरुक्ताः;— "अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्त-रिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः"-इति (७. २. १.)। तदेव मत्र पृथिव्या मग्निरेव मुख्यो देवः, जलादयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः, अश्वादयश्चेतना इध्मादयोऽचेतनाश्च पारिभाषिकाः। अन्तरिक्षे वायुर्वेन्द्रो वा मुख्यो देवः, पर्जन्यादयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः, श्येनादयोऽन्तरिक्षचराश्चेतना वागादयोऽचेतनाश्च पारिभाषिकाः। द्युलोकेऽप्येवं सूर्यो मुख्यः, अश्विप्रभृतयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः, पारिभाषिकदेवास्तु तत्र नैव सन्तीति गम्यते; ब्राह्मणग्रन्थेषु तत्र-त्यानां तथाविधाना मनुल्लेखादिति ॥

तदत्र पारिभाषिकदेवत्व मापन्नाना मश्वशकुन्यादीनाञ्चे-तनानाम्, अपीध्मवागादीना मचेतनानाञ्च देवशरीरवत्त्वं कालत्रा-यत्वादिमत्त्वं रागद्वेषादियुक्तत्वञ्च नास्तीति तु लाङ्गलग्रन्थ-पांशुल-

प्यादुक्तैर्लौकिकैरप्यभिगन्तुं शक्यते. मुख्यदेवानां मन्व्यादीनां तु तत्सदृशानामपि वेति संशयः स्याद् बालानामवेदविदुषाम् ; पौराणिका एव चैतादृशसंशयस्योत्थापकाः । वस्तुतो यथा पारिभाषिकदेवानां प्रत्यक्षदृश्यानां सर्वत्र सर्वैर्व्यवहार्याणां मित्रादीनां देवशरीराद्यभाववत्त्वेऽपि देवत्वं भवत्येवोररीकार्यम् , मुख्यानां मन्व्यादीनामपि देवानां नूनं तथैव ; यास्कीयतत्तन्नामनिर्वचनस्थाननिर्देशकर्मनिरूपणोपलक्षितवर्णनेभ्यस्तथैव प्रतीतेः , ब्राह्मणविहिताग्निप्रणयनादीनां तत्रैवोपपत्तेः , न तस्मन्त्रेष्वपि तादृशार्थप्रतिपादकवर्णनश्रुतेः, सोदाहरणदेवलक्षणान्यतमश्रुतितोऽपि तथैवावगतेः , दृष्टेभ्य एतेभ्य उपायेभ्य च देवकार्यफले अदृष्टविग्रहादिकल्पनानौचित्याच्चेति ।

तदत्र प्रथमं मन्व्यादिदेवानां नामनिर्वचनादिकं दर्शयामः—

"अग्निः कस्मात् ? अग्रणीर्भवति, अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते"-इत्याद्यग्निनिर्वचनानि (निरु० ७. ४. १.) । एष भौतिकोऽग्निरेव यज्ञेषु प्रणीयमानो दृश्यते, न त्वप्रत्यक्षः कश्चिद्रमाकलत्रचतुर्वदनो रक्तवर्णः पुरुषः ; प्रत्यक्षगम्यं ह्येतत् ।

"अग्निः पृथिवीस्थानः"-इति (निरु० ७. २. १.) तत्स्थाननिर्देशः । एष भौतिकोऽग्निरेवात्र पार्थिवेषु तृणाद्यश्मशरीरेषु सर्वत्रैव विद्यते ; विज्ञानगम्यं ह्येतत् । अस्ति चैष मन्त्रलिङ्गं यथा—

त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः ।

देवेभिर्मानुषे जने"-इति ऋ० सं० (६. १६. १.) ।

हे 'अग्ने !' 'विश्वेषां यज्ञानां' 'होता' 'त्वम्' 'देवेभिः' देवैः सूर्यरश्मिभिः 'मानुषे जने' मर्त्यलोकेऽत्र 'हितः' सर्वपदार्थेषु स्थापितः इति तदर्थः । तदेतस्मान्मन्त्रवर्णादेष एव सोऽग्निः प्रतीयते ;

न ह्यग्निलोकस्थस्य कस्यचित् मनुष्यादिवद्विग्रहादिमतः परोक्षस्याग्नेः रश्मिभिः पृथिव्यां स्थापनं युज्यते। इयं पृथिव्येवाग्निलोक इति चेदिष्ट मेवेदं वचोऽस्माक मपि, परं तस्य पार्थिवस्य पौराणिकरूपादिमत्त्वेऽप्रत्यक्षता कथं सम्भवेत्ताम ? न हि कश्चित् पार्थिवः पदार्थः पार्थिवैरिन्द्रियैर्भवेदनुपलभ्यः। तदस्मात् स्थाननिरूपणाच्च प्रतीयतेऽस्यैव पार्थिवस्य भौतिकस्याग्नेर्देवत्व मिष्टम्, न त्वपरः क्वापि कश्चिदप्यस्त्यग्निश्चतुर्मुखो हंसारूढो देव इति।

"अथास्य कर्म,— वहनञ्च हविषा मावाहनञ्च देवानां ; यच्च किञ्चिद् दार्ष्टिविषयक मग्निकर्मैव तत्"-इति निरु० ७. ३. १। तदिद मग्नेर्हविर्वहन मग्निसात्कृतहविषां धूमवाष्पाकारैरन्तरिक्षादिचारित्वेन सम्पद्यते। तदेतच्छ्रूयते—'अग्नेर्वै धूमो जायते, धूमादभ्रम्, अभ्राद् वृष्टिः''-इति शत० ५. ३. ५. १७। तथात्र ऐतरेयेऽपि २. ५. ८। स्मर्यते च— "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्य मुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः" -इति (म० सं० ३. ७६.)। तदेवं यज्ञेषु पार्थिवेऽस्मिन्नेवाग्नौ प्रक्षिप्यमाणं बलकर माज्यचरुसोमाग्निरादि हव्यं सर्व मेव भस्मीभूय पूर्वं वाष्पाकारेणोपरि गच्छति, तदेव वृष्टं पुनरिहागत्य ओषध्यात्मना परिणत्यास्मच्छरीरादीनां विशेषतो बलं सम्पादयते। तद्धि बलम्, तत्तदाहारजन्यबलतोऽपि प्रबलम्; यथा होमिभ्योऽन्याथिकौषधानां दशतमिकेभ्यः शततमिकानाम्, तत्रापि त्रिंशत्तमादिभ्योऽपि शतादिकमाणाम्। इत्येदानीं तादृशज्योतिष्टोमादियज्ञाभावात्, कालप्रभावेण देशदोषेण च साक्षात् तादृशाहारविरहाच्चास्माकं पूर्वपूर्वपुरुषेभ्यः क्रमात् प्रकृतिदौर्बल्यं प्रत्यक्ष मेव। अत एवोक्त मिहैवैतरेये— "यज्ञोऽपि तस्यै जनतायै कल्पते

य एवं विद्वान् होता भवति"-इति (१. २. ३.)। 'जनानां समूहो जनता, तत्सुखायैव यज्ञो भवति, यस्मिन् यज्ञेऽमुना प्रकारेण विद्वान् संस्कृतद्रव्याणां होमं करोति'-इति तदर्थः। तदेतद्विवर्धनं कर्म अस्यैव पार्थिवस्याग्नेः प्रत्यक्ष मिति।

अत' तेनैव भगवता तदुत्पत्तिवर्णनं चैवम्— "विश्वानगावेते उभे ज्योतिषी (विद्युत्सूर्यरूपे), वैश्वानरोऽयं यत् ताभ्यां जायते। कथं त्वय मेताभ्यां जायत इति। यत्र वैद्युतः शरण मभिहन्ति, यावदनुपात्तो भवति, मध्यमधर्मैव तावद् भवत्युदकेन्धनः शरीरोपशमनः ; उपादीयमान एवायं सम्पद्यत उदकोपशमनः शरीरदीप्तिः। अथादित्यादुदीचिप्रथमसमावृत्त आदित्ये कांसं वा मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमय मसंस्पर्शयन् धारयति, तत् प्रदीप्यते, सोऽय मेव सम्पद्यते" -इति (निरु० ७. ६. ६, ७.)। एवंविधाग्निजन्मवर्णन मस्मिन्नेव भौतिके ज्वलनाग्नावुपपद्यते, नान्यत्रेत्यपि स्पष्टम्।

अथास्मिंश्च ब्राह्मणेऽग्निप्रणयनीयानां मृचां विधान मेव माम्नातम्— "अग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युः"-इत्यादि (२.५. ४.)। अत्र एष एव प्रत्यक्षः पार्थिवोऽग्निः प्रणीयते, न कश्चनापरो विद्युदादिमानप्रत्यक्ष इत्यपि प्रत्यक्षगम्यम्।

किञ्चैषा मग्निप्रणयनीयमन्त्राणा मर्थपक्षतयैव मेव प्रतीयते। तद्यथा तत्रैव विहितस्तत्प्रथमो मन्त्र एषः—

"प्र देवं देव्या धिया भरता जातवेदसम्।

हव्या नो वक्षदानुषक्"-इति (ऋ० सं० १०. १७६. २.)।

हे ऋत्विजः ! 'देवं' द्योतमानं प्रज्वलित मिति यावत्, 'जातवेदसम्' अग्निं 'देव्या' द्योतमानया 'धिया' प्रज्ञया 'प्रभरत'

प्रकर्षेण हरत, प्रणीयत ; प्रज्वलितस्याग्नेः सावधानतया प्रणयनं कुरुतेत्यर्थः। तस्मिन्नग्निप्रणयनकाले हस्ताङ्गुल्यादीनां दाहो यथा न स्यात्, नापि तस्याग्नेरधःपतनं निर्वाणादिकं वा भवेदित्येतदर्थमेवेह 'देव्या धिया'-इति तत्प्रणयनकर्तुः सावधानताया उपदेशः। सोऽग्निरत्र किमर्थं माहरणीय इत्याह— स हि 'आनुषक्' बह्वङ्गाररूपत उपर्युपरि स्थितः सन् 'नः हव्या' अस्मद्दत्तानि हव्यानि 'वक्षत्' वहतु, यक्ष्यमाणानिन्द्रादिदेवान् प्रतीति। 'धीः'-इति प्रज्ञानामसु पठितम् (निघ० ३. ८. ७.)। 'भरत' इति "ह्रग्रहोर्भश्छन्दसि हस्य"-इति (पा० ८.२. ३२सू० १वा०) हस्य भत्वे रूपम्। "आनुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवति"-इति निरु० ६. ३, ५। 'अनुषक्त मुपर्युपरि लग्न मित्यर्थः'-इति च निघण्टुभाष्ये देवराजः (४. ३. ५६.)। उपर्युपरिलग्नता अस्मिन्नेव प्रत्यक्षदृश्ये प्रज्वलिताङ्गाररूपेऽग्नावुपपद्यते, नान्यत्रेति च व्यक्तमेव।

सोदाहरणादेवलक्षणान्यतमश्रुतिश्चैषा—

"न हि देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति ; नर्तुर्ऋतौ"-इति ऐ० ब्रा० ५. २. ४। न हि ग्रीष्मः शीतकाले, नापि शीतो ग्रीष्मकाले वसतीति तदाशयः। तदय मृतुदेवः कालविशेष एव प्रत्यक्षत उपलभ्यो नाप्रत्यक्षो विग्रहादिवान् कश्चनेत्यत्रास्ति किं विचार्यम्।

कर्मफलदानार्थञ्च नास्ति देवानां विग्रहादिमत्त्वस्यापेक्षा ; कर्माण्येव हि स्वयं फलदायकानि भवन्तीति याज्ञिकसिद्धान्तात्। अचेतने ऽसंस्कृते दैवतविग्रहाद्यभाववति द्वेषप्रीतिकामऔषधादिष्वप्युप्तेऽपि ह्यग्निवह्नौ हुतदानस्य फलं तद्दहनं कथं वार्यते, केन वा न ऽङ्गीक्रियते ? केन वा दृष्टं पूजिता माता गौर्वा,

अर्चितोऽतिथि राचार्यः पिता वा स्वय मर्चकाभीष्टं साधयतीति । तत्र सर्वत्रैवेश्वरो मूल मिति मतेऽपि तुल्य मुत्तरम् । तथाच प्रत्यक्षगम्या इमे भौतिका एवाग्न्यादयो वैदिककार्येषु सर्वत्र देवतात्वेन गृह्यन्त इति सत्यम् ; प्रत्यक्षत एवोपपन्ने कार्यफले अप्रत्यक्षहेतुकल्पनानौचित्यात् ।

तदेवं नामनिर्वचनतः, स्थाननिर्देशतः, कर्मनिरूपणतः, उत्पत्तिवर्णनतः, ब्राह्मणविनियोगतः, सन्दिग्धमन्त्रार्थतः, देवलक्षणोदाहरणस्तुतितः, प्रत्यक्षदृष्टभौतिकाद्देवाग्नेरग्न्याशंसितफलोपपत्तेश्च निर्णीत मेतत्, -अय मेव पार्थिवो भौतिकोऽग्निः सर्वत्र यज्ञेषु देव इति गृह्यते ; नान्यः कश्चन कुत्रचिच्चित्तागर्भि कूर्मक्षीरचये स्नातः शशशृङ्गधनुर्धरः खपुष्पकृतशेखरो वन्ध्यासुतः पौराणिकमानसोद्यानविहारी व्यक्तिविशेष इति ॥

एव मिन्द्रोऽपि भौतिकः पदार्थविशेष एव, नान्यः कश्चन विग्रहादिमान् चेतनः । तथाहि— "इन्द्रः इरां दृणातीति वा, इरां ददातीति वा"—इत्यादीनि तन्निर्वचनानि (निरु० १०. १. ८.) । इरेत्यन्नपर्यायः ; निघण्टावन्ननामसु तत्पाठात् (२. ७. ११.) । 'वर्षक्लेदित मङ्कुरं बीज भिनत्ति, त मिन्द्रकारितम् : सोऽय मिरादारः सन् इन्द्रः'-इति, 'यो वर्षद्वारेणामी इरा मन्नं ददाति, सोऽय मिराद इरादाता इन्द्रः' -इति च तत्र व्याख्यातं देवराजेन । तथाच वर्षहेतुः कश्चित् पदार्थ इन्द्र इति ज्ञायते । "वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः"-इति निरुक्तोक्तेस्तस्यान्तरिक्ष मेव स्थानं वायुस्वरूपत्वञ्चेतीन्द्रशब्दस्य वायुपर्यायत्व मपि प्रतीयते । वायूनां वृष्टिकारित्वेनान्नजन्महेतुत्वन्तु बहुत्रैव श्रूयते, अतएव "इषे त्वोर्जे त्वा" -इतिमन्त्रस्य शतपथाम्नातं वायव्यस्थेतिपदव्याख्यान मिह पूर्वं

प्रदर्शित मेव (६ पृ०)। तैत्तिरीयाम्नाये च तद् व्यक्ततरं द्रष्टव्यम्— "वायुर्वै हव्यं प्रदापयिता"–इति (ब्रा० १.७. १, १.) । "वायुर्वेन्द्रो वा"–इति निरुक्ते (७. २. १.) इन्द्रशब्दस्य वायुपर्यायत्वे प्रतीतेऽपि तयोर्मिथो विभिन्नदेवत्व मपि न विरुध्यते ; याज्ञिकमते वाच्याभेदेऽप्यभिधानपार्थक्याद्देवतान्यत्वस्वीकारात् । ते हि यावन्त्यभिधानानि वैदिकमन्त्रेष्वार्थपत्यत्वेनाभीष्टानि, तानि सर्वाण्येव दैवतपार्थक्यनिदानानीति स्वीकुर्वन्त्येव। अतएवाग्निपर्यायाणा मग्निजातवेदोवैश्वानरादीनां पृथग्देवत्वम् , वायुपर्यायाणां वायुवातमरुदादीनाञ्च विभिन्नदेवत्वम् , सूर्यपर्यायाणां सूर्यसवितृभगविष्णुप्रभृतीनाञ्च पार्थक्यं भवत्युपगन्तव्यम् । कर्मपृथक्त्वाच्च देवपार्थक्य मुररीकुर्वन्त्येव ते। तदप्याह तत्रैव यास्कः— "अपि वा कर्मपृथक्त्वाद् ; यथा— होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य सतोऽपि" –इत्यादि (७. २. १.) । तत्त्वतो यथा प्राणापानयोर्भेदस्तथैवेन्द्रवाय्वोरपि । अत एवैवं श्रूयते— "यदैन्द्रवायवं शंसति, प्राणापानावेवास्य तत् संस्करोति"–इति (ऐ० ब्रा० ३. १. २.) । अथास्य वायुविशेषस्येन्द्रस्य कर्माण्येवं निरूपितानि – "अथास्य (इन्द्रस्य) कर्म— रसानुप्रदानं, वृत्रवधः, या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत्"–इति (निरु० ७. ३. ३.) । वृत्रवधोपाख्यानञ्चैतदुपमामूलकं कविकल्पित मिति च प्रोक्तं स्वयं तेन यास्केन— "तत् को वृत्रः ? मेघ इति । ०—० । अपाञ्च ज्योतिषाञ्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते , तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति" –इति निरु० २. ५. २ । तदिदं पश्यन्तु तावच्छब्दार्थतत्त्वविदः सर्व मेव पौराणिकं वृत्रवधोपाख्यानं वातेन कदलीवन मिव हतं न वेत्ति ।

अस्येन्द्रस्य सम्यक् प्रत्यायनाय प्रथमं तावदेव निगमोऽस्मदर्थि यास्केन (ऋ० सं० ५. ३२. १.)—

"अदर्दरुत्समसृजो विखानि त्व मर्णवान् बद्बधानाँ अरम्णाः ।
महान्त मिन्द्र पर्वतं वि यद् वः सृजो वि धारा अव दानवं हन् ॥"

--इत्यस्य तन्निरुक्तानुसारतो (१०. १. ९.) व्याख्यान मेवं मन्तव्यम्— हे 'इन्द्र' 'त्वम्' 'महान्तम्' अतिप्रवृद्धम्, 'उत्सम्' उत्स्यन्दनम्, 'पर्वतम्' पर्वविशिष्ट मत एव पर्वताकारम्, मेघम्, प्रथमं 'विवः' व्यवृणोः, विवृणोऽसि, विवृतं करोषि; ततः 'अदर्दः' अदृणाः, दारयसि। अस्य मेघस्य 'खानि' रन्ध्राणि 'व्यसृजः' विसृष्टानि करोषि। 'बद्बधानान्' पुनःपुनरतिशयेन वा बध्यमानान्, 'अर्णवान्' अर्णस्वतः, माध्यमिकान् सख्यायान् स्ववशगान् कृत्वा 'अरम्णाः' 'विसृजसि'। 'यत्' यतः, एवम्प्रकारेण 'दानवं' दातार मुदकानाम् मेघम् 'अवाहन्' अवहंसि, तत एव 'धाराः' वृष्ट्यात्मिकाः 'व्यसृजः' विसृजसि, पृथिव्यां पातयसीति। एवञ्च वृष्टिहेतुर्मेघदारको वायुविशेष एष इन्द्रो देवः प्रत्यक्षः सर्वेषाम्; फलावाप्तिस्तु कर्माधीना, न देवताधीनेति याज्ञिकपक्षोऽपि सदैव सर्वत्र जागर्त्यैवेत्यल मैरावतस्कन्धसमारूढस्य वज्रहस्तपुरन्दरस्य कस्यचिच्चेतनावतोऽप्रत्यक्षस्य कल्पनयेति। अत एव ऐरावतस्कन्धसमारूढेन्द्रसमागमाद् यज्ञकुण्डभङ्गापत्तिरिति मीमांसकानां प्रहासप्रवादोऽपि सङ्गच्छते।

एवं प्रतिदिन मुदीयमानो दृश्यः सूर्योऽप्यचेतनो ज्योतिःपुञ्जरूप एव। तथाहि— "आदित्यः कस्मात्? आदत्ते रसान्, आदत्ते भासं ज्योतिषाम्, आदीप्तो भासेति वा"—इत्यादित्यनामनिर्वचनम्। सूर्यादित्यौ पर्यायशब्दौ। "सूर्यो द्युस्थः"—इति

तत्स्थाननिरूपणम् (निरु० ७. २. १.)। "अथास्य (आदित्यस्य) कर्म, - रसादानम्, रश्मिभिश्च रसधारणम्, यच्च किञ्चित् प्रवल्हित मादित्यकर्मैव तत्"-इति तत्कर्मनिर्णयः (निरु० ७. ३. ४.) ।

"उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।

दृशे विश्वाय सूर्यम्"-इति (ऋ० सं० १. ५०. १.) ।

एष निगमस्तत्रोदाहृतोऽमुष्य सूर्यस्य (निरु० १२. २. ४.) ।

अस्यार्थस्त्वेवं यास्कसम्मतः— 'केतवः' रश्मयः 'विश्वाय' विश्वस्य 'दृशे' दृक्शक्तिप्रसरणाय 'जातवेदसं' जातवेदःप्रधानं भूलोक मिमम्, 'त्यं सूर्यं देवं' प्रति 'उत्' 'वहन्ति' ऊर्द्धं प्रापयन्तीति । "रश्मयः = केतवः"-इति निरु० १२. २. ४ । विश्वायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा० २. ३. ६२ सू० १वा०) । "जातवेदाः कस्मात्"-इत्यादि-(निरु० ७. ५. १—३.)-दर्शनात् अग्नेरेव नामान्तरं जातवेदा इति स्पष्टम् । अग्नेरधीनत्वन्त्वस्य भूलोकस्य "अग्निः पृथिवीस्थानः"-इत्यादिना (७. २. १.) विहित मेव । प्रापणार्थस्य वहधातोर्द्विकर्मकत्वन्तु लोकप्रसिद्धम् । अतएवैतद् व्याख्यान मुपसंहर्त्तु मुक्तं निरुक्ते— "क मन्य मादित्या-देव मवक्ष्यत्"-इति (१२. २. ४.) । तदेव मादित्यं प्रति वहनं विज्ञातं भवति । तच्च वहनं कस्येत्याकाङ्क्षाया मिह मन्त्रे श्रुतस्य जातवेदस इत्येव सुवचम् ; जातवेदःशब्देन चेह जातवेदःप्रधानो भूलोकः ; तथैव मन्त्रतात्पर्योपपत्तेः । एव मन्यत्रापि श्रुतं अश्रुतं । तद्यथा— "आदित्यं प्राञ्चं यन्तं सुनयामि"-इति सामान्यक्रम् । सर्वे ग्रहाः पूर्वाभिमुखगामिनस्तत एव सूर्यः पश्चिमाभिमुखगो लक्ष्यते इति हि सर्वसम्मतं विज्ञानम् । तथाच 'प्राञ्चं यन्तम्' एतं भूलोकम्, तत्स्थं स्वात्मान मिति यावत् 'आदित्यम्'

'उत्' अहं 'नयामि' प्रापयामीति तदर्थः। तथाच लोकस्य सूर्य्य मभि रश्म्याकर्षणेन उदितो भ्रामण मित्यपि ब्राह्मणे प्रदर्शितम् (१०७ पृ०)। "दाधर्थ पृथिवी मभितो मयूखैः (ऋ० सं० ७, ६६, ३.)"-इत्यादिश्रुतयोऽप्यत्रालोच्याः। एवञ्च यथा पृथिव्यां प्रधानदेवता अग्निः प्रत्यक्षः, यथा चान्तरिक्षे वायुरिन्द्रो वा, तथैव द्युस्थोऽसौ सूर्य्योऽपीति ध्रुवम्।

एव मपि पुराणादावग्न्यादीनां सर्वेषा मेव देवानां स्वर्ग-स्थत्वम्, तत्रापि पृथक्-पृथक् लोकसंस्थत्वं यद् वर्णितम्, तदवास्त-विकम्; अपि तेषां चतुर्वदनविग्रहादिमत्त्वम्, पुत्रकलत्रगोत्रादि-मत्त्वम्, यानायनरागद्वेषमत्सरादिमत्त्ववर्णनम् सर्वं रूपकादिजं कल्पनाप्रसूतं कविकर्म्मैव। एवं हि यथा विष्णुमित्रकृतमित्र-लाभसुहृद्भेदादिकथासु काककपोतोलूकशृगालादीनां मानुषभाषा-श्रितवार्त्तादिवर्णनं बालानां नीतिधर्म्मादिचरित्रगठनार्थैव, तथा पौराणिकदेवताकारादिकल्पनापि सूक्ष्मं वेदविज्ञानग्रहणासमर्थ-मतीनां स्त्रीशूद्रद्विजबन्धुरूपाणां बालाना मेव धर्म्मोपदेशादिप्रदाना-र्थायैव। किञ्च यथा बालाः ताः काकोलूकादिकथाः पठन्तस्तदानीं मज्ञानतस्तत्सर्व मेव वास्तविकं मन्यन्ते, ततो वयोवृद्धिप्रभावादात्म-ज्ञानाः सन्तः सदैव शिशून् पाठयन्तोऽपि तदतात्त्विकं स्वय मेव विदन्ति, न हि वाग्मिग्रन्थैरपि तत्र तेषां विश्वास मानयितुं शक्यन्ते, तथैव विद्यापरपर्य्यायवेदाध्ययनहीना बालाः कल्पितदेवस्वरूपादौ विश्वसन्त्येव, न परं देवस्वरूपप्रत्यक्षदर्शिनो विद्वांसो वैदिकाः। तदाम्नातम्— "एतद्ध वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चक्षुस्तस्मादाच-क्षाण माहुरद्रागिति, स यद्यदर्श मित्याहाथास्य श्रद्दधाति; यद्यु वै स्वयं पश्यति न बहूनाञ्च नान्येषां श्रद्दधाति"-इति (८२पृ०)।

तदत्र तत्कल्पनाप्रकार मपि किञ्चिन्निदर्शयामः— उपरिष्टा-द्व्याख्यास्यमानेषु स्वर्लोकेषु अन्तरिक्षलोकोऽप्येकतमः। तत्र स्वर्गे वायुपरपर्यायस्य वर्णितपूर्वस्य इन्द्रस्य प्राधान्यात् स एव स्वाराडिति व्यपदिष्टः। मेघो ह्यत्र:, अपाञ्च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्तीत्युक्तम् (निरु०२.५.२.)। वर्षकालेऽश्मनिपतनं यत् तदेवेन्द्रस्य वज्रपातः। इरेत्युदकनामेत्य-प्युक्तम् (१६५ पृ०), तद्विशिष्टत्वान्मेघस्यैवैरावत इति नाम, तच्छब्द-स्योच्चैः श्रूयमाणत्वाच्चोच्चैःश्रवा इति च। स एक एव मेघो नामभेदाद् द्वित्वेन इन्द्रवाहाविति वर्णितः। तत्सभायां गन्धर्वः (गायकः) ऐडः (इडाभवः), पुरूरवाः (बहुरावः) नाम सदैव विद्यते। सोऽपि पृथिव्याः धारकः, इडापरपर्यायान्नसम्भवः, स्फुर्जथुनामबहुगर्जन-कारी, मेघ एव। "पुरूरवा बहुधा रोरूयते"-इति हि निरु० १०.४.८। 'रोरूयति= स्तनयति'-इति तद्वृत्तौ दुर्गाचार्यः। इडा= अन्नम् (निघ० २.७.१३.)। गां पृथिवीं धारयतीति गन्धर्वः; अत एव श्रूयते—

"अभि गन्धर्व मतृणद् अबुध्नेषु रजस्स्वा।

इन्द्रो ब्रह्मभ्य इद् वृधे"-इति ऋ० सं० ८.६६.५.।

'इन्द्रः' मेघचालको वायुः 'ब्रह्मभ्यः' ब्रह्मणा मन्त्राणां 'वृधे' वर्धनाय, 'अबुध्नेषु रजस्सु' 'गन्धर्वं' मेघम् 'अभ्यतृणत्' छिनत्तीति तदर्थः। उर्वशीनामाप्सरास्तत्सभायां नृत्यतीत्यादिश्च पौराणिकी-कथा। तत्राख्यातं निरुक्ते— "उर्वश्यप्सराः"-इत्यादि (५.३.२.)। 'अप्सराः= अप्सारिणी'-इत्यादि च तत्रैव। तथा चोदकजाता विद्युदेवोर्वश्यप्सराः। तस्या विद्युतः सञ्चितजलजत्वं च वैदिक-विज्ञानसम्मत मिति पूर्वं प्रतिपादितम् "आदित्यत्रस्य रेतसो ज्योतिः

पश्यन्ति वासरम्। परो यदिध्मते दिवि"-इति (११३ पृ०)। अपां वृष्टिजलानां सारयित्रीति च भवत्यप्सारिणी। 'अप्स इति रूपनाम० —० रूपवती'-इति च तत्रैव। तस्या अप्सरसः जायते आयुर्नामा तनयः। स हि विद्युन्मेघसंयोगज आयुर्ष्टंतुवृष्ट्युदक-रूपः प्रसिद्धः, श्रुतश्च — "विद्युत्०—० उर्वशी तिरते दीर्घ मायुः"-इति ऋ० मं० १०. ८५. १०। तत्संयोगोत्पत्त्यनन्तर मेव तयोरुर्वशीपुरूरवसोर्दम्पत्योर्मिथो विच्छेदश्च सर्वैर्दृश्यत एव। तदे-तत् सर्व मेतस्मादेकस्मादेव श्रुतिवचनात् सुव्यक्तम्— "पर्जन्यो गन्धर्वस्तस्य विद्युतोऽप्सरसः"-इति (तै० सं० ३. ७. ८.)। शतपथब्राह्मणे तु अधरारण्युत्तरारण्योरुर्वशीपुरूरवस्त्वं परि-कल्प्य चाख्यान मिदं कल्पितम्। "अथाधरारणिं निदधाति" -इत्यादि (३. ४. १. २२), "उर्वशी हाप्सराः पुरूरवसं मैडं चकमे"-इति च (११. ५. १. १.)। एवञ्चैवंविधं कविकल्पन मेव पौराणिकाना मुपन्यासश्रवणप्रियेषु स्त्रीशूद्रद्विजबन्धुषु धर्म-नीत्यादिप्रचारायाभवदवलम्बन मिति स्पष्टम्। तत एव महा-भारतेतिहासस्य च काव्यत्व मङ्गीकृतं स्वयं तत्कर्त्रा तत्रैव तदुपक्रमे (१अ० ७१श्लो०)— "त्वया च काव्य मित्युक्तं तस्मात् काव्यं भविष्यति"-इति। 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्' -इति (२६७ श्लो०) चोक्तं तत्रैव। तदित्थ मेव ज्ञातं वेदोप-बृंहण मिति॥

सूर्यस्याप्यन्यतमं नाम इन्द्र इति। तत एतन्निरुक्तम् "इरां दृणातीति वा, इन्द्रौ रमते इति वा, इन्धे भूतानीति वा"-इति (१०. १. ८.)। 'इन्दवे' इन्दुं सोमं पातुं द्रवति, 'इन्दौ' सोमे रमते इति, 'भूतानि' स्थावरजङ्गमानि 'इन्धे' दीपयति चेति 'इन्द्रः' सूर्य

इति तदर्थः। अधियज्ञपक्षे इन्दुशब्दस्य सोमवल्लीरसोऽर्थो गृह्यते। अधिदैवतपक्षे तु इन्दुश्चन्द्रमा ग्राह्यः। अत एव श्रुतम्— "इन्द्रः सोमस्य काणुका"-इति (११० पृ०), "अत्रा ह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम्। इत्था चन्द्रमसो गृहे"-इति च (ऋ० सं० १. ८४. १५.), "सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः"-इति च वा० सं० १८. ४०। निरुक्तकारेण चैतत् स्पष्टीकृतम्— "अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति"-इति (२. २. २.)। असावेवेन्द्रः सहस्ररश्मिरिति सहस्राक्षोऽप्युच्यते। स चायं द्युस्थ इन्द्र उत्तमः कथ्यते, अन्तरिक्षस्थ इन्द्रस्तु मध्यमः। तदेतयोरुत्तममध्यमयोरिन्द्रयोरेकनामानुरोधादभेद उपचरितोऽपि दृश्यतेऽनेकत्र। तत एवामरसिंहेनाप्युभयेन्द्रनामान्येकपर्यायत्वेनोपबद्धानि— "इन्द्रो मरुत्वान् मघवा बिडौजाः पाकशासनः। ०—०। आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षाः"-इति (१. १. ४४—४७.)। एषु श्लोकेषु पञ्चत्रिंशदिन्द्रनामानि ज्ञापितानि। तत्र दिवस्पतिः, वास्तोष्पतिः, सुरपतिः, हरिहयः, स्वराट्, आखण्डलः, सहस्राक्षः, इत्यादीन्युत्तमेन्द्रनामानि, मरुत्वदादीन्यपराणि तु मध्यमेन्द्रस्येति बोध्यम्।

यच्च प्रसिद्धमिन्द्रपत्न्या नाम शचीति (अम० को० १. १. ४८.), यतश्चेन्द्र उच्यते शचीपतिरिति; तदपि कल्पितम्। अस्ति निघण्टौ वाङ्नामसु पठितं शचीति (१. ११. ४९.); "आकाशस्यान्तरः (शब्दः)-इत्यादि (गौ० सू० ३. १. ६४.) वाचोऽन्तरिक्षस्थत्वं तथा चेन्द्रसहधर्मित्वं भवत्येव स्वीकार्यम्; यदा चेन्द्रकृतात् मेघघातनान्मेघविदारणाच्च वृष्टिर्जायते, तदा तद्वाक्यपि तत्रैव श्रूयत इति सा माध्यमिकी वाक् मध्यमस्येन्द्रस्य सहधर्मिणीत्युपचर्यते।

तथाच ऋ० सं०— "न किरस्य शचीनां नियन्ता सूनृतानाम्"-इति ८. ३२. १५। 'अस्य' वागधिपतेर्मध्यमेन्द्रस्य 'सूनृतानां' प्रियसत्यात्मिकानां 'शचीनां' वाचां नियन्ता नियोगकारी 'न किः' न कोऽप्यन्यः, अपि ता इन्द्रवाचः स्वत एव प्रवृत्ता आधिपत्यं करोतीति तदर्थः। एवञ्च वायोर्घातप्रतिघातैर्नेवाकाशाच्छब्दोत्पत्तिस्वीकारात्, वायोरन्तरिक्षस्थत्वेन मेघदारकत्वेन च माध्यमिकेन्द्रत्वमिति स्वीकाराच्च स वायुरूप इन्द्रः शचीपतिरुच्यते।

अपरमप्यस्ति तत्र निघण्टौ कर्मनामसु पठितं शचीति पदम् (२. १. २२.)। सर्वेषां च कर्मणामधिपतिः सूर्य एव; "सविता वै प्रसवानामीशे"-इति (तै० १. ३. ५.) श्रुतेः। तत्तापाभावादेव जीवशरीरं मृतं भवतीति च दृष्टं लोकवेदयोः (१०८ पृ०)। अतः सोऽप्याख्यायते शचीपतिरिति। तथा च तन्निगमः — "द्युमाँ असि क्रतुमाँ इन्द्र धीरः शिक्षा शचीवस्तव नः शचीभिः" इति ऋ० सं० १. ६२. १२।

अन्यच्चास्ति निघण्टौ प्रज्ञानामस्वपि पठितं शचीति पदम् (३. ९. ८.)। ततः प्रज्ञावन्तो यजमानादयोऽपि शचीपतय एव। अत एवाभवनामके मानुषरूपदेवस्तावके नाराशंसे सूक्ते द्वितीयस्यामृचि श्रुतमेवम्—

"याभिः शचीभिश्चमसाँ अपिंशत"-इति ऋ० सं० ३. ६०. २।

अथाप्येवं शचीपतिबहुत्वेऽपीन्द्राण्या अबहुत्वं वेदेषु। तद्यथा—

"इहेन्द्राणीमुपह्वये वरुणानीं स्वस्तये।

अग्नायीं सोमपीतये"-इति ऋ० सं० १. २२. १२।

अत्रेन्द्राणीत्युत्तमायाः, वरुणानीति मध्यमायाः, अग्नायीति प्रथमाया एव देवशक्तेर्ग्रहणमिष्टम्।

अत एवान्यत्रैव माम्नातम् ऋ० सं० १०. ८६. ११—

“इन्द्राणी मासु नारिषु सुभगा मह मश्रवम् ।
न ह्यस्या अपरञ्चन जरसा मरते पतिर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः”–इति ।

तदेव सूर्यस्य चिर मेकरूपत्वेन विद्यमानत्वात् तच्छक्तेरिन्द्राण्याश्चिर मेव सुभगात्वम् । इद मेवेन्द्राण्या अवैधव्यप्रवादमूलम् । माध्यमिकेन्द्रस्य मेघचालकवायोर्हि वर्षं वर्षं प्रति रूपभेदात् तच्छक्तेः सुभगात्वायोगान्नास्तीन्द्राणीति समाख्या ; विश्वस्मादिन्द्र उत्तरश्च सूर्य एव, न माध्यमिक इति च ध्येयम् ।

एव मपि यदमरसिंहेन शचीपर्यायत्वेन श्लोकित मिन्द्राणीति, तदिन्द्रशब्दार्थैक्यभ्रमादेव । एवं “विष्णुर्नारायणः कृष्णः” इत्यादिषु (१. १. १८—२३.) विष्णुपर्यायेष्वपि विष्णुरिति सूर्यनाम, नारायण इति वायुनाम, कृष्ण इति मनुष्यनामेत्येवमादयः पौराणिककालजभ्रमा बोध्या इति दिक् ॥

नन्वेव मिन्द्रादिदैवतमन्त्रेषु बहुत्रैव यत् तेषां पुरुषाकारविग्रहवत्त्वम्, हिताहितविवेकलक्षणचेतनावत्त्वम्, चेतनावत्पुरुषव्यवहार्यद्रव्यान्वितत्वम्, तादृशकर्मकर्तृत्वञ्च गम्यते ; तत् कथ मुपपद्यते ? इति चेदत्र निरुक्तकारो यास्क एवात्र दत्तोत्तरः (७. २. ३.) । तथाहि — “अपुरुषविधाः स्युरित्यपर मपि तु यद् दृश्यते ऽपुरुषविधम् । तद्यथा— अग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति”–इति । तथा चैषा मग्न्यादीनां पुरुषाकारविग्रहवत्त्वं प्रत्यक्षविरोधान्नैत्येव सिद्धान्तितम् । तदेवं मन्त्रेषु यदेषां पुरुषविधत्व मुपलभ्यते, तत् काल्पनिक मेवेति । अथ चेतनावत्त्ववर्णनं च तेषां तथैवेत्याह— “अचेतनान्यप्येवं स्तूयन्ते यथाक्षप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तानि”–इति । अथायुधादिद्रव्यान्वितत्वश्रवण मपि तेषां तथैवेत्याह— “एतदपि

तादृश मेव ; 'सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनम्'–इति नदीस्तुतिः (यथा)"–इति । तथा कर्मकर्त्तृत्व मपि तेषां तथैवेत्याह— "एत-दपि तादृश मेव ; 'होतुश्चित् पूर्वे हविरद्य माशत' इति ग्रावस्तुतिः (यथा)"–इति ।

वेदार्थमीमांसकनिमित्ते मीमांसादर्शनेऽप्येव मेव तद्यथा— "अग्निस्तु ०—० द्रव्यं वा स्यात् चोदनायास्तदर्थत्वात्"–इति (जे० २, ३, २१, २२सू०) । 'द्रव्यं वा अग्निशब्देनोच्यते । कस्माद् द्रव्यम् ? यदेतत् ज्वलनः ; अत्र ह्येषः प्रसिद्धः'–इत्यादि तद्भाष्यम् । ततस्तत्रैव देवताधिकरणे त्रिभिः सूत्रैर्देवानां पौरुष-विग्रहवत्त्वं क्रियाफलदातृत्वञ्चास्वीकृत्य कर्मजत्यसंस्काररूपस्यापूर्व-स्यैवैकस्य सर्वत्र फलदातृत्वं प्रतिपादितम् । तथाहि— "देवता वा प्रयोजयेद्, अतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्"- इति पूर्वपक्षसूत्रम् । "आर्थपत्याच्च"- इति तद्युक्तिसूत्रम् । "अपि वा शब्दपूर्वत्वात् यज्ञकर्म प्रधानं स्याद्, गुणत्वेन देवताश्रुतिः"- इति तत्र सिद्धान्त-सूत्रम् (९, १, ७, ८, ९.) । पुनस्तत्रैव तत उत्तरम्, इन्द्रस्य हरिनामकाश्ववत्त्वादिश्रवणस्यौपचारिकत्वं त्रिभिः सूत्रैः सिद्धान्ति-तम्— "असंयोगात् तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत, कर्माभावादेव मिति चेत्, न ; परार्थत्वात्"–इति (९, १, ४२, ४३, ४४.) । यश्च श्रुतावग्न्यादीनां ब्राह्मणत्वादिजातिविभागः, स चैषा मेव प्रत्यक्षाणां ज्वलनादिकर्मणा मङ्गारादिरूपाणां भौतिकाना मेवेति च स्वीक्रियते मीमांसकैः । "जातिः (१, ४, २४.)"–इत्यादिसूत्रेषु तत् स्पष्टम् । अतएव तैर्देवाना मेषा मसम्भवादेव यज्ञादिकर्मान-धिकारित्वं वर्णित मिति दिक् ॥

अथ येऽग्न्यादय इमे प्रत्यक्षाः, न त एते देवाः ; अपि त्वेषां

मभिमानिनः सन्ति तत्तद्द्रव्यादिनामतः स्वर्गस्थाः केचन ; अत एवैव मसूत्रयद् व्यासः स्वदर्शनशास्त्रे— "अभिमानिव्यपदेशस्तु"—इत्यादि। तदेतद् व्यासवचन मार्ष मपि कथं न स्यान्मन्तव्य मित्यत्र ब्रूमः। अस्त्येतद् व्यासवचनं सत्यम् , पर मेतस्य यद्विधोऽर्थः ख्यातः स्वस्वसम्प्रदायमतपुष्ट्यर्थं पौराणिककालजैः शङ्करादिभिः , स स्वसत्य एवेत्यस्माकम्। न हि कस्याप्यद्यतनस्य स्वमतस्थापन-व्याकुलीभूतचित्तस्य लेखनीसम्भूतं सर्वं माख्यातं सत्यं भवितु मर्हति, नापि हि तादृशानां तेषां सर्वेषा मेव प्रकृतवादित्वे मिथो मतपार्थक्य मुपपद्येतेति विज्ञात मेवैतद्। वस्तुतस्त्वत्र यदुक्तं व्यासेन 'अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्'—इति (२. १. ५.), तदर्थ-स्त्वेवम्— श्रूयन्ते हि 'मृदब्रवीत्', 'आपोऽब्रुवन्', 'फेनोऽब्रुवत्'—इत्येवमादयः (श० ६. १. ३.)। आसु श्रुतिषु श्रुतानां मृदादीनां कथं चेतनाविशिष्टत्व मुररीकार्यं मित्याह—'अभिमानी'त्यादि। यद्यपि विशिष्टचेतनावत्स्वेव अहं ब्रवीमीत्येवङ्कारो ऽभिमानः सम्भवति, नान्यत्र मृदादौ ; तथाप्येवमादौ तस्याभिमानिनः 'व्यपदेशः'। व्यपदेशो व्यवहारः, व्यवहारमात्र मौपचारिक मिति यावत्। कुतः ? 'विशेषानुगतिभ्याम्'। चेतनाचेतनयोर्विशेषस्तु सर्वैर्ज्ञा-यते लौकिकशब्दार्थशक्तिग्रहादिशिक्षादितः ; तस्मात् मृदादिषु यदभिमानित्वं तद्व्यावहारिक मौपचारिक मिति सम्पद्यत एव। अनुगतिश्च "अहर्वै मित्रो रात्रिर्वरुणः (ऐ० ४. २. ४.)", "असौ वा आदित्यो देवः सविता (श० ६. २. १. १९.)", "एष एवेन्द्रो य एष तपतिः (श० १. ६. ४.१८.)", "अयं वै वायुर्योऽयं पवते (श० १. ५. ४. २.)"—इत्येवमादिश्रुतिभ्यश्चैव मेवेति। इतो-ऽप्यर्थविशेषोऽस्मावगन्तव्यश्चेदेतच्छाङ्करायणीयभाष्यं द्रष्टव्यम्॥

ननु चैवं "देवा ह वै सर्वचरौ सत्रं निषेदुस्ते ह पाप्मानं नापजघ्निरे"-इत्येवमाद्याख्यायिकानां का गतिरिति चेत्, "स्तुतयो श्रोताः सत्रस्य"-इत्यादि (जै॰ सू॰ १. १. ३२.) द्रष्टव्यम्। अथवा "विद्वांसो वै देवाः"-इति (श॰ ३. ७. ३. १०.) श्रुतिः, "अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवाः"-इति (श॰ २. २म. ६. १४.) श्रुतेश्च वेदविदुषां गौणदेवत्वेऽभ्युपगते सुसङ्गच्छत एवैवमादिक माख्यानम्। अतएव देवत्व मापन्नस्य यज्ञदीक्षितस्य यजमानस्य मनुष्यैर्वाक्यालापनिषेधेऽपि (८१ पृ॰) विप्रैर्वाक्यालापस्य कथा दूरे आस्ता मेकत्र वासश्च विहितः। तथाहि— "तदस्य विप्रैश्च देवैर्जुष्टं भवति,— ये चेमे ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानाः"-इत्यादि श॰ ब्रा॰ ३. १. १. ११, १२। तथैतत् समाम्नानम् "एद मगन्म देवयजनम्"-इतिमन्त्रव्याख्यानपरमिति वेदविदुषां देवत्वे मन्त्रलिङ्ग मप्यस्तीति च सूचितम्। स चैष मन्त्रो यजुर्वेदीयस्तस्य पाठस्त्वेवम् (४. १. १.)—

"एद मगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवा सो अजुषन्त विश्वे।
ऋक्सामाभ्यां सन्तरन्तो यजुर्भी रायस्पोषेण समिषा मदेम"-इति।

श्रुतावैतरेये चत्वारो देवगुणाः। तथाहि—

(१) "सत्यसंहिता वै देवाः (१. १. ६.)" इत्युक्तः प्रथमः, "परोक्षप्रिया इव हि देवाः (३. ३. ८.)" इत्युक्तो द्वितीयः, "न वै देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति (५. २. ४.)" इत्युक्तस्तृतीयः, "मर्त्यान् सतोऽमर्त्यान् कृत्वा"-इति श्रुतौ (६. ३. ४.) देवाना ममरभावश्च ध्वनितः, स एषश्चतुर्थः।

तत्र देवानां सत्यसंहितात्वमित्थम्;— सूर्यः प्रतिदिन मुदेत्यस्तं याति च यथाकालम्, वर्षति च रसानगृह्णाच्च मित्यादि।

मधुः सदैवान्तरिक्षे स्थितो भाति, मेघान् सञ्चालयन् दारयति च यथाकाल मित्यादि। अग्निरप्यसति प्रतिबन्धके न कदापि पचन-दहनादिकं स्वकार्यजात मुज्झति। तदेवं सर्व एव देवाः सदैव स्वस्वकर्मसु व्याप्रियमाणा उपलभ्यन्त इति तेषां सत्यसंहितात्वम्। मनुष्यास्तु स्वभावत एव अनृतचिन्तका अनृतवादिनो ऽनृतकारिणश्चेत्यनृतसंहिताः। तदिदमाम्नातम्— "अनृतसंहिता मनुष्याः"-इति (१. १. ६.)। शिक्षादिभिरनृतभावं विहाय ऋतभाव मुपगम्य च भवितु मर्हन्ति तेऽप्यृतसंहिता इत्याम्नाताः— "विदुषा सत्य मेव वदितव्यम्"-इत्येवमादय (५. २. ९.) उपदेशाः। तदत्र विदुषां देवत्वस्वीकारेऽय मेव प्रधानो हेतुर्यत्तेषा मुपजायत एव सत्यस्वभाव इति।

(२) एवं परोक्षप्रियत्व मप्यस्ति देवानाम्। तद्यथा— अनलानिलादिप्रभवाः सर्व एवैते जन्ममृत्युसुखदुःखादयो भावाः, सदैव सर्वत्रानुपलभ्यमानहेतुव्यापारका भवन्ति, कुर्वन्ति च सूर्येन्द्रादयो रसहरण-मेघसञ्चालनादीनि कर्माणि सदैव सर्वत्र, परं न किमपि कार्यं कथं केन कदा कृत मिति कस्यापि प्रत्यक्षत उपलभ्य मस्तीति परोक्षप्रियत्व मेवावगम्यते तेषाम्। विदुषा मपि देवत्वलाभात् भवति परोक्षप्रियत्व मित्याह— "ते देवा अब्रुवन् मेदं प्रजापते रेतो दुषदिति, तस्मादुष मभवत्। तस्मादुषस्य मादुषत्वम्। मादुषं ह वै नामैतद् यन्मानुषम्। तन्मादुषं सन्मानुष मित्याचक्षते परोक्षेण। परोक्षप्रिया इव हि देवाः"-इति (३, ३. ९.)। मादुष इति प्रत्यक्षवचनेऽभिहितेऽश्लील मपि किञ्चित् स्मृतं स्यात्, तद्वर्जनायैवैव विद्वांसो पारोक्ष्येण नाम मानुष मिति। एवमादिकं परोक्षप्रियत्वञ्च तेषां देवत्वे बीजम्।

(३) तथाप्येषामन्यग्रहवासाभावोदाहरणं मयैव भूत मेवम्—“नर्तुं ऋतोर्ध्वं वसतीत्याहुः”–इति (५. २. ३.)। न ह्येकर्तु ऋतुरपरस्य ऋतोः काले उपलभ्यत इति तदाशयः। एवमन्यपरम्। अस्ति सूर्यस्य वासो द्युलोके, चन्द्रस्य वासोऽन्तरिक्षे, एतदन्यथाभावः कदाचित् केनचित् कथञ्चिदपि सम्भाव्यतेऽपि किं नु ? प्रत्युत सर्वं एव ग्रहोपग्रहपृथिवीनक्षत्रादयो देवा स्वस्वकक्षायां चिरं भ्रमन्तीत्येव ध्रुवम्। तदन्तर्गतानामग्निवाय्वादीनामप्येवमेवानन्यग्रहवासत्वं सूक्ष्मविज्ञानदृष्ट्योपलभ्यत एव। ये केचन विद्वांसो मनुष्या देवत्वमिच्छेयुः, तेषामप्येतदनुकारिणामन्यग्रहवासित्वं स्यादभ्यसनीयम्, यथा च स्वकीयजनस्यान्यारोपित्वेन परपिण्डादत्वं दुःखायेत्युपलभ्यतेति।

(४) अप्यमरणधर्मत्वञ्च तेषामग्न्यादीनां प्रत्यक्षमेव; न हि कदापि क्वचिदपि केनाप्यग्न्यादेरभावो विज्ञायत इति। विद्वांसोऽपि विद्यादिप्रभावेणामरत्वमभ्युपगच्छन्त्येव; तद्यथा—वसिष्ठविश्वामित्रमान्धातृवैनकृष्णार्जुनव्यासवाल्मीकादयः। इत्यममरणधर्मसाम्याच्च तेषां देवत्वमव्याहतमिति।

ऋत्विजामपि विद्वत्तयैव सत्यभाषित्वादिना सिद्धं देवत्वम्। न ह्यवेदविदुषामृत्विक्त्वं विहितमस्तीति। तथाह्याम्नातम्—“ऋत्विजो हैव देवयजनं ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचाना विद्वांसो याजयन्ति”–इति शत० ३. १. १. ५। अनुपदमिव प्रदर्शितम् “एद मगन्म (१७७ पृ०)”–इत्यादि मन्त्रलिङ्गं ऋत्विजां देवत्वख्यापनार्थैवाम्नातं व्याख्यातञ्च तथोपपादमध्वर्युब्राह्मणे “एतद्वै यजुराह”–इत्यादिना (३. १. १. ११, १२.)। दीक्षितानामपि यजमानानां यज्ञदीक्षामारभ्य यज्ञसमाप्तिं यावद् व्रत-

मेव देवत्वम् । तदाम्नातं बहुत्र । यथा— "यो दीक्षते स देवतानां मेको भवति"—इति श०ब्रा० ३. १. १. ८, १० । तत्राप्यनृतपरिहारादिक मेव बीजम् । अत एव दीक्षितस्य सत्यवदनं सर्वेष्वेव ब्राह्मणेषूपदिष्टम् । तद्यथा— "दीक्षितेन सत्य मेव वदितव्यम्"—इति (ऐ० ब्रा० १. १. ६.) ।

एवं हि वेदेषु चतुर्विधा देवा अयुक्त इत्येव फलितम् । तत्र, अग्निवायुसूर्या अग्नीन्द्रसूर्या वेति त्रयो मुख्या देवाः, पृथ्वीजलचन्द्रमःप्रभृतयो बहव एव तन्मुख्यदेवसहचरादय इत्यमुख्या देवाः, इध्माज्यपावादयः पारिभाषिका देवाः, ऋत्विग्यजमानविद्वांसस्तु गौणा देवा इति सिद्धान्तः ॥

यथापीश्वरस्य "सत्यं ज्ञान मनन्तं ब्रह्म"—इत्यादिश्रुतिसिद्धं सत्यसंहितात्वं प्रबल मेवास्ति, "एक मेवाद्वितीयम्"—इत्येवमादिश्रुतिभ्योऽपरेश्वरस्याभावात् अन्यदृष्टवासित्वं तस्यासम्भव मेव, परोक्षप्रियत्व मपि तत्सृष्टाना मेषां जीवाना मतीतानागतज्ञानशून्यत्वेन स्पष्टम्, अमरत्वस्य तु का कथा ? सर्वश्रुतिसिद्धो हि तस्यामरभावः सर्वधीमत्प्रतीतश्चेति । सत्यप्येवं मन्त्राणा मधियज्ञव्याख्याने प्रत्यक्षदृष्टप्रज्वलिताङ्गारादिरूपाग्न्यादीना मेव ग्रहणात दृष्टसिद्धेरपराभिधेयस्यानाकाङ्क्षितत्वात् दर्शितविनियोगश्रुत्युपलब्धक्रियासाधनोपयोगित्वाच्च देवशब्देन देवताभिधानाग्न्यादिशब्देश्च न तत्र देवदेवस्य ग्रहणं याज्ञिकसम्मतम् । अधिदैवतव्याख्याने चाग्न्यादिद्रव्यादिविज्ञान मेवाभीष्ट मित्यग्न्यादिपदाना मीश्वरवाचित्वस्वीकारो व्यर्थ एव । अध्यात्मव्याख्यानन्तु त्रिविधं भवति ; आत्मशब्देन परापरात्मनोः शरीरस्य च बोधात् । तत्र शरीरपरव्याख्याने जीवपरव्याख्याने चेश्वरार्थस्य मेव प्रयोजनीयता ;

परमात्मपरव्याख्यानमु येषां मन्त्राणा मुपयुज्यते, तेष्वेव स्यात्तदा-दरणीय मिति सर्वैरभ्युपेय मेवेति ॥

अथ यद्यपि परमात्मपरं जीवपरं शरीरपरं चेति त्रिविध मपि व्याख्यानं स्यादधिदैवतव्याख्यानान्तर्गतम् , तथापि ब्राह्मणवसिष्ठ-न्यायेनेवेह प्राधान्याभ्युपगमात् निरुक्तादौ पार्थक्येनोक्तं व्याख्यान मिति । तद्यथा ऋ० सं० १, १६४, १५—

"साकञ्जानां सप्तथ माहुरेकजं षडिद्यमा ऋषयो देवजा इति ।
तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः" ।

"सहजातानां षण्णा मृषीणा मादित्यः सप्तमः ०--० इत्यधि-दैवतम् ; अथाध्यात्मम्— सहजातानां षण्णा मिन्द्रियाणा मात्मा सप्तमः"–इत्यादि तत्रैवोक्तव्याख्यानम् (१४, २, १८,)। अत्रात्मपदेन जीवस्य ग्रहणम् ।

अथात्मपदेन परमात्मनो यथा ऋ० सं० ९, ९६, ५–

"सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।
जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः" इति ।

"सोमः सूर्यः ०--० इत्यधिदैवतम् ; अथाध्यात्मम्-- सोम आत्मा"–इत्यादि चात्र निरुक्तम् (१४, २, १२,) ॥

यथापि तान्यध्यात्मादीनि नामतस्त्रिविधानि वस्तुतः पञ्च-विधानि व्याख्यानानि न हि सर्वेषा मेव मन्त्राणा मुपपद्यन्ते ; अत्युत केषाञ्चिदेकविधम् , केषाञ्चिद् द्विविधम् , केषाञ्चिच्चतुर्विध मपि । तत्राधिदैवतमन्त्रा एवात्र प्रायश्चिभागाधिकाः स्मृताः ; केवलाधियज्ञार्थाः केवलाध्यात्मार्थाश्च सन्ति केचन स्वल्पाः । एव मपि यदधिदैवतमन्त्राणां बहूना मेवाधियज्ञं व्याख्यानं कृतं ब्राह्मण-कारैर्यज्ञसिद्ध्यर्थम् , अध्यात्मव्याख्यान मप्याहत मात्मवादिभि-

षपनिषदादिषु ; तस्मात् सर्ववेदेष्वधिदैवतमन्त्राणां प्राचुर्येऽपि साम्प्रत मन्वेषणीयत्वं मतम् । तदिदोदाहरामः—

यत्र ज्योतिष्टोमादिक मधिकृत्य यद् व्याख्यानम्, तदधियज्ञम् । तादृश केवलाधियज्ञव्याख्यानयोग्यमन्त्रो यथा—

"उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम्"—इति वा० सं० १. २२. ६ ।

कपालेषु पुरोडाशप्रथने विहितः । तच्च विधानं मन्त्रव्याख्यानसहितं श्रुतं शतपथे । तथाहि— "तं प्रथयति, उरुप्रथा उरु प्रथस्वेति प्रथयत्येवैन मेतदुरु ते यज्ञपतिः प्रथता मिति ; यजमानो वै यज्ञपतिस्तद्यजमानायैवैतदाशिष माशास्ते"—इति॰(१. १. ६. ८.) ।

अपरो दाशतय्या मपि यथा १०. ७१ ११—

"ऋचांत्वः पोष मास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु ।

ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः"

—इति । "इत्यृत्विक्कर्मणां विनियोग माचष्टे"—इत्याद्यत्र नैरुक्तं द्रष्टव्यम् (१. ३. ३) ।

केवलाध्यात्मव्याख्यानयोग्यमन्त्रो यथा १. १६४. २०—

"द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्न्यो अभिचाकशीति"—इति । "द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ"—इत्यादि, "इत्यात्मगति माचष्टे"—इत्यन्तमेतन्नैरुक्तं (१३. ४. २.) व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

देवतां देवते देवताः वा अभिकृत्य दृष्टो मन्त्रोऽधिदैवतः । देवतासु पूर्वोक्तलक्षणाः सर्वविधा एवेह विज्ञायन्ते ; परापरशरीरात्मकानां मात्मनाञ्च देवत्वस्वीकारेण तत्तद्विज्ञानमन्त्राणा मध्यात्मेतिप्रसिद्धानां मप्येतदन्तर्गतत्वम् । एवञ्चाधिदैवतमन्त्रेभ्यस्वात्मस्वरूपवर्णनानां पार्थिवानां मपार्थिवानाञ्च गुणस्वरूपोप-

योगितादीनां विज्ञानं भवतीत्यधिदैवत मेव व्याख्यानं सर्वपदार्थ-विज्ञानमूलं प्रधानम्। अतो निरुक्तकृद्भिः प्रायः सर्वेषा मेव निगमाना मधिदैवतव्याख्यान मेवाश्रितम्। तद्यथा— "स न मन्ये-ताय मेवाग्निरिति, अप्येते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी उच्येते, ततो नु मध्यमः— 'अभि प्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निम्। घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो हर्यति जात-वेदाः'। ('अभिप्रवन्त') अभिनमन्त ('समनेव') समनस इव 'योषाः' 'कल्याण्यः' 'स्मयमानासः' 'अग्निम्' इति औपमिकम्। 'घृतस्य धाराः' उदकस्य धाराः 'समिधः' 'नसन्त'। नसतिराप्नोति-कर्मा वा, नमतिकर्मा वा। 'ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः' हर्यतिः प्रेप्साकर्मा"—इति निरु० ७. ४. ४। अत्र माध्यमिकस्य विद्यु-दग्नेः सूर्यरश्म्याहृतोदकान्येव समिन्धनानीत्युक्तं विज्ञानम्। अत एवान्यत्रोक्त मेतयोरग्न्योः पार्थक्यम्— "यावदनुपात्तो भवति मध्यमधर्म्मैव तावद् भवति— उदकेन्धनः शरीरोपशमनः; उपा-दीयमान एवायं (पार्थिवाग्निः) सम्पद्यते— उदकोपशमनः शरीरदीप्तिः"—इति (निरु० ७. ६. ६.)। वैद्युदग्नेरुदकाज्जातत्व मन्यस्मिन्नपि मन्त्रे सुव्यक्तम्। तद्यथा— "आदित् प्रत्नस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरम्। परो यदिध्यते दिवि"—इति ८. ६. ३०।

अनेकत्र तु निरुक्तकारो यज्ञानुरोधादेकस्य मन्त्रस्याधियज्ञ-व्याख्यान मुक्त्वापि पुनः स्वचित्ततोषायाधिदैवतमाह। तद्यथा—

"सोमं मन्यते पपिवान् यत् सम्पिंषन्त्योषधिम्।
सोमं यं ब्राह्मणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन"—इति।

अस्य मन्त्रस्य (ऋ० सं० १०. ८५. ३.) एतदेवोक्तं व्याख्यानम्— "वृथा सुत मसोम माह०—० 'कश्चन' अयज्वा; इत्यधियज्ञम्।

अथाधिदैवतम्०---० यशुस्तु तमसोम माह, सोमं यं ब्रह्माणो विदुः चन्द्रमसम् न तस्याश्नाति 'कश्चन' अदेव इति"-इति ११. १. ४ ।

एवम् "इषे त्वोर्जे त्वा"-इत्यस्याधिदैवतमन्त्रस्यैव यज्ञानुबोधाद् छिनद्मीत्यादिपदाध्याहारेणाधियज्ञं व्याख्यानं कुर्वन्नपि शतपथप्रवक्ता वायुविज्ञानं न जहाविति पूर्वमेवोदाहृतम् (६पृ०)।

एव मेकस्यैव मन्त्रस्य पूर्व मधिदैवतव्याख्यानं प्रदर्श्य ततोऽध्यात्म मपि व्याख्यानं प्रदर्शितम्। तद्यथा ऋ० सं० ८. ८६. ४---

"सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः।
जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः"-इति।

अस्य "सोमः सूर्यः प्रसवनात्०---० इत्यधिदैवतम्; अथाध्यात्मम्--- सोम आत्माप्येतस्मादेव" -इत्यादि द्विविधं नैरुक्तं व्याख्यानं द्रष्टव्यम् (१३. २. १२.)।

एकस्य मन्त्रस्य त्रिविधं चतुर्विधं वा व्याख्यान मप्युपपद्यते। तद्यथा. ऋक्संहिताप्रथममन्त्रस्य "अग्नि मीडे पुरोहितम्"-इत्यस्य। अधियज्ञपक्षे 'पुरः' सम्मुखे वेद्यां 'हितं' निहित मिम मेव 'अग्निम्' पार्थिवं प्रज्वलन्त मङ्गारम्, अधिदैवतपक्षे 'अग्निम्' 'पुरः' पूर्वस्यां दिशि 'हितम्' उदितं सूर्यम्, अध्यात्मपक्षे 'पुरोहितम् अग्निम्' सर्वेषा मेव पुरः स्थितं परमात्मानं जीवं वेत्यादि बोध्यम्॥

अथाधिदैवतार्थतो बहव उपदेशा अपि लक्षिता भवन्ति। तद्यथा ऋ० सं० १. १५५. ६---

"ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः।
अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पद मवभाति भूरि"-इति।

"सर्वेऽपि रश्मयो गाव उच्यन्ते"-इति ब्रुवता यास्कमुनिना

तन्निगमरूपव्याख्यायांसङ्क्षेपस्त्वेव मभाषि— "('ता') तानि 'वास्तूनि' ('उश्मसि') कामयामहे 'वां' (वयम्), ('गमध्यै') गमनाय ; 'यत्र' (येषु वास्तुषु) 'गावः' (रश्मयः) ('भूरिशृङ्गाः') बहुशृङ्गाः०—० 'अयासः अयनाः ; ('अत्र') तत्र (तेषु वास्तुषु) 'उरुगायस्य' महागतेः ('वृष्णः') विष्णोः 'तत्' पराक्रान्त 'परमं पदम्' (आकाशं) 'अवभाति' 'भूरि' बहु"-इति निरु० २. २.३ । इत्यत्र वास्तुविज्ञान मुपलभ्यते । तद्यथा— येषु वास्तुषु मध्ये बहु आकाशं स्यात् , यस्मिंश्चाकाशे सूर्यरश्मीनां वायुप्रेरितं गमनागमनञ्च प्रचुरं भवेत् , तादृशानि बहुवाय्वाका-शातपालोकसमन्वितान्येव वास्तूनि विद्वद्भिर्वासायाश्रयणीयानी-त्युपदेशः फलितः ।

एवं गृहद्वारनिर्माणस्य कीदृक् कर्तव्य मित्युपदेशश्चाधिदैवि-कार्थत एव लभ्यते यथा ऋ० मं० १०. ११०. ५—

"व्यचस्वतीरुर्विया विश्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुम्भमानाः ।
देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः"—इति ।

अस्मिन् मन्त्रे गृहद्वाराणां द्वारः कीदृश्यो निर्मातव्या इत्येवोप-दिष्टम् । 'द्वारः' यज्ञगृहाणां विद्वद्गृहाणां वा 'देवीः' देव्यः, दीप्ति-मत्यः ['द्वाराभिमानिन्यो हि देव्यः'-इति सा० भा०] 'व्यच-स्वत्यः' व्यञ्जनवत्यः, बहुवायुप्रवेशयोग्याः , 'उर्विया' उरुत्वेन, प्रथु-त्वेन 'विश्रयन्ताम्' सुद्योग्याधिकप्रत्यक्षपाटयुक्ता भवन्त्वित्यर्थः । 'पतिभ्यो जनयः न शुम्भमानाः' कुलवध्वो यथा स्वं स्वं पतिं तोष-यितुं सुन्दरवसनभूषणैः शोभन्ते , तथैव शोभिताश्च भवन्त्वित्यर्थः । अतएवोक्त मैतरेयके "विश्व मिव हि रूपं द्वाराः श्वेत मिव च कृष्ण मिव च"—इति (१. ५. ३.) । 'विश्व मिन्वाः' "विश्व

माभिरिति"—इति निरुक्तम् (८. २. ७.), ["सर्वस्य प्रीणयितार:" —इति सा० भा०] एवं 'बृहती:' बृहत्यो दैर्घ्येण 'देवेभ्य:' ऋत्विग्यजमानेभ्योऽन्येभ्यश्च विद्वद्भ्य: 'सुप्रायणा:' सुखप्रवेशा: 'भवत' इति तदर्थ: । तदेतेन विद्वद्भि: सुदैर्घ्यप्रस्थयुक्ता: प्रवहनयोग्यवायुप्रवेशा: सुचित्रिता दीप्तिमत्यो द्वार: कर्त्तव्या इति द्वारविज्ञान मुपदिष्टम् ।

अन्याप्येषा द्रष्टव्या ऋ० सं० ३. १८. २—

"तपो ष्वग्ने अन्तरा॑ँ अमित्रा॑ँ तपा शंस मररुष: परस्य । तपो वसो चिकितानो अचित्तान् वि ते तिष्ठन्ता मजरा अयास:" —इत्यस्या ऋच इदं सायणीय भाष्यम्— "हे 'अग्ने' 'अन्तरान्' अभिभावकान् 'अमित्रान्' शत्रून् 'सु' सुष्ठु यथा भवति तथा 'तपो' तपैव बाधस्व । किञ्च 'अररुष:' तुभ्यं हविरप्रयच्छत: अत एव 'परस्य' शत्रुभूतस्य त्वं 'शंसम्' अभिलाष 'तपा' क्षपय । 'वसो' सर्वस्य वासयित: हे अग्ने ! 'चिकितान:' कर्माभिज्ञस्त्वम् 'अचित्तान्' स्वकर्मण्यनासक्तमनस्कान् पुरुषान् 'तपो' सन्तप । यस्मादेवं तस्मात् 'ते' तव रश्मय: 'अजरा:' जरारहिता: अतएव 'अयास:' सर्वत्र गमनस्वभावा: सन्तो 'वि तिष्ठन्ताम्' विशेषेण तिष्ठन्तु"—इति । तदेतेन मन्त्रेणाग्निपूजाहीनाना मग्निशत्रूणां मनुष्याणां विनाश: प्रार्थित इत्येव फलितम् ।

अस्मन्मते त्वेतन्मन्त्रस्यैवं व्याख्यानं कार्यम्— प्रथमपादस्य, हे 'अग्ने !' 'अन्तरान् अमित्रान्' गृहमध्यस्थान् शत्रुभूतान् आर्द्रभावान् 'तप उ' शोषयैवेति । द्वितीयपादस्य, 'अररुष: परस्य' 'अरुषीरारोचनात्'—इति हि निरुक्तम् (१२. १. ७.), अररुष:— अनरुष:, तथाच शत्रुभूतस्याप्रकाशस्य 'शंसम्' नाम अस्तित्व मिति यावत्, 'तपा' दह, नाशयेति । तृतीयपादस्य,

हे 'वसो' 'चिकितानः' प्रज्वलन् त्वं 'अचित्तान्' चित्तशून्यान् दंशमशकादीन् 'तप उ' तपैवेति । चतुर्थपादस्य , 'ते' तव अर्चिभूताः 'अजराः' 'अयासः' पवमानाः 'वितिष्ठन्ताम्' अत्र गृहे इति शेषः । अग्नौ ज्वलिते वायोरागमनं प्रत्यक्षम् , अत एवाग्नेर्वायुसखेति च नाम प्रसिद्ध मिति । तदेव मार्द्रे गृहेऽग्निप्रज्वालनेन तदार्द्रीभावो नश्यति, तत्र प्रकाशोऽपि भवति, तदाद्रान्धकाराश्रिता दंशमशकादिजीवा अपि विदूरिता भवन्ति, तत्र सदागतेर्गमनञ्च सिध्यतीति फलितार्थः सम्पन्नः । तदेतेन मन्त्रेण गृहस्य प्रकाशशून्यत्वम् , तन्निबन्धन मार्द्रत्वम् , तत एव वायुप्रवाहहीनत्वम् , तदाश्रित दंशमशकादिजीवाश्रयत्वञ्चेति चत्वारि दूषणानि विज्ञापितानि ; तेषां चतुर्णा मेव दूषणानां निवारणाय तादृशे गृहे अग्नेः प्रज्वालनञ्चोपदिष्टम् ।

इत्थेवं पदार्थविज्ञानशिक्षोपयोगीनि बहूपदेशपूर्णानि चैतादृशान्युत्कृष्टतमान्यधिदैवतव्याख्यानान्यपहाय , परमात्मज्ञानपिपासूनां तर्पणानि अध्यात्मव्याख्यानानि च विलोप्य, अधियज्ञव्याख्यानान्येवाभाषत सर्ववेदभाष्यकारः सायणाचार्यस्तथान्योऽन्योऽपि । उक्तञ्च तेन सायणेन ऋक्संहिताभाष्ये अस्यवामीयसूक्तव्याख्यानारम्भे— 'एव मुत्तरत्राप्यधिदैवतपरतयाध्यात्मपरतया च योजयितुं शक्यम् , तथापि स्वरसत्वाभावात् ग्रन्थविस्तरभयाच्च न लिख्यते ; यत्र द्वा सुपर्णेत्यादौ स्फुट माध्यात्मिको ह्यर्थः प्रतीयते, तत्र त मेव प्रतिपादयामः'–इति (१. १६४. १.) ।

वस्तुतो ध्वान्ताच्छन्नविज्ञानकालिकाना मशेषशेमुषीमता मपि तेषां सायणमहीधरादीना मधिदैवतार्थतोऽपि मन्त्राभिप्रेतं प्रज्ञानविज्ञानं नैव स्फुरितं सम्यगिति तच्छोच्य मेवाभवत् । तद्यथा—

सन्ति यजुःसंहितायां कतिचिद् ब्रह्मोद्यसञ्ज्ञका ऋङ्मन्त्राः, ते सर्वे नूनं विविधविज्ञानपूर्णा अपि सायणादिभिर्न तथा व्याख्याताः। तद्यथा तत्रत्यैकस्या ऋचोऽर्द्धं एषः—

"पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः,

पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः"—इति (वा० सं०२३. ६१.)।

एतत्पृच्छयोरुत्तरे अपि तद्द्वितीयस्यामेवर्चि श्रुते—

"इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्याः,

"अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः"—इति (वा० सं० २३. ६२.)।

तावेतौ द्वावेवार्द्धर्चौ ऋक्संहिताया मप्याम्नातौ (१. १६४. ३४, ३५.)। तैत्तिरीयसंहितायाञ्चेमावाम्नातौ (७. ४. १८. ५, ६.), तद्ब्राह्मणे चोपन्यस्तौ (३. ९. ५.)। तदेतयोर्व्याख्यानानि—

'हे यजमान! ०—० यत्र सर्वा पृथिवी समाप्यते, तत् पृच्छामि। तथा त्वा मन्यत् पृच्छामि। किं तदिति, उच्यते—यत्र भुवनस्य नाभिः सन्नाहो बन्धनम्, यत्र सर्वं सन्नद्धं भवति त मित्यर्थः'—इति। ततः 'पृथिव्याः प्रथनवत्याः भूम्याः परो अन्तः परमन्तं पर्यवसान मियं वेदिः। न हि वेद्यतिरिक्ता भूमिरस्ति; "एतावती वै पृथिवी यावती वेदिः"—इति (ब्रा० ३. ९. १२. ३.) श्रुतेः। तथायं यज्ञो भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः सन्नहनम्; वृष्ट्यादिसर्वफलोत्पत्तेः सर्वप्राणिनां बन्धकत्वात्'—इति च। एते तयोरर्द्धर्चयोः सायणकृते ऋग्भाष्यीयव्याख्याने।

'हे ब्रह्मन्! त्वां पृथिव्याः परमन्तं पृच्छामि। यतः परमुत्कृष्टप्रदेशो नास्ति, सोऽयं परोऽन्तः। तथा 'चक्रस्य नाभिरिव सर्वस्य भुवनस्य नाभिस्थानीयं वस्तु पृच्छामि'—इति। ततः 'येयं यागवेदिः, तामेव पृथिव्याः परमन्तं याज्ञिका आहुः न हि वेद्या

अधिकः कश्चिद् भूप्रदेशोऽस्ति'–इत्यादि च। एते तयोरर्द्धर्चयोः सायणकृते तैत्तिरीयभाष्यीयव्याख्याने।

'यागसम्बन्धिनी या वेदिः, सा पृथिव्या मुत्कृष्टप्रदेशः; न हि ततोऽन्य उत्कृष्टदेशः कश्चिद् विद्यते'–इति, 'यथा शरीरस्य नाभिः मध्यप्रदेशः, तथा यज्ञः सर्वस्य लोकस्य मध्यस्थानीयः; कर्म्माधीनत्वात् सर्वजगद्व्यवहारस्य'–इति चैते तयोरर्द्धर्चयोः सायणकृते तैत्तिरीयब्राह्मणीयव्याख्याने।

'हे अध्वर्यो ! पृथिव्याः पर मन्त मवधिभूतं पर्यन्तं त्वा महं पृच्छामि। यस्मिन् स्थाने भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः कारणं तदपि त्वां पृच्छामि'–इति, 'इयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः परः अन्तः अवधिः वेदेः सर्व्वपृथ्वीरूपत्वादित्यर्थः। भुवनस्य नाभिः कारणम् अयं यज्ञोऽश्वमेधः भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः कारणम्; "यज्ञाद् वै प्रजाः प्रजायन्ते"–इति श्रुतेः'–इति चैते तयोरर्द्धर्चयोर्महीधरकृते यजुर्भाष्यीयव्याख्याने।

तत्त्वतस्त्विह प्रथम-पृच्छामित्वेतिप्रश्नोत्तराभ्यां पृथिव्या वर्त्तुलाकारत्वं प्रतिपादितम्; वर्त्तुलस्यैव हि पदार्थस्याद्यन्तसीमोरैक्यदर्शनाद् यतः कुतश्च चालिता रज्जुस्तत्रैवावसीयत इति सर्व मेव स्थान मादिशब्दभागन्तशब्दभाक् च भवेदित्यभिप्रेत्यैवोत्तरित मियं वेदिः परो अन्त इति। एतेन पृथिव्याकृतिविज्ञान मुपदिष्टम्।

एव मपर-पृच्छामित्वेतिप्रश्नोत्तराभ्यां पृथिव्या माध्याकर्षणशक्तिमत्त्वं प्रतिपादितम्; नाभिपदार्थस्य हि मध्यस्थत्वेन बन्धनरूपत्वेन चान्यत्रान्यत्र सिद्धान्तितत्वात्। तथा चैतरेयकम्— "अयं वै वेनोऽस्मादा ऊर्द्ध्वा अन्ये प्राणा वेनन्त्यवाञ्चोऽन्ये तस्माद् वेनः प्राणो वा अयं सन् नाभिरिति तस्मान्नाभिस्तन्नाभेर्नाभित्वम् प्राण

मेवास्मिंस्तद्दधाति"–इति (१. ४. ३.)। "नाभिः सन्नहनात् । नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्त इत्याहुः"–इति च नैरुक्तम् (४. ३. ५.)। 'णह बन्धने'–इति दिवादिधातोः 'नहो भश्च'–इतीञ्प्रत्यये भान्तादेशे चाद्युदात्तो नाभिशब्दोऽयं निष्पद्यते। तदेवं मध्यस्थत्वे सति अभितः स्थितानां सन्निहितानां बन्धनरूपत्वं नाभित्व मिति सम्पद्यते नाभिलक्षणम्। अत एव शारीराणां स्नायूनां वायूनाञ्च मध्यस्थस्य बन्धनरूपस्याङ्गस्य नाभिरिति समाख्या, रथचक्रवलयगताना मराणां मध्यस्थो बन्धकोऽपि नाभिरुच्यते, सौरजगन्मण्डलस्य मध्यस्थः स्वरश्मिभिराकृष्य सर्वेषां ग्रहोपग्रहाणां बन्धकश्चासौ सूर्योऽप्याख्यायते नाभिरिति। तद्यथा ऋ० सं० १०. १. ५. ३—
"विश्वस्य नाभिं चरतो ध्रुवस्य कवेश्चित् तन्तुं मनसा वियन्तः"–इति,
"वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनाम्"–इति च १०. ११. २. १। एवञ्च मध्यस्य आकर्षणहेतुर्नाभिरित्येवाभिप्रेत्येह प्रश्नोत्तरे दृष्टान्तविधया अतिसन्निहितस्य स्वाधारभूमेर्यज्ञस्य नाभित्व मुपन्यस्तम्। एतेन पृथिव्या माध्याकर्षणविज्ञान मुपदिष्ट मिति।

श्रूयते चेवं मन्त्रान्तर एव ऋक्संहितायां (७. ९९. ३.), यजुःसंहितायाञ्च (५. १६.)—

"दाधर्थ पृथिवी मभितो मयूखैः"- इति।

तस्याश्चेदं सायणीयं भाष्यम्— "हे 'विष्णो !'०—॰ 'पृथिवीं' प्रथिता मिमां भूमिम् 'अभितः' सर्वत्र स्थितैः 'मयूखैः' पर्वतैः 'दाधर्थ' धारितवानसि, यथा न चलति तथा दृढीकृतवानित्यर्थ इति। तदत्र मयूखशब्दस्य अश्रुतपूर्वः पर्वतार्थः प्रकृतार्थसमन्वयासमर्थतयैव तेनाश्रित इति प्रकृतार्थसमन्वयासमर्थता च तस्याविदुषो ऽभवन्नूनं तत्कालमाहात्म्यत एवेति च स्फुटम्।

यथास्येदं महीधरकृतं भाष्यम्— "हे 'विष्णो !'०—० 'पृथिवीं' 'मयूखैः' स्वतेजोरूपैः नानाजीवैः वराहाद्यनेकावतारैर्वा 'अभितः' 'दाधर्थ' दधर्थ, सर्वतो धारितवानसि"–इति। अत्र नानाजीवानां वराहाद्यनेकावताराणां वा तेजोरूपत्वकथनं तथाविधसाधनैः पृथिव्या विष्णुकर्तृकं धारणञ्चेति सर्वं मेवैतद् गाढतमसाच्छन्नविज्ञानधिया मेवोपपद्यते।

तत्त्वतस्त्विह रश्मिभिः साधनैः विष्णुनामसूर्यकर्तृकं पृथिव्याः सर्वतो धारण मिति विज्ञान मेवोपदिष्टम्। एतेनाकर्षणशक्तिविज्ञानं पुरा नासीदित्यद्यतनविज्ञानविदा मास्फालितसिद्धान्तोऽपि नून मभ्युत्खातप्रध्वस्तः।

एव मन्यत्रापि यथा— "सलिलं वा इद मन्तरासीत्, यदतरन् तत् तारकाणां तारकत्वम्"–इति तै० ब्रा० १, ५, २, ५। 'द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये यदिदं स्थावरजङ्गमात्मकं जगद् दृश्यते, तत् सर्वं पुरा प्रलयकाले सलिल मेवासीत्, तदानीं कृत्तिकाद्याः सलिलं तीर्त्वा लोकान्तरेषु गताः; तस्मात् तरन्तीति व्युत्पत्त्या तारकत्वं सम्पन्नम्"–इति सा० भा०। तदिदं व्याख्यानं नोपपद्यते कथ मपि; स्थावरजङ्गमात्मकजगत्त्वन्तु पार्थिवाना मेव, पौराणिकमते प्रलयकाले सलिलाप्लुतत्वञ्च तेषा मेव विवक्षितम्, अत्र पृथिव्यां कदाप्येकदा कृत्तिकादितारकाणां संस्थितिवर्णन मपि गर्भिणिकागुञ्जनम्, तदितस्तीर्त्वा तासां मूर्धे पलायनन्तु दूरपराहत मिति सुधीभिरेवाकलनीयम्।

तत्त्वतोऽस्ति हि सलिल मित्यन्तरिक्षवचनम्; 'आपः'–इत्यस्य 'समुद्रः'–इत्यस्य चान्तरिक्षनामसु पाठात् (निघ० १, ३, ८, १५,), निरुक्ते माध्यमिकत्वेन व्याख्यानात् (११,

४. ६.), अत्रैव इदं मन्तरासीदिति श्रुतेस्तथैवार्थोपपत्तेश्च । तरणं च प्लवन मेवेष्टम् ; तारकासु तस्यैव सम्भवात् । अथवा अस्तु सलिल मित्युदकनाम, परं तदिह माध्यमिक मेवेष्टम् ; अत्रैव इदमन्तरासीदतिश्रुतेस्तथैवार्थोपपत्तेश्चेति । 'आसीत्' -इत्यस्य अस्तीत्यर्थः, 'अतरन्'-इत्यस्य तरन्तीत्येवार्थश्च पाणिनिसम्मतः (पा सू० ३. ४. ६.) । तथा च 'अन्तः' द्यावापृथिव्योर्मध्ये 'यत्' 'इदं' 'सलिलम्' अन्तरिक्षम्, द्यावापृथिव्योः 'अन्तः' अन्तरिक्षे 'यत् इदं' 'सलिलम्' उदकं वा 'आसीत्' सदैवास्ति, एतदेव अन्तरिक्षं सलिलं वा तारकाः 'अतरन्' सदैव तरन्ति ; 'तत् तारकाणां तारकत्वम्' इत्येवार्थः सम्पद्यते सङ्गच्छते चेति ।

अपि तत्रैव किञ्चिदुत्तरं श्रुत मिदम्— "यानि वा इमानि पृथिव्याश्चित्राणि, तानि नक्षत्राणि ; तस्मादश्लीलनामनि चित्रे नावस्येन्न यजेत"-इति तै० ब्रा० १. ५. २. ६ । अत्रेदं सायणीयं भाष्यम्— 'पृथिव्याः सम्बन्धीनि चित्राणि विविधानि ग्रामनगरादीनि स्थानानि सन्ति, तानि नक्षत्रसदृशानि, यथा द्युलोके नक्षत्राणि विविधानि उपकारकाणि च दृश्यन्ते तद्वद् ग्रामादीन्यपि । तस्मात् कुत्सितभिचित्रकपनिमित्तं तत् स्थान मश्लीलनाम प्रतिकूलनक्षत्रसदृशं निन्दितं स्थानं म्लेच्छजनभूयिष्ठम्, तस्मिन्नश्लीलनाम्नि ग्रामे निवासं यागाद्यनुष्ठानञ्च न कुर्यात्'-इति ।

अत्र सुधीभिर्विचार्य मिदम्,— प्रदर्शितं सायणीयं भाष्य मेव सम्यक् चेत्, तर्हि किं ग्रामनगरादिभिन्ने इरिणे, समुद्रगर्भे, अन्तरिक्षे वा निवसेद् यजेत चेति, अपीह नक्षत्रप्रकरणे किमित्याप्रसङ्गश्लीलनेति चेति । तत्त्वतस्त्विदं विधान मुपदिष्टम्, अस्यापि पौवार्त्यविज्ञानविद्भिरपि नाधिगतम् ; किञ्च

यज्ञोपदेशाद् विज्ञायते— तदानीमपि गवादीनां अश्वादि-प्रत्यक्षज्ञानायासीत् किंविधमपि महद् यत्न मितीति ।

एव मध्रिगुप्रैषमन्त्रो यत्तैत्तिरीयब्राह्मणे (३. ६. ६.) आम्नातः, तत्संहितायाम् (२. ६. ६.), इह चैतरेयके विशिष्टो व्याख्यातश्च "दैव्याः शमितार आरभध्व मुत मनुष्या इत्याह"— इत्याद्युक्त्या (२. १. ६.)। स हि यद्यपि यज्ञानुगतो व्याख्यातः, परं चिकित्साविज्ञानानुगतशारीरपदार्थज्ञानार्थं एवेत्यवधेयम्; न हि जीवत्पशुघाताद्यन्तरा शारीरसूक्ष्मातिसूक्ष्मस्नाय्वादिभावानां ज्ञानं सम्भवेन्नाम, नापि तदन्तरेण चिकित्साविज्ञानं पूर्णता मेतीति सर्वविद्यानिधानस्य वेदस्य तत्राप्युपदेशो विधेय इति ।

तथा यजुर्वेदीयाः "ब्रह्मणे ब्राह्मणम्, क्षत्राय राजन्यम्, मरुद्भ्यो वैश्यम्, तपसे शूद्रम्, तमसे तस्करम्, नारकाय वीरहणम्"—इत्येवमादिका मन्त्राश्च (वा० सं० ३०. ५—२२.) यद्यपि नूनं तेषां ब्राह्मणादीनां कर्म-कर्मफलादिविज्ञानपराः; तथापि यज्ञानुरोधतः पुरुषीयपशुविधानपरत्वेन व्याख्याताः ।

एवं सर्वांगविज्ञानोपदेशकाः "अम्बे अम्बालिके अम्बिके"—इत्युपक्रम्य, "गणानां त्वा गणपतिं हवामहे"—इत्यादयो मन्त्राः (वा० सं० २३. १८—२१.) तैत्तिरीयब्राह्मणे (३. ८. ६, ७.) अन्यथा व्याख्याता अपीह अश्वोपचारीयत्वेन यज्ञपरा उत ऋषियज्ञश्लीलाश्लीलव्याख्यातृभिरिति दिक् ॥

अथाप्येवं बहूनां मन्त्राणा मधिदैवत मर्थं लौकिक, याज्ञिक आधिदैवतार्थं मुहृत्य च 'यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम्'—इत्युदाहरणभूतेनैव तेन सायणाचार्येणापीतिहासविषयपरतया व्याख्यान ममापि च यथा—

"इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।
समूढ मस्य पांसुरे"-इति ऋ० सं० १. २२. १७ ।

एषाष्टाक्षरपादा त्रिपदा इति गायत्री । यद्यप्यस्या द्वितीयः पादः सप्ताक्षरः, तथापि गायत्रीत्व मव्याहतम् । तथा ह्यैतरेयकम्— "न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति, न द्वाभ्याम्"-इति (१. १. ६.)। पिङ्गलाचार्येण तु एकाक्षरहीनाया 'निचृत्'-इति, द्व्यक्षरहीनायास्तु 'विराट्'-इति विशेषनामोक्तम् । तथाचेयं निचृद्गायत्रीति सम्पन्नम् । अनयर्चा विष्णुर्देवो वर्णित इत्येषा 'वैष्णवी' ।

विष्णुशब्दो द्युस्थानदेवतासु पठितः (निघ० ५. ६. ११.) इति विष्णुः द्युविभागीयो देवः । गम्यते चात्र मन्त्रे प्रवह्लन मिति स एव विष्णुरादित्यः; "यत्र किञ्चित् प्रवह्लित मादित्यकर्मैव तत्"-इत्युक्तेः (निरु० ७. ३. ४.) । सवित्रादिद्वादशसूर्यनामव्याख्यानप्रकरणे पूषनामव्याख्यानानन्तरं व्याख्यातं विष्णुनामेति सोऽसौ पञ्चमः सूर्य एव । तत्रैतत्सूर्यद्वादशनामप्रकरणं समासतः प्रदर्शितं पुरस्तात् (१५४ पृ०) । "अथ यद् विषितो भवति, तद् विष्णुर्भवति । विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्नोतेर्वा"-इति तन्निर्वचनम् (निरु० १२. २. ७.) । "अथ 'यद्' यदा (मध्याह्ने) 'विषितः' व्याप्तोऽय मेव सूर्यो रश्मिभिः 'भवति', 'तद्' तदा 'विष्णुर्भवति' । 'विशतेर्वा' यदा (मध्याह्ने) आविष्टः प्रविष्टः सर्वतो रश्मिभिर्भवति, 'व्यश्नोतेर्वा' विपूर्वस्याश्नोतेः; यदा (मध्याह्ने) रश्मिभिरतिशयेनायं व्याप्तो भवति, व्याप्नोति वा रश्मिभिरयं सर्वम्, तदा विष्णुरादित्यो भवति"-इति तद्दौर्गी वृत्तिः । शिपिविष्ट इति चास्यैव विष्णोर्नामान्तरम् । तदाह "किमित्ते"-इत्यस्य (ऋ० सं० ७.

१००. ६.) मन्त्रस्य व्याख्यानाय यास्कः—"शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी भवतः" इति निरु० ५. २. २। "शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते, तैराविष्टो भवति"—इति तन्निर्वचनञ्च तत्र तदुत्तरम् (२.)। तस्मात् विष्णुरिति सूर्यस्यैव नामान्तरं ध्रुवम्।

अत एवायं मन्त्रो महामुनियास्केनैवं व्याख्यातः—"यत् 'इदं' किञ्च, तत् ('विचक्रमे') विक्रमते 'विष्णुः'। ('त्रेधा') त्रिधा ('निदधे') निधत्ते 'पदम्'। पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः, समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः। ('समूळ्हम्') समूढम् 'अस्य' (विष्णोः), ('पांसुरे') प्यायने, अन्तरिक्षे पदं न दृश्यते"—इति (निरु० १२. २. ८.)। सोऽयमेक एव विष्णुः, पृथिव्यां पाचक-दाहक-विद्रावक-जाठर-दाव-वाडव-गार्हपत्याहवनीयदक्षिणेत्यादिबहुविधाग्निरूपेणावतिष्ठते, अन्तरिक्षे विद्युद्रूपेण वाष्पाकारवायुरूपेण वा, दिवि सूर्यरूपेणेति। तत्रास्य पार्थिवं रूपं सर्वाक्षिगोचरम्, द्युस्थं सौरमपि रूपं सर्वविदितम्, माध्यमिकं विद्युद्रूपं न हि नित्यं दृश्यमस्ति। अत एवोक्तम् "अपन्नमेतन्माध्यमिकं ज्योतिर्नित्यदर्शनात्" इति निरु० ५. १. २.। अत्र च यास्कोक्तौ "प्र मातुः प्रतरं गुह्यम्" इति। (ऋ० मं० १०. ७९. ३.) विद्युद्विज्ञानमन्त्रः प्रमाणम्। वायुरूपग्राहकम्। तथाह "त्रयः केशिनः" इति (ऋ० मं० १. १६४. ४४.) ज्योतिर्विज्ञानमन्त्रव्याख्यायां यास्कः—"अग्निः पृथिवीं दहति सर्वमेकः, अभिविपश्यति कर्मभिरादित्यः, गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य" —इति (निरु० १२. ३. ८.)। वैश्वानरव्याख्यायाञ्चैव मग्निविद्युदादित्यानां क्रमात् पृथिव्यन्तरिक्षद्युस्थानत्व मध्येकालकत्व सुपपादितं द्रष्टव्यम् (निरु० ७. ६. ७.)।

तदित्य मसावेव प्रत्यक्षः सूर्यः, त्रिलोकव्यापी ज्योतिःस्वरूपो विष्णुः ; न चास्य माध्यमिकस्य रूपस्य दर्शन मस्तीति शाकपूणि-मते सम्भवं विष्णुविज्ञानम्।

और्णवाभमते शब्दभेदेऽप्यर्थाभेद एव। तद्यथा यदुक्तं शाक-पूणिना दिवीति, तदेवोक्तं और्णवाभेन समारोहण इति। तदत्र "एषांल्लोकानां रोहेण सवनानां रोह आम्नातो रोहात् प्रत्य-वरोहश्चिकीर्षितः"—इति (७. ६. ४.) नैरुक्तं द्रष्टव्यम्। एवं विष्णुपदशब्दो "वियद् विष्णुपद मित्यमरकोषादितोऽन्तरिक्षवाची प्रसिद्ध एवेति किं तत्र प्रमाणान्वेषणप्रयासेनेति! अवशिष्टं गयशिरसीति पदम्। तत्राद्ययोः पदार्थयोरुभयोरप्याचार्ययोरैक-मत्ये सम्पन्ने अन्तिमपदार्थे कथं स्यान्मतद्वैध मित्यविचारित मपि स्वीकार्यम्— पृथिव्यामिति गयशिरसीति चाभिन्नार्थ मिति। पठ्यत एव निघण्टौ गृहनामसु 'गयः'—इति पदम् (३. ४. १.)। एवञ्च समारोहणं सोपानम्, तच्चात्र सूर्यस्योदयस्थान मस्तमय-स्थानञ्चेत्येतद्भूगोलपार्श्वद्वयम्; विष्णुपद मन्तरिक्षम्, तच्चेहाधःस्थं ग्राह्यम्; गयशिरसि गृहाणां मूर्द्धप्रदेशे। तथा च सूर्यो मध्याह्ने गयशिरस मागच्छन्, क्रमात् सायं समारोहण मधिरोहन्, रात्रौ विष्णुपदे तिष्ठन्, पुनरुदयात् प्राक् समारोहण मारोहतीति प्रतीयते स्फुट मौर्णवाभाशयः। तदत्र मन्त्रे सूर्यस्यैव गुणा वर्णिता इतीदं विष्णुविज्ञानं नाम सूर्यविज्ञान मेव।

तैत्तिरीयसंहितायामप्येष मन्त्र एव मेव सूर्यवाचिविष्णु-विज्ञानपरत्वेन व्याख्यातः। तद्यथा— "स विष्णुस्त्रेधाऽऽत्मानं विन्य-धत्त,— पृथिव्यां तृतीयम्, अन्तरिक्षे तृतीयम्, दिवि तृतीयम्" —इत्यादि (२. ४. १२. ६.)। बा०-रामायणेऽपि १. ११. १८—

"एकेन हि पदा क्रत्स्नां पृथिवीं सो (विष्णुः) ऽध्यतिष्ठत।
द्वितीयेनाव्ययं व्योम, द्यां तृतीयेन, राघव!"—इति।

अहो पौराणिककालमाहात्म्यम्! अहो यज्ञपरव्याख्यामात्राध्ययनाध्यापनमाहात्म्यम्! अहो बालानां कल्पिताख्यानप्रियतानुगत्यम्! यदत्र सर्वब्राह्मण-निरुक्तादिक मालोचयतापि सर्ववेदभाष्यकारेण सायणाचार्येण व्याख्यातोऽयं मन्त्रः—"विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारी"-इत्यादिनेति; अथवा श्रुतत एवैतत्—"ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः। यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत् तद् विदुस्त इमे समासते"—इति ऋ० मं० १. १६४. ३९। अतः सो ऽत्र सर्वशक्तिमतोऽपीश्वरस्य "परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्। धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे"—इति (भ० गी० ४. ८.) युगे युगेऽवतरणं भवत्येवेत्यवतारकथायां विश्वसन्ति, ते विश्वसेयुश्च बाइबेल्कथितातिशयेश्वरविश्वासभारकथाया मपीत्यलं प्रासङ्गिकाल्पभाषणेनेति॥

तदेवंविधानां साधिदैवतार्थयुक्तानां मन्त्राणां साध्यात्मिकार्थानाञ्च बहूनां प्रायशो याज्यानुवाक्याशस्त्रादौ व्यवहारो भवति, केवलाधियज्ञार्थयुक्तानान्तु प्रायशः प्रयोगकर्मव्यापारेष्विति विशेषः। येषान्तु मन्त्राणां ज्योतिष्टोमाद्यामुष्मिकादृष्टफलेषु न क्वा मप्युपयोगः, तादृशानां केषाञ्चिद् ऐहिकदृष्टफलकारीर्यादियागादौ विनियोगा भवन्ति। इतोऽन्येऽपि सन्ति ये मन्त्राः, ते ब्रह्मयज्ञपाठादौ विनियुज्यन्ते। एषां मध्ये केचिन्मन्त्रा औपनिषदा अपि भवन्ति। कतिचिन्मन्त्रा बहुत्र विनियुज्यन्ते चेति विवेकः॥

अथैषां मन्त्राणां यथा गद्यपद्यगीतिरचनाप्रकारभेदादपि

ऋग्यजुस्सामेति त्रिधात्वम् , तथैवास्ति च मन्त्राधिगतक्रियापद-निबन्धनापि त्रिधात्वम् । तदाह यास्कः— "तास्त्रिविधा ऋचः ,— परोक्षकृताः , प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिकाश्च"–इत्यादि (निरु० ७. १. १.)। तथाच यासु प्रथमपुरुषक्रियाः श्रूयन्ते, ताः परोक्षकृताः ; यासु मध्यमपुरुषक्रियाः , ताः प्रत्यक्षकृताः ; यासूत्तमपुरुषक्रियाः , ता आध्यात्मिक्यः । इह श्रुत ऋक्पदं मन्त्र-परम् ; यजुरादिष्वपि तथा दर्शनात् । तदेषां त्रिविधाना मेव मन्त्राणां पूर्वप्रदर्शितात्रिधियज्ञाद्यर्थत्रैविध्यं सम्भवत्येवेति मन्त्राणां नवविधत्वम् । ते पुनर्नवविधा मन्त्राः ऋग्यजुस्सामनाम-रचनात्रैविध्यभेदात् विभिन्ना इति मन्त्राणां सप्तविंशतिभेदाः सम्प-द्येयुः । यद्यप्येवं तथापि न सर्वेषा मेव मन्त्राणां सर्वविधत्व सम्भवः ;—न हि परोक्षकृताः कदापि प्रत्यक्षकृता भवितु मर्हन्ति, नापि सर्वेषा मर्थत्रैविध्य मस्ति, न च सर्वासा मेवर्चां यजुषां साम्नां वा परोक्षकृतत्वादि त्रैविध्य मुपपद्यत इति ।

ऋग्यजुस्सामलक्षणैस्त्रिविधैरेव मन्त्रैर्यज्ञः सम्पाद्यो भवति । तदुक्त मापस्तम्बेन— "स (यज्ञः) त्रिभिर्वेदैर्विधीयते , ऋग्वेद-यजुर्वेदसामवेदैः"–इति (प० ३, ४सू०) । तत्र "ऋग्वेदयजुर्वे-दाभ्यां दर्शपूर्णमासौ, यजुर्वेदेनाग्निहोत्रम् , सर्वैरग्निष्टोमः"– इति च (प० ५, ६, ७.) तत्सिद्धान्तः । अप्यग्निष्टोमादौ "ऋग्-वेदेन होता करोति, सामवेदेनोद्गाता , यजुर्वेदेनाध्वर्युः , सर्वैः ब्रह्मा"–इति चोक्तं तत्र तेनैव (१८, २०, २१, २२.) । तदेवात्रा-प्युक्तमाम्नातम्— "ऋचैव होत्र मकुर्वन् , यजुषाध्वर्यवम् , साम्नो-द्गीथम् (औद्गात्रम्), यदेवैतत् त्रय्यै विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्व मकु-र्वन्"–इति (५.५.७.८.) । होतादयश्चैते चत्वारश्चत्वारो ब्रियन्ते ।

तदाहाश्वलायनः—"तस्यर्त्विजः, चत्वारस्त्रिपुरुषाः, तस्य तस्योत्तरे त्रयः। होता मैत्रावरुणोऽच्छावाको ग्रावस्तुद्, अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेता, ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंस्याग्नीध्रः पोता, उद्गाता प्रस्तोता प्रतिहर्त्ता सुब्रह्मण्य इति"—इति (आ॰ सू॰ ४.१.१-८.)।

ततोऽत्र ऋग्वेदीयब्राह्मणे प्रधानतो होत्राच्छावाकमैत्रावरुण-ग्रावस्तुदित्येषां चतुर्णां होतॄणां कर्माणि शंसनादीन्यभिहितानि, प्रसङ्गाद् ब्रह्मत्वादीन्यपि। इतोऽवशिष्टान्येतदारण्यकतोऽवगन्तव्यानि। ततोऽप्यवशिष्टानि त्वाश्वलायनसूत्रादितोऽवगन्तव्यानि भवन्ति। नापि सर्वेषा मेवेष्टिहौत्रसोमाना मैकाहिकाहीनसत्राणां विधय इहैवैकत्र ब्राह्मणे समाम्नाताः; अपि केषाञ्चिदेवेति॥

एतर्हि ऋग्वेदस्य द्वे एव ब्राह्मणे लभ्येते,— इद मैतरेयक मेक मपरन्तु कौषीतकं नामेति। तत्र कौषीतके प्रथम मेव दर्शपूर्णमासेष्टिरारब्धा; ततोऽग्निहोत्रादिकं मग्निमन्थ किञ्चिद् विधायैव क्रमेण वैमृधेष्टिः, स्वस्त्ययनेष्टिः, पथिकृदिष्टिः, दाक्षायणेष्टिः, इडादधेष्टिः, मावसेनीष्टिः, शौनकेष्टिः, वसिष्ठेष्टिः, शाकेष्टिः, मुन्ययनेष्टिः, तुरायणेष्टिः, चायवणेष्टिः, वसन्तेष्टिः, ब्रीहियवेष्टिः, चातुर्मास्ययज्ञतन्त्रः, पितृयज्ञश्चेति दर्शपूर्णमासाभ्यां सङ्कलनया पञ्चविंशतिर्यागा आम्नाताः। ततः पुनरपि किञ्चिदानुषङ्गिकं प्रोच्य दीक्षणीयेष्टिं विधायाग्निष्टोमसोमयागस्य प्रवचनारम्भः कृतः। ततः "सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेत" इत्यादि विधाय षोडश्यादिज्योतिष्टोमसंस्थादीना मपि विधान माम्नातम्। तदस्मिन् ब्राह्मणे एतरेयाम्नातानां मप्यनेकयागानां शस्त्रयाज्याविधानादिकं दृश्यते, दृश्यते चैतरेयोक्तानां मप्यनेकयागानां समासत उल्लेखः। तदेतयोरङ्गाङ्गिभाव मेवोपगन्तुं युज्यते॥

यथा चैतरेयके प्राचीनब्राह्मणकारमतीनां क्वचित्-क्वचिन्नामो-ल्लिखितिः, क्वचित्-क्वचिदवचनोक्तिः, क्वचित्-क्वचित् सनामवचनोक्तिश्च दृश्यते। तद्यथा— "पूर्वां पौर्णमासी मुपवसेदिति पैङ्ग्यम्, उत्तरा मिति कौषीतकम्"—इति ७. २. १०। श्रूयते चैतत् कौषीतकब्राह्मणस्य तृतीयेऽध्याये। तत्र हि स्वपूर्वतनस्य पैङ्गस्य मत-विमर्दनाय तथा स्वनामान्वितं कृतं तद्विधानं कुषीतकेन, तदेव मत-द्वयं यथायथ मिहोद्धृत मित्येव प्रतिभात्यस्माकम्। एवञ्च प्रथमन्ता-वत् पैङ्ग्यादिब्राह्मणग्रन्थेष्वेव ज्योतिष्टोमसंस्थाग्निष्टोमादयोऽन्येऽन्ये च यागा विहिताः, तद्विधिविशेषास्ततः कुषीतकादिभिः प्रोक्ताः, तच्छेष-विषय एवैतस्यैतरेयस्य विषया इति च वक्तुं युज्यते। तस्मात् कौषी-तकीब्राह्मणेऽग्निष्टोमादियागानां येऽङ्गप्रत्यङ्गविषयः समासतोऽभि-हिताः, तेषा मेवात्र विशेषतो विधान मिति त एव यागा अस्यैतरेयस्य विषय इति सिद्धम्॥

---

(८)

अथ क्रमप्राप्त मिदानीं मिद मपि विचार्य मस्ति, किमु प्रयोजन मेतस्येति। सम्प्रति लोके मोक्षस्यैकस्य परमपुरुषार्थत्वेन स्वीकारात्, तदवाप्तिरेवास्य फलं मन्येत, यदि नाम वेदे तस्य स्वीकृतिः श्रूयेत ? न हि संहितासु क्वापि तादृशशब्दोऽपि श्रूयते; अपुनरावृत्तिमतन्तु ब्राह्मणेषु गम्यते सत्यम्, परं न तत् पौराणिक-मोक्षपर मिति च नासत्यम्। अस्ति पुराणेषु क्वचित् चतुर्विधस्य क्वचित् पञ्चविधस्य च मोक्षस्योल्लेखः। तद्यथा भागवते—

"सार्ष्टिसारूप्यसालोक्यसामीप्यैकत्व मप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः"-इति ।

अस्मिन् श्लोके सार्ष्टीति बौद्धशास्त्रप्रसिद्धं निर्वाणम् । तच्च नित्यस्यात्मनो नैव सम्भाव्य मस्ति, न च सुखाभिलाषिणा मनसा प्रार्थनायोग्यम्, नापि वेदबोधित मित्यश्रद्धेयम् । एकत्व मपि तथैव । सर्वव्यापिनोऽस्य परमेश्वरस्य सर्वलोके सर्वसमीपे च सर्वदा विद्यमानत्वात् सालोक्य-सामीप्ये त्वप्रार्थिते अपि स्त एव सर्वेषा मस्माक मिति किं तयोः प्रार्थनया । सारूप्य-वादस्त्वसम्प्रलापः ; ब्रह्मणो रूपाभावात्, असङ्ख्येयत्वप्रसङ्गाच्चेति दिक् । तदेतस्य ब्राह्मणस्य स्वर्गसाधनयागविध्युपदेशा एवाभिधेया इत्यतः स्वर्ग एव प्रयोजन मिति ब्रूमः ; अस्माकं स्वर्ग-फलसाधनायैवैतद् ब्राह्मणं प्रवृत्त मिति यावत् । अत एव प्रधानत उक्त मनेकत्र "स्वर्गकामो यजेत"-इति ।

सोऽसौ स्वर्गः खलु लोकान्तरः । तथाहि— "परो वा अस्मा-ल्लोकात् स्वर्गो लोकः"-इति (६. ४. ३.), "आदित्याश्चैवाङ्गिरसश्च तेऽग्नेऽग्निमाग्नि मयजन्त, ते स्वर्गं लोक मायन्"-इति (१. ३. ५.), "स स्वर्गलोकोऽभवन् एतत् ते आत्मन् सहस्र मिति"-इति (५. २. ८.) च । स हि लोकान्तरोऽस्मा-ल्लोकादूर्ध्वतनः । तथाचाम्नातम्— "अग्निर्देवयोन्या आहुतिभ्यः सम्भूय हिरण्यशरीर ऊर्ध्वः स्वर्गलोक मेष्यति"-इति (२. १. ३, पुनः २. २. ४.) । तत्र पापी गन्तुं न शक्यते । तथाच— "सोऽपहतपाप्मोर्ध्वः स्वर्गं लोक मेति"-इति (७. २. ११.) । अत एवेद मप्याम्नातम्— "स्वर्गो वै लोको दूरोहणम्"-इति (४. ३. ६.) । नित्याग्निहोत्रयाज्यादीनां तत्र गमनं भवतीत्यपीष

श्रूयते—"यत्र वा अस्य निधनं गच्छति, यत्र म्रियते, यदप्राश्नाति, अन्नं हैवैन तदमुष्मिं लोके यथा बर्हिषि दत्त मागच्छेदेव माग-च्छति, य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति"—इति (१. ५. २.)।

परलोकस्वीकाराभावे निन्दाश्रवणञ्च गम्यते। तद्यथा—"किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावः"—इति (ऋ० सं० ३. ५३. १४.) एतन्मन्त्रव्याख्याने 'प्रमगन्द'-पदस्य "प्रमदको वा योऽय मेवास्ति न पर इति प्रेप्सुः"—इत्याह यास्कः (६. ४. ४.)।

अथात्र विशेषतो विवेच्य मिदम्—भूर्भुवस्स्वरिति य इमे त्रयो लोकाः सर्ववेदप्रसिद्धाः, तेभ्यः सर्वेभ्य एवैभ्यः परोऽतिरिक्तः कश्चिदस्ति स्वर्गो लोकः, आहोस्वित् एषा मन्यतम एकः, उत सर्वे एवेमे स्वर्गा इति।

तत्रादौ भूरादय एवैते यथाबोधं निरूप्यन्ते। श्रूयते हि शतपथे—"भूरिति वै प्रजापति रिमा मजनयत, भुवरित्यन्त-रिक्षम्, स्वरिति दिवम्; एतावद्वा इदं सर्वं यावदिमे लोकाः सर्वेणैवाधीयते"—इति (२. १. ४. ११.)। एवमादिश्रुतिभ्यो ऽवगम्यते इयं पृथिव्येव भूर्लोकः, असौ द्युलोक एव स्वर्लोकः, एतयोर्लोकयोरन्तरा चास्तं यदाकाशम्, तदन्तरिक्ष मिति। तत्रास्मिन् पृथिवीलोके पार्थिवस्याग्नेः प्राधान्यम्, अमुष्मिन् द्युलोके सूर्यस्य; अन्तर्लोके स्वस्य वायोरिति। अत एव प्रदर्शितं पुरस्तात् "तिस्र एव देवताः"—इत्यादि (१४८पृ०)। द्यावापृथिवीत्युक्ते द्युलोक मारभ्यैतल्लोकान्तं सर्व मेवेदं सौरं जगत् गृह्यते। अत एवा-म्नात मैतरेये—"अग्निर्वै देवाना मवमो विष्णुः (सूर्यः) परम-स्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः"—इत्यादि (१. १. १.)। आभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां बहिरपि अनन्ताकाश मस्ति, तदेतत्सौरजगन्मण्डल-

मण्डलरूपाकाशे सौरजगदन्तरागामी प्रवहो नाम वायुः [illegible] हति। एवं माभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां बहिरन्ति च [illegible] विद्यमानता; तत्रैतत्सौरजगन्मण्डलमण्डलस्यास्य सूर्यस्याधिकारी [illegible] व विद्यते; प्रवहवायुहीनाकाशं तीर्त्वा सौररश्मिजालस्य [illegible] तत्र गमनानुपपत्तेः। सन्ति हि तत्रैवं बहूनि सौरजगन्मण्डलानि, सुवर्णान्यविधान्यपि बहूनि। तान्येव ध्रुवारुन्धतीसप्तर्षिमण्डला[illegible]दीनि ज्योतींषि नक्षत्राण्युच्यन्ते। ज्योतीरूपाणा [illegible] माह्नि सतोऽप्यतिदूरस्थत्वेनैवाह्नि सूर्यरश्म्यभिभूतत्वात् न दर्शनमस्ति। तदुक्तं निरुक्ते— "आदत्ते भासं ज्योतिषाम्"-इति (२. ४. १.)। एवञ्चान्तरिक्षशब्दस्याकाशपर्यायत्वेऽपि "भुवरित्यन्तरिक्षम् (शत० ब्रा० २. १. ४. ११.)"-इत्येवमादौ, "वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः (निरु० ७. २. १.)"-इत्यादौ च एतज्जगत्सम्बन्ध्येवाकाशं बोध्यम्। "स्वरिति दिवः (शत० ब्रा० २. १. ४. ११.)"-इत्येवमादौ, "सूर्यो द्युस्थानः (निरु० [illegible] २. १.)"-इत्यादौ च एतज्जगत्सम्बन्ध्येव द्यौर्बोध्येति। तदेतेन लोकत्रयस्वरूपनिर्णयेनैव निर्णीतं स्वरिति।

स्वरिति पदं स्वर्गाभिधानं प्रसिद्धम्; सूर्यपर्यायश्च स [illegible] स्वःशब्दः। अत एव निघण्टौ स्वरिति पदं सूर्यद्युलोकयोः साधारणनामसु पठितम् (निघ० १. ४. १.), निरुक्तेऽपि तथैव व्याख्यातम्— "स्वरादित्यो भवति; सु अरणः, सु ईरणः, स्वृतो भासं ज्योतिषां, स्वृतो भासेति वा"-इति (२. ४. २.)। अत्रापरञ्च श्रूयते— "स्वर्गो वै लोको ब्रध्नस्य विष्टपं, स्वर्गमेव तल्लोकं यजमानं गमयति"-इति (४. १. ४.)। तत्र [illegible] विष्टपमपि सूर्यलोक एव। तथा बृहस्पतेः पूष: ८. १८. [illegible]

"उद्यन् ब्रध्नस्य विष्टपं गृहमिन्द्रश्च गन्वहि ।
मध्वः पीत्वा सचेवहि त्रिः सप्त सख्युः पदे"—इति ।

द्युलोक एव देवलोकः ; देवानां रश्मीनां प्रधानतस्तत्र निके-तनात् । अत एव निघण्टौ द्युस्थानदेवतासु 'देवाः'—इति पदं पठितम्—(५. ६. २६.), व्याख्यात मपि तथा तन्निगमप्रदर्शनादिभिर्यास्केन । तदेवं द्युलोको देवलोको स्वर्लोक इमान्यभिन्नार्थानि पदानि । तदिद मप्याम्नात मुभयविधेऽपि यजुःसमाम्नाये—

"पृथिव्या अह मुदन्तरिक्ष मारुह मन्तरिक्षाद् दिव मारुहम् ।
दिवो नाकस्य पृष्ठात् स्वर्ज्योतिरगा महम् ॥
स्वर्यन्तो नापेक्षन्त आ द्यां रोहन्ति रोदसी ।
यज्ञं ये विश्वतो धारᳫं सुविद्वाᳫंसो वितेनिरे"—इति
वा० सं० १७, ६७, ६८ ; तै० सं० ४. ६. ५. ३, ४ ।

विनियुक्तावेतौ मन्त्रौ शतपथब्राह्मणेन (९. २, ३. २६, २७.), व्याख्यातौ च तैत्तिरीयसांहितिकब्राह्मणेऽपि (५. ४, ७.) ।

सोऽसौ द्युलोक एव प्रकृतः परलोकः । अतएवैव माम्नातं शतपथे—"तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदञ्च परलोकस्थानञ्च, सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम् , तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च"—इति १४. ७. १, ९ ।

परमलोकोऽप्यसावेव । तथाहि—"स परमं लोक मजयदुपाश्विनोः प्रियं धाम गच्छति"—इति (ऐ० ब्रा० १. ४. ४.) । अश्विनोः प्रियं धाम नूनं द्युलोक एव ; तयोर्द्युस्थेषु परिगणनात् (निघ० ५. ६. १.), "अथातो द्युस्थाना देवतास्तासा मश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः"—इत्यादिनैरुक्ताच्च (१२. १. १.) ।

अमृतलोकोऽप्यसावेव । तथा चाथर्वणिकाः समामनन्ति—

"सूर्यस्य भागे अमृतस्य लोके"–इति ८. १. १।

ब्रह्मलोकोऽप्यसावेव। अत एवोक्तं निरुक्तपरिशिष्टे जीवात्मा मूर्द्धगतिव्याख्याने— "देवलोकात् आदित्यम्, आदित्याद् वैद्युतम्, वैद्युतान्मानसम्, मानसः पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोक मभिसम्भवति"–इति (निरु० १४. ८.)। शतपथेऽपि श्रूयत एतत् प्राय एव मेव (१४. ८. १. १८.)। अत्र वैद्युतशब्दो ज्योतिःपरः। तथा च देवलोकं द्युस्थानं सूर्यमण्डलं वा अभिगम्य आदित्यम् आप्नुवन्ति, त मभिगम्य च तदीयज्योतिरुपलभ्य मनोमात्रसहायाः पुरुषास्त मेव ब्रह्मलोक मनुभवन्तीति तदर्थः। अत एव मुच्यत माम्नात मिहापि— "ओ मिति स्वर्गो लोक ओ मित्यसौ योऽसौ तपति (५. ५. ७.)"–इति।

तदित्थ मिदं निष्पन्नम्— स्वर्गो लोकः खलु मेभ्यो लोकत्रयेभ्योऽतिरिक्तः, अपि त्वस्माद् भूर्लोकात् पर इत्येव। अत एव श्रूयते— "त्रयो वाव लोकाः,— मनुष्यलोकः, पितृलोको देवलोक इति"–इत्यादि शत० ब्रा० १४, ४, ३, ११। अत्र त्रयो वाव लोका इति श्रूयते ह्येवावधारणम्। एव मन्यत्रापि— "पृथिवीलोक मेव पुरोऽनुवाक्यया जयति, अन्तरिक्षलोकं याज्यया, द्यौर्लोकं शस्यया" इति श० ब्रा० ६. १. ६। अन्यत्र च— "दक्षिणत उपमृजति, पितृलोक मेव तेन जयति; प्राची मावर्त्तयति, देवलोक मेव तेन जयति; उदीची मावृत्य दोग्धि, मनुष्यलोक मेव तेन जयति"–इति तै० ब्रा० २. १. ८. १।

यश्चासु श्रुतिषूपात्तः श्रूयते पितृलोकः, स त्वन्तरिक्षलोकस्योपलक्षकः; अन्तरिक्षस्य एव हि पितृलोकः; पितृलोकमात्रस्यावान्तरस्थानं न सर्व मेवान्तरिक्ष मिति। तदप्याम्नातम्—

"अभिप्रेहि मध्यतो माप हास्थाः पितॄणां लोकं प्रथमो यो अत्र"

—इत्याथर्वणिके मन्त्रे (१८. ४. ७३.)। अपरञ्चाम्नातम्—"अध इव हि पितृलोकः"—इति (श० ब्रा० १४. ६. १. १०)। द्युलोकस्याधस्तात् पितृलोक इत्येव तद्भावः। पुण्यलोकशब्देनाप्यन्तरिक्षस्थस्य पितृलोकस्य ग्रहणं गम्यते। तद्यथा—"तस्मादाहुः पुण्यलोक ईयान इति"—इति श० ब्रा० ३. ६. २. १५। ताण्ड्यमहाब्राह्मणेऽपि (१२. ११, १२.) द्रष्टव्य मिदम्। "कर्मणा पितृलोकः" —इति (श० ब्रा० १४. ४. ३. २४.) श्रुतेस्तत्रैव हि पुण्यात्मनां गमनं भवतीति पितृलोक एव स्यात् पुण्यलोकः। श्रूयते हि छान्दोग्यब्राह्मणे— "त्रयो धर्मस्कन्धाः,— यज्ञोऽध्ययनं दान मिति प्रथमः, तप एव द्वितीयः, ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासो तृतीयः। ०—०। सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति; ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्व मेति" —इति (४. २३. १.)। तदेतत्त्रिविधपुण्यानुष्ठातॄणां पुण्यलोकापरपर्याये पितृलोके स्थानं भवति, ये तु ब्रह्मज्ञास्ते त्वमृतत्वलाभाय पूर्वनिर्दिष्ट ममृतलोकं यान्तीति तदभिप्रायः।

सोऽन्तरिक्षस्थः पितृलोको नूनं सोमलोकः, स एव चन्द्रलोकः। तथाहि— "स सोमलोकं, सोमलोके विभूति मनुभूय पुनरावर्त्तते"—इति प्र० उ० ५. ४। यः सोमः, स एव चन्द्रमाः। तथाहि अथ० सं० ११. ६. ७—

"सोमो मा देवो मुञ्चतु य माहुश्चन्द्रमा इति" इति।

अपि शतपथे—"पितृलोकाज्जीवलोक मभ्यायन्ति; अथोऽग्निः प्रथोऽतिवोढा, स एतानतिवहति"—इति (१३. ८. ४. ६.) तदेवं पितृलोकात्सोमलोकाच्चोभयतः पुनरावर्त्तनश्रुतिसाम्यादुभयोरभिन्नत्वं सुव्यक्तम्। अथवा चन्द्रलोकात् किञ्चिदुच्चैः स्थितः

पितृलोकः ; तत एव "अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वा-च्योपासीदंस्तानब्रवीत् ,— मासि मासि वोऽशनं स्वधा वो मनोजवो वश्चन्द्रमा वो ज्योतिरिति"-इति (२. ४. २. २.) शतपथश्रुतिः। अत एव चन्द्रमसः कृष्णशुक्लपक्षावेव पितृणामहोरात्राविति सिद्धान्तितम्। तथाह्याम्नातं शतपथे — "यदैवैष (चन्द्रः) न पुरस्तान्न पश्चाद् ददृशेऽथैभ्यो (पितृभ्यः) ददाति ; स वा अपराह्णे ददाति। पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनो मनुष्याणा मपराह्णः पितॄणाम् , तस्मादपराह्णे ददाति"-इत्यादि श॰ ब्रा॰ २. ४. २. ७.)। मनुसंहितायाञ्च (१. ६. २.)—

"पित्र्ये रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तु पक्षयोः।
कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी"-इति।
"मानुषमानेन यो मासः पक्षद्वयसमन्वितः।
पितॄणां तदहोरात्र मिति कालविदो विदुः॥
कृष्णपक्षस्त्वहस्तेषां शुक्लपक्षस्तु शर्वरी।
कृष्णपक्षे त्वहःश्राद्धं पितॄणां वर्त्तते नृप !"-इति (ब्र॰ वं॰ ८.)।
ज्योतिःशास्त्रेऽप्युक्त मेव मेव। तथा च सि॰ शि॰—
"विधूर्ध्वभागे पितरो वसन्तः स्वाधः सुधादिधिं मामनन्ति।
पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्द्ध्वं दर्शे यतोऽस्माद् द्युदलं तदैषाम्।
भार्धान्तरत्वान्न विधोरधःस्थं तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम्।
कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्त मेत्यर्थत एव सिद्धम्"-इति॥

चन्द्रलोक एव पितृलोक इति पक्षे त्वत्र विधूर्ध्वभागे इति विधुपृष्ठे बोध्यम् ; यथा वयं भूर्ध्वभागे = भूपृष्ठे वसामः , न तु खनिजहिरण्यादिवद् भूगर्भे इत्यभिप्रायः।

नन्वेव मनतिप्राचीनपुराणेतिहासज्योतिषादीन्यनार्षशास्त्राण्यपि

किम्प्रमाणानि ? वेदाविरुद्धानि तान्यपि स्वतोपकराणि चेत् स्युः प्रमाणानीत्येवात्र ब्रूमः। अत एवोक्तं मनुना (२, १२,)— "स्वस्य च प्रिय मात्मनः"–इति, मीमांसाधिकरणमालायाञ्च "तेन द्वयन्तरिते तेषां प्रामाण्यं विप्रकृष्कृत:"–इत्येवोक्तम्। एव मपि यत् श्रूयते ऽन्यत्र "पितृलोकाच्चन्द्रम्"–इति (श० ब्रा० १४, ८, १, १०,), पितृलोकचन्द्रलोकयोरेकत्वपक्षे तदेतत् कथं सङ्गच्छते ? इति, अत्र ब्रूमः— 'पितृलोकात्' पितृलोक मन्तरिक्षं चन्द्रमण्डलं वा अभिगम्य 'चन्द्रम्' आप्नुवन्तीति तदर्थः ; अन्यथा २०६पृ०-प्रदर्शिताथर्वणिकप्रश्नश्रुतिविरोधः स्यादनिवार्य एवेति। तस्मादेतस्माद्योपपद्यतेऽस्य चन्द्रलोकोर्ध्वपृष्ठस्थपितृलोकस्यान्तरिक्षस्थत्वेनान्तरिक्षवाचितापीति।

अस्ति चास्यान्तरिक्षवाचित्वेऽपरोऽपि हेतुः। स एषः— "पिता दुहितुर्गर्भ माधात् (ऋ० सं० १, १६४, ३३,)"–इतिमन्त्रांशव्याख्यानकाले यास्काचार्य आह— "पिता दुहितुर्गर्भं दधाति, पर्जन्यः पृथिव्याः"–इति (निरु० ४, ३, ५,)। पर्जन्यशब्दनिरुक्तिश्चैवं कृता— "पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य, तर्पयिता जन्यः ; परो जेता वा ; जनयिता वा, प्रार्जयिता वा रसाना मिति" –इति (१०, १, १०,), वृष्ट्या इति तच्छेषः। तद्रसार्जनन्तु भवति रश्मिभिरेव। तथाचाम्नातं वृष्टिविज्ञानसूक्ते ऋ० सं० १, १६४, ४७—

"कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिव मुत्पतन्ति।
त आ ववृत्रन्त्सदनादृतस्य आदिद् घृतेन पृथिवी व्युद्यते"–इति।

"कृष्णं' ('नियानं') निरयणं, रात्रिः। आदित्यस्य 'हरयः सुपर्णाः' आदित्यरश्मयः। 'ते' यदा ('आ ववृत्रन्') अमुतोऽर्वाञ्चः पर्यावर्तन्ते ('सदनात्') सहस्थानात् ('ऋतस्य')

उदकस्य 'आदित्' अनन्तर मेव 'घृतेन' उदकेन 'पृथिवी व्युद्यते'। "घृत मित्युदकनाम ; जिघर्तेः सिञ्चतिकर्मणः"—इति (७. ७. १.) अस्य यास्ककृतं व्याख्यानम्। ब्राह्मणेऽप्येव मेव। तद्यथा—"अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति धामच्छद् दिवि भूत्वा वर्षति, मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयन्ति यदासावादित्योऽग्निं रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति"—इति (निरु० ७. ७. १.)। मन्त्रे 'दिवम्' द्युलोकं प्रति 'उत्पतन्ति' उड्डीना भवन्ति, तावद्दूरगमनात् पूर्व मेव 'ऋतस्य सदनात्' मेघनिर्माणार्थाहृतजलसञ्चयप्रदेशात् अन्तरिक्षात्, तं लोकं प्राप्यैवेति यावत्। ब्राह्मणे त्विह द्युशब्द ऊर्ध्वोपलक्षकः। तथाच 'दिवि भूत्वा वर्षति' ऊर्ध्वं प्राप्तो भूत्वा वर्षतीति तदर्थः ; अथवा इहापि पूर्ववद्व्याख्येयम् 'दिवि भूत्वा' द्युलोकमभ्याकृष्टः सन्निति यावत्। तदेवं पितृवाचकपर्जन्यस्यान्तरिक्षस्थत्वात् सर्वस्यैवान्तरिक्षस्य पितृलोकत्वम्।

सोऽयमन्तरिक्षलोको द्युलोकादधस्तादप्येतस्मान्मनुष्यलोकादूर्ध्वस्थस्ततो मध्यलोक एव। एतच्चाम्नायते—"अन्तरिक्षलोक उ अस्माल्लोकादनन्तर्हितः"-इति (श० ब्रा० ७. १. २. २३.)। यस्मिंश्च लोके प्रतिष्ठितोऽयं पितृलोकः, सोऽन्तरिक्षलोक एवेन्द्रलोकः ; तत्रैव मेघदारकयाग्रोरिन्द्रस्य संस्थितेः। तदुक्तम्—"इन्द्रलोको ह्येषः"-इति (श० ब्रा० ८. ५. ३. ८.)। वायुलोकोऽपि स एव ; वायोरन्तरिक्षचारित्वं तु लोकेषु प्रसिद्धम्, "वायुरन्तरिक्षस्थः"-इत्यादिनिरुक्तादिग्रन्थेष्ववगम्यते, तथा श्रूयते च शाङ्खायनब्राह्मणे (२०. १.)। एतदेवान्तरिक्षं सन्ध्य मिति स्वप्नस्थान मिति च श्रुतम्—"तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च, सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्, तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने

तिष्ठत्युभे स्थाने पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च"–इति श० ब्रा० १४. ७. १. ९। एवञ्च जीवलोकादस्मात् प्रेतानां परलोकजिगमिषूणा मिहान्तरिक्षलोके किञ्चित्कालं स्वप्नावस्थानं सूचितम्; यैस्तु पितृलोक आप्तव्यः, तेषा मिह स्वप्नावस्थानं न भवतीति च।

भूलोकस्यास्य तु मन्त्रवर्णात् त्रित्व मप्यवगम्यते। तद्यथा ऋ०सं ७.१०४. ११—

"परः सो अस्तु तन्वा३तना च तिस्रः पृथिवीरधो अस्तु विश्वाः।
प्रति शुष्यतु यशो अस्य देवा यो नो दिवा दिप्सति यश्च नक्तम्"

–इति। 'यः' 'नः' अस्मभ्यं 'दिवा' दिनं 'दिप्सति' करोति, 'यः' 'नक्तं च' दिप्सति; 'सः' सूर्यो देवः, 'तन्वा' स्वशरीरेण, 'परः' ऊर्ध्वः 'अस्तु' अस्ति, 'च' अपि 'तना' स्वप्रभाविस्तृत्या 'अधः' स्थिताः 'तिस्रः पृथिवीः', ता एव 'विश्वाः' सर्वा भूलोकाः आक्रम्य 'अस्तु' अस्ति। 'अस्य' देवस्य 'यशः' कीर्त्तिं 'देवाः' तद्रश्मय एव 'प्रति शुष्यतु' प्रतिक्षणं शोषयन्ति, तद्रश्मिभिरेवेदं भुवं सम्पद्यत इति तद्यशस्त एव हरन्तीति भावः।

सूर्याधःस्थितास्तास्त्रिस्रेमा पृथिव्यो नूनं क्रमादधोऽधःस्थिताः बुधशुक्रराहवः। इयं पृथिव्येव राहुरुच्यते। तथाम्नात ऋक्संहितायाम् ५. ४०. ९—

"यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः।
अत्रय स्त मन्वविन्दन्न ह्य१न्ये अशक्नुवन्"–इति।

तैत्तिरीया अपि समामनन्ति— "सुवर्भानुरासुरस्तमसाविध्यत्"–इति (२. १. २. ४.)। "सुवर्भानुरिति आसुरस्य कस्यचिन्नामधेयम् [अपाङ्ग मिदम्]। स्वर्गलोकगतां प्रभां नुदतीति स्वर्भानुः। स च पृथिव्या रूपं धृत्वा [छलेनेवा आग-

मूलम्] कृष्णवर्णः । पृथिव्याश्च कृष्णरूपत्वं लोके प्रसिद्धं दृश्यते ; छान्दोग्याञ्च "यत् कृष्णं तदन्नस्य"-इत्यन्नकारणभूताया: पृथिव्याः कृष्णरूपत्व मामनन्ति (६. ४. २.) । अतस्तमःपुञ्जरूपः स आसुरः [असुः प्राणः ; स विद्यतेऽस्येति असुरः प्राणी ; असुरस्यायमिति आसुरः, प्राण्याश्रयो भूलोकः] स्वकीयेन तमसा [तमोरूपच्छायया] सूर्यं माच्छाद्य जगदान्ध्यं कृतवान्"-इति तत्र सायणीयं भाष्यम् । अतएवोक्तं सूर्यसिद्धान्ते (२अ० ६श्लो०)—

"दक्षिणोत्तरतो ऽप्येवं पातो राहुः स्वरंहसा ।

विक्षिपत्येष विक्षेपं चन्द्रादीना मपक्रमात्"-इति ।

"पातस्थानाधिष्ठात्री देवता राहुर्जीवविशेषः"-इत्यादि यद्व्याख्यात मिह रङ्गनाथेन, तत्तु नूनं वेदविदुषां हास्यकर मेव । दृश्यतेऽपि मनुष्यमुण्डसदृश्येव राहुप्रतिमा निर्म्मीयते पौराणिकैराधुनिकज्यौतिषिकैश्च । तदित्थं सूर्यस्याधस्थो बुध एव प्रथमो भूलोकः , तदधस्थः शुक्रः खलु द्वितीयो भूलोकः, तदधस्थिता इयं पृथिव्येव तृतीया भूलक्षपा ; इमा एव तिस्रः पृथिव्य स्त्रयो भूलोकाः । अतएव यूरोपीयज्यौतिषिकैरपीमे (Terrestrial planets) पार्थिवग्रहा उच्यन्ते ।

एतेषां लोकानां येऽन्तरालप्रदेशास्तेषां समुदितानामेकरूपाणामेकं नामान्तरिक्ष मिति । तदस्यान्तरिक्षस्याप्यस्ति त्रित्वश्रवणम्, अस्ति खल एव दिवस्त्रित्वश्रुतिश्च । यथाहा लोकत्रित्वेव मन्त्रे लोकत्रयाणां प्रत्येकस्य त्रित्व माम्नायते (ऋ० मं० ४. ५३. ५.)—

"त्रिरन्तरिक्षं सविता महित्वना त्री रजांसि परिभूस्त्रीणि रोचना । तिस्रो दिवः पृथिवीस्तिस्र इन्वति त्रिभिर्व्रतैरभि नो रक्षति त्मना" . -इति । तदत्र श्रुतं सर्वत्रित्वं पृथिवीत्रित्वनिबन्धन मेवेति प्रतीयते

स्फुटम्; अर्थोऽप्यस्य मन्त्रस्य निगदसिद्ध एवेति। षट्त्व मपि श्रूयतेऽस्याः पृथिव्याः। तद्यथा अ० सं० १०.७ ३५—

"स्कम्भो दाधार द्यावापृथिवी उभे

इमे स्कम्भो दाधारोर्वन्तरिक्षम्।

स्कम्भो दाधार प्रदिशः षडुर्वीः

स्कम्भ इदं विश्वं भुवन माविवेश"—इति।

आसु षट्स्वुर्वीषु सूर्यस्याधःस्थितास्तिस्रस्तिस्रस्तूपरिस्थाः। अत एव पूर्वप्रदर्शितमन्त्रे श्रुतम् "तिस्रः पृथिवीरधो अस्तु विश्वाः" —इति (२१०पृ० ७पं०)। श्रूयते चान्यत्र (१०. १४. १६.)—

"त्रिकद्रुकेभिः पतति षडुर्वीरेक मिदं बृहत्।

त्रिष्टुब् गायत्री छन्दांसि सर्वा ता यम आहिताः"—इति।

त्रिष्टुबिति गायत्रीति चेह लुप्तोपमानं पदद्वयम्। 'त्रिष्टुप्' यथा त्रिभिस्त्रिष्टुब्लक्षणैः पादैर्युक्तेति व्यपदिष्टापि वस्तुतस्तिस्रः, यथा च त्रिपदा 'गायत्री', उभे च मिलितास्तत्वतः षट् 'छन्दांसि' ता इव इमा अपि 'षट्' 'उर्व्यः' पृथिव्यः 'त्रिकद्रुकेभिः' त्रिश इति यावत् (सूर्यस्योपर्यधश्च) 'पतति' विभिन्ना, स्वस्वकक्षासु भ्रमति। किम्भ्रमतीत्याह— 'बृहत्' महाकारम् 'इदं' षडुर्वीभ्यः समानं दृश्यमानम् 'एकम्' एव सूर्यम्। अत आह मन्त्रद्रष्टा 'सर्वाः ताः' षडुर्व्यः 'यमे' सर्वनियमनकर्त्तरि अतएव यमनामकेऽस्मिन् वायौ तदुपलक्षितेऽन्तरिक्षे 'आहिताः' स्थापिताः, सन्तीति शेषः। अतएवेव मितैतरेये वर्णितम्— "तस्य वै देवा आदित्यस्य स्वर्गाल्लोकादवपातादबिभयुस्तं त्रिभिः स्वर्गैर्लोकैरवस्तात् प्रत्युत्तभ्नुवन्। ०—०। तस्य पराचोऽतिपातादविभयुस्तं त्रिभिः स्वर्गैर्लोकैः परस्तात् प्रत्यस्तभ्नुवन्। ०—०। त्रिषु वा एष एतदध्या-

ष्ठित स्तपति । स वा एष उत्तरोऽस्मात् सर्वस्मात् भूताद् भविष्यतः । सर्व मेवेद मतिरोचते यदिदं किञ्च"-इति (४. १. ४.) । "उत्तरः = उद्गततरो भवति"-इति च नैरुक्तम् (२. १. २.) । "विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः"-इति त्वेकस्मिन्नेव सूक्ते त्रयोविंशतिवारं श्रुतम् (ऋ० सं० १०. ८६. १--२३.) । इन्द्रशब्दः सूर्यपरोऽप्यस्तीति पूर्व मुपपादित मपि दार्ढ्याय पुनरुच्यते— "एष वा इन्द्रो य एष तपति"-इति श० ब्रा० २. ३. १५ । "विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः"-इत्येतन्मन्त्रभागव्याख्यानावसरे यास्कोऽप्याह— "सर्वस्माद् य इन्द्र उत्तरस्त मेनद् ब्रूम आदित्यम्"-इति (१२. ३. ८.) । एवञ्च यथा सूर्यस्याधोऽधः क्रमात् बुध-शुक्र-राहुकेतूनां स्थितिः प्रतिपादिता, तथैव तस्योपर्युपरि च क्रमादस्ति मङ्गल-बृहस्पति-शनैश्चरनक्षत्राणां संस्थितिः । षड् एवैते भूलोकाः, ततोऽत्र षट्स्वेव प्राणिनः सन्तीति च गम्यते । एभ्यः षड्भ्य एव भूलोकेभ्यः ऊर्ध्व मादित्यस्तपति । एकस्यास्यैव सूर्यस्य रश्मिभिः षडेवेमे पावकाः, भ्रमणशीलाः, प्रकाशमानाः, सृष्टिस्थितिप्रलयहेतुवायुविद्युदृष्ट्यादिशक्तयश्चेत्यपि । चन्द्रः पृथिव्या उपग्रह इति पृथिवीग्रहणेनैव तद्ग्रहणं सिद्धम्; स्वस्वोपग्रहसहितानामेव शनैश्चरादिराहन्तानां षण्णामिह पृथिवीत्वेन परिगणन मिष्ट मित्येवास्याः पृथिव्या उपग्रहस्यैतस्य चन्द्रमसो न कृतं पृथग् ग्रहण मिति सुप्रत्येतव्य मेव ।

एषां नु सर्वेषां शनिगुरुकुजसूर्यबुधशुक्रराहूणां सप्तानां स्वर्गत्वेन स्तुतिरपि श्रूयते ब्राह्मणेषु । तद्यथा— "रोहति सप्त स्वर्गान् लोकान् य एवं वेद"-इति (ऐ० ब्रा० ५. २. ५.), "सप्त वै देवलोकाः"-इति च (तै० ब्रा० ४. २. ३.) । सर्व मेतदेषूपपद्यते 'देवानां' रश्मीनां सर्वत्रैव विद्यमानत्वादिति ।

यद्यप्येषु सप्तसु सूर्यस्त्वेकः स्थिर इति श्रुतित एव प्रतिपादितं पुरस्तात् (१०८पृ०), तथाप्यस्य भवग्रहोपग्रहसमन्वितस्य सौरजगन्मण्डलाधिपस्यापि ध्रुवाद्याकर्षणबलेन भ्रमणं सम्भाव्यते ; साम वेदे "द्यौर्नौस्तस्या मसावादित्य ईयते"—इत्यादिश्रवणात् (आर० गा० ६. २. २१)। वस्तुतः सौरजगन्मण्डलस्थितानां मस्मदादीनां दृष्ट्या सूर्यस्य गतिराहित्येऽपि सौरजगन्मण्डलस्य न तथात्व मिति सिद्धान्तः। अतः सर्वतोऽधिकविस्तृता भवत्यस्य कक्षा (आयणमार्गः), ततो न्यूना शनैश्चरस्य , ततो न्यूना जीवस्य, ततो न्यूना मङ्गलस्य, ततो न्यूना राह्नोः (पृथिव्याः), ततो न्यूना शुक्रस्य , बुधस्य तु ततोऽपि न्यूनेति । अत इदं श्रूयते— "परो वरीयांसो वा इमे लोका अर्वाग्म्हीयांसः"—इति (ऐ० ब्रा० १. ४. ८.) ॥

चन्द्रकक्षा तु न सूर्यप्रक्रमणपरा, अपि त्वेतत्पृथिवीप्रक्रमणपरेति नात्र तस्याः ग्रहण मिष्टम् । किन्तु चन्द्रपृष्ठस्य पितृलोकत्वेन स्वीकारात् , पितॄणाञ्च स्वभोगाय तत्र गमनश्रवणाच्च तस्यापि स्वर्गत्वं मन्यते ब्राह्मणकारैः । तथाहि "तद् ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृत मित्युपासते । ते चान्द्रमस मेव लोक मभि जयन्ते"—इति प्र० उ० १. ६ । शतपथे ऽप्येवम् (१४. ८. १. १६.), छान्दोग्यब्राह्मणेऽप्येव मेव (५. १०.) । वेदान्तसूत्रेष्वपीदं बहु विचारितम् (३. १. २२—२७.) । तदीयन्यायमालाया मपीह कतिचिदधिकरणान्यारचितानि (३अ० १पा०) । तत्रैक मिदम्—

"चन्द्रं याति न वा पापी ? 'ते सर्वे'-इतिवाक्यतः ।
पञ्चमाहुतिलाभार्थं भोगाभावेऽपि यात्यसौ ॥
भोगार्थ मेव गमन माहुतिर्व्यभिचारिणी ।
सर्वश्रुतिः सुकृतिनां ; याम्ये पापिगतिः श्रुता ॥"

-इति वे० न्या० ३. १. ३ अधि०। अपि चन्द्रगतानां सुकृतिनां सुखभोगपरितृप्तियोग्ययचित्तत्वाच्चन्द्रलोके विद्युद्दृष्टिजलानौषधि-तरुलतागुल्मादीनां नास्त्येव किञ्चित् प्रयोजन मिति तेषा मभाव एव। तस्माच्छ्रूयत एतत् (ऋ० सं० १. १६४. ५१)—

"भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः"-इति।
तथाच यथास्मच्छरीररक्षणाय अन्नपानीयाद्युत्पत्त्यर्थं वृष्ट्यादीनां प्रयोजन मस्ति, न तथा तत्रत्यानाम्; किन्तु तत्राप्यस्ति वह्निरूपाग्नीनां प्रयोजन मिति, तेषां प्रभावः खलु तत्रापि विद्यत एव। "अत्राह गोरमन्वत"-इति (ऋ० सं० १. ८५. १.) श्रुतौ अन्यत्रान्यत्र चानेकत्र तत् स्पष्टम्।

नन्वत्र 'दिवं जिन्वन्त्यग्नयः'-इत्युक्तम्, न हि चन्द्रमा द्यौर्द्युलोको वेति तत् कथ मिव सा श्रुतिरुपपद्येत नामेति। अत्र ब्रूमः— एतादृगश्रुतिषु श्रुतो द्युशब्दो नून मन्तरिक्षलोकस्योपलक्षकः; अत एवाग्निधूमस्यापि द्युलोकाश्रयणं श्रुतम्— "घृतेन त्वावर्धयन्न आहुत धूमस्ते केतुरभवत् दिवि श्रितः"-इति (ऋ० सं० ५. ११. ३.)। न ह्यग्निधूमो दिवं यातीति। "दिवि सोमो अधिश्रितः"-इत्यत्राप्येव मेवावगन्तव्य मस्ति (ऋ० सं० १०. ८५. १.)। तत्वतः "चन्द्रमा अप्स्वन्तरा सुपर्णो धावते दिवि (ऋ० सं० ३१. ८०.)"-इत्येवमादिश्रुतिभ्यः 'सुपर्णस्य' सूर्यस्य द्युस्थत्वम्, तदधः 'अप्सु' अन्तरिक्षे चन्द्रमसः स्थान मित्येव ध्रुवम्।

अथाप्यस्य चन्द्रमसोऽपि स्वर्गत्व मुररीकार्य मेव। अत एव "सहस्राश्वीने वा इतः स्वर्गो लोकः"-इति (२. २. ७.) ऐतरेयश्रुतं सङ्गच्छते। आश्वीनं नामेह मार्गस्य परिमाणम्; एकस्मिन्नहनि यावन्त मध्वान मतिक्रामत्यश्वः, तावानेवाश्वा

थाम्यौव इत्युच्यते। तथा च व्याकरणचार्यः पाणिनिः—"पञ्च-लोकात्वम:"-इति (५. १. ४८.)। यथा चाश्विकं सार्धदियोजनगमनं सुकरं मनुष्याणाम्, तथैव षड्योजनगमनमश्वानामिति लोकप्रसिद्ध मेव ; एवञ्चैतो भूलोकात् षट्सहस्रयोजनदूरे स्वर्गस्थितिरभिप्रेतास्य श्रुतिरिति स्पष्टम्। स्वीकुर्वन्ति धाम्नज्योतिषिका अप्येव मितौ दूरत्वं चन्द्रमःकक्षाया इति सर्वं मवदातम्॥

यथैवैव यच्छ्रूयते—"नव स्वर्गा लोकाः"-इति (४. १.२.), तदेतत् शारीरनवप्राणाभिप्रायेणैव। एवं यदपि श्रुतम् "त्रय इम उपा एकविंशा लोकाः, एकविंशत्यैवेमांल्लोकान् रोहति, स्वर्ग एव लोके चतुष्षष्टितमेन प्रतितिष्ठति"-इति (ऐ० ब्रा० १. १. ५.), तदेतच्च स्यात् विभिन्नाभिप्रायमूलकम्। एवमादिश्रुतिवचनानां तात्पर्यादिकं वेदार्थचिन्तनपरैर्विद्वद्भिः स्वविज्ञानसाहाय्यादिभिः स्वय मेवोहनीयम्। "बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति"-इति (७. ७. २.) नैरुक्ता वा स्यात् तेषां प्रत्ययम्॥

वस्तुतः सूर्यलोक एवैको मुख्यः स्वर्गो लोकः सर्वमन्त्रसंहितासम्मतः। तस्मादाम्नात एष मन्त्रः सर्वशाखासु—

"उद् वयं तमसस्परि ज्योतिः पश्यन्त उत्तरम्।
देवं देवत्रा सूर्यं मगन्म ज्योतिरुत्तमम्"-इति ऋ० शा० १. ५०. १०।

"उद् वयं तमसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम्"-इत्यादि मा० शा० २०. २१ ; २७. १०; ३५. १४ ; ३८. २४।

"उद् वयं तमसस्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम्।
देवं देवत्रा सूर्य मगन्म ज्योतिरुत्तमम्"-इति तै०शा०५. १. ७.१०।

"उद्वयाम्। तमसस्परी२। ज्योतिःपश्यन्तउत्तरा२म्।
स्वः पश्यन्तउत्तरा२म्। देवन्देवत्रा२ सू२३४रीम्।

मगन्म ज्योतिरुत्तमा२म्"–इति.सा० सं० भारण्ड्साम।

"उद् वयं तमसस्परि रोहन्तो नाक मुत्तमम्।

देवं देवत्रा सूर्य मगन्म ज्योतिरुत्तमम्"–इति अथ०सं० ७.५३.७।

एवमादिश्रुतिषु उत्तरशब्दस्य स्वर्गवाचकस्वरादिशब्दविशेषणत्वेन श्रुतत्वात् अस्याः पृथिव्या अप्युत्तरो भागः स्वर्ग इति व्यपदिष्टः। तत्र श्रूयते "उत्तरो वा असावस्यै"–इति श० ब्रा० ८. ६. १. १४.। 'असौ' स्वर्गः, 'अस्यै' अस्याः पृथिव्याः 'उत्तरो वै' इति तदर्थः। अस्या इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा० २. ३. ६२ सू०१ वा०)। आह च "स उत्तरस्मादधरं समुद्रम् (ऋ० सं० १०. ९८. ५.)"–इति–मन्त्रभागस्य व्याख्यायां यास्कः— "उत्तरः = उद्धततरो भवति, अधरः = अधो रः, अधः = न धावतीति, ऊर्ध्वगतिः प्रतिषिद्धा"–इति (२. ३. १.)। तस्मात् पृथिव्याश्च ऊर्ध्वांशः स्वर्गः, तद्विपरीतोऽधःप्रदेशो नरक इति चाभवत् सिद्धान्तः। पृथिव्याः सर्वोर्ध्वप्रदेशः सुमेरुः, सर्वाधःप्रदेशः कुमेरु रिति च सर्वज्योतिषशास्त्रप्रसिद्धः। तत एव सुमेरोः पुण्यात्मनिलयत्वम्, तथा कुमेरोः पापात्मालयत्वं च वर्णित मनेकत्र।

उत्तरदिङ्नामबीज मपीद मेव। पृथिव्येषा सदैव सूर्याभिमुखीत्यस्याः पुरतः सूर्यः सदैव राजते, तत एवैषा दिक् पुर इत्युच्यते, प्राचीति च। सतत' सूर्याभिमुखं बभ्रमन्त्या अस्याः पश्चाद्भाग एव पश्चिमा, प्रतीचीति च। अस्याः खलु यस्यां दिशि शिरोव्यपदेशभाक् सुमेरुप्रदेशो विद्यते, सा ऊर्ध्वतमेति उत्तरा, उदीचीति च। यस्यान्तु पादतलभूत इति पातालव्यपदेशभाक् कुमेरुप्रदेशः, सैवाधोऽधरा, अवाची, दक्षिणेति च। तत्राधोभुवनरूपे कुमेरुप्रदेशे समुद्रोदकप्राचुर्यादीश्वराधीनप्रकृतिनियमाद्वस्तुतैव वाडवा-

मता: प्रज्वलन्तीति तद्वान्तरा दिक् आग्नेयीत्युच्यते। स एव वाङ्-वाङ्मयः पापिनां दमनाय दहनगुणान्याख्यायन्ते ; अतः स एवावत्यः पापलोकः । तत्र चाग्नेः प्राधान्य मिति स एव प्रदेशो यमलोकः ॥

सोऽयं लोक एव प्रथमो यमलोकः , एष पृथिवी-देवो ऽग्नि-रेवात्र यमो नाम । तदिदं श्रूयते— "अग्निर्वाव यमः, इय यमी"-इति तै० सं० २. ३. ८. २ ; श० ब्रा० ७. २. १. १० । इय मिह पृथिवी ।

एतावेव यमीयमाववलम्ब्य यमयमीसंवादरूपं यत् सूक्त माम्नात मार्चाभ्याम्नाये (१०. १०.) , तस्य सा ह्येषा —

"यमस्य मा यम्य' १ काम आगन्
त्समाने योनौ सह शेय्याय ।
जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यां
वि चिद्‌ वृहेव रथ्येव चक्रा"-इति ।

अन्तरिक्षलोकस्तु द्वितीयो यमलोकः , अन्तरिक्षदेवो वायु रेवात्र यमो नाम । तथा ह्येष आम्नातो यमशब्दो निघण्टौ मध्यस्थानदेवतासु (५. ४. १२.) । व्याख्यातश्चैतद् यमपदम् "यमो यच्छतीति सतः"-इति यास्केन (१०. २. ७.) । उदीरता मिति पितृसूक्तगतमन्त्रस्य व्याख्यानकाले व्यक्त मुक्तश्चैतस्तेन— "माध्यमिको यम इत्याहुः"-इति (११. २. ६.) । स एष यमो जनानां सङ्गमनो वायुरेव । तथाहि ऋ० सं० १० १४. १—

"परेयिवांसं प्रवतो महीरनु
बहुभ्यः पन्था मनुपस्पशानम् ।
वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां
यमं राजानं हविषा दुवस्य"-इति ।

"यो ममार प्रथमो मर्त्यानां
य: प्रेयाय प्रथमो लोक मेतम् ।
वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां
यमं राजानं हविषा सपर्यत"
—इति च अथ० सं० १८. ३. १३ ।

विवस्वान् सविता आदित्य: ; तत्प्रसूत एव वायुर्भवतीति वायो-र्वैवस्वतत्वम् । तथाहैव— "सवितृप्रसूतो ह्येष एतत् पवते" —इति (१. २. १.) । यथैहत्यानामस्माकं राजा अग्निर्नाम यम:, तथैवान्तरिक्ष्याणा मिति माध्यमिक एव यमो पितृराडित्युच्यते ।

अथैतत्सूक्तादनन्तरं पितृसूक्त मान्नातम् , तत्रैतादिमोऽयं—
"उदीरता मवर उत्परास:
उन्मध्यमा: पितर: सोम्यास: ।
असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञा-
स्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु"—इति ।

सूर्योऽपि यम उच्यते । अत एव द्युस्थानदेवतास्वपि पठितं यम इति पदम् (५. ६. १७.) । सूर्यपरो निगमश्च यमशब्दस्य प्रदर्शितोऽयं यास्केन ऋ० सं० १०. १३५. १—
"यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे देवै: सम्पिबते यम: ।
अत्रा नो विश्पति: पिता पुराणाँ अनु वेनति"—इति ।
"सञ्छन्नो यमो रश्मिभिरादित्य:" —इति च निरु० १२. ३. १० ।
अत एवाथर्वसंहितायां आदायिनां यमराज्यं यत् सर्वकामावाप्ति-फल माम्नातम् , न तत् सूर्यलोकरूपप्रधानस्वर्गादितोऽन्यतमं स्वर्गं सम्भाव्यते । तथा ह्यथर्व: ११. ४. ३५—
"सर्वान् कामान् यमराज्ये वशा प्रददुषे दुहे" इति ॥

अथ तदपरार्द्धेवं यथाप्रार्थमारोधकारिणां नरकगमनमाम्नातम्—

"अथाहुर्नारकं लोकं निरुन्धानस्य याचिताम्"--इति ।

यमलोकात् पापलोकेषु पतनञ्च श्रुतम् अथ० सं० १२. ५. ६४—

"यथायाद् यमसादनात् पापलोकान् परावत:"--इति ।

तुसशाखीयमन्त्रश्चैकः प्रदर्शितोऽत्र यास्केन (१. ३. ६.)—

"हविर्भिरेके स्वरितः सचन्ते
सुन्वन्त एके सवनेषु सोमान् ।
शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभि-
र्नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पताम"--इति ।

'एके' ज्ञानिनः 'हविर्भिः' अग्नौ हविःप्रक्षेपादिभिर्नित्य-कर्मानुष्ठानमात्रैः 'इतः' अस्माल्लोकात् 'स्वः' स्वर्गं सूर्यलोकं (ब्रह्म लोकं) 'सचन्ते' गच्छन्ति ; 'एके' यज्वानः ज्योतिष्टोमादौ 'सवनेषु' प्रातर्माध्यन्दिनतृतीयनामकेषु 'सोमान् सुन्वन्तः', 'इतः स्वः (चन्द्रलोकं) सचन्ते' इत्येव ; 'उत' अपि 'दक्षिणाभिः' दाक्षिण्यैः 'शचीः' कर्माणि 'मदन्तः' कुर्वन्तः , 'इतः' 'स्वः' इम मेव भूर्लोकं 'सचन्ते' पुनरावर्त्तन्ते । 'नेत्' नैवं चेत् , 'जिह्मायन्त्यः' जिह्मायन्तः , पापानुष्ठानं कुर्वन्तो 'नरकम् पताम' इति जानीयुरिति । तदेव मस्माकं चतुर्थी गतिरत्र निरूपितेति सुव्यक्तम् ।

"नरकं न्यरकं नीचैर्गमनम् , नास्मिन् रमणं स्थान मल्प मप्यस्तीति वा"--इति "पापः पाता पेयानाम् , पापत्यमानो वा, अवाङेव पततीति वा पापत्यतेर्वा स्यात्"--इति च नि० १. ३. ६५. १.२. । "नाक आदित्यो भवति ; नेता भासां ज्योतिषांप्रणयः ०—० क मिति सुखनाम, तत्प्रतिषिद्धम् , प्रतिषिद्धं प्रतिषिध्येत । "न वा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च नाकम् (ता० ब्रा० १०. १. १८.) म

वा अमुं गतवते ('किञ्चन अकम्') किञ्चनासुखम् ; पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति"-इति (२. ४. ७.)। "न हि तत्र गताय कस्मैचनाकं भवति" इति च शत० ब्रा० ८. ४. १. २४। तदेवं यथा सुकृतिनां पुण्यफलपुरस्कारभोगाय भवति स्वर्गगमनम्, तथैव पापिनां पापफलोपभोगाय भवत्येव नरकगमनम् ॥

अथ यथा पूर्वं (६७ पृ०) सुमेरोः स्वर्गत्वं वर्णितम्, एवं च कुमेरोर्निरयत्वम् (२१७पृ०), तथैवाद्यतनार्यावर्तस्याप्य पश्चिमोत्तर- भूभागस्य काश्मीरादेः रमणत्वं, ततोऽप्युत्तरस्य हिमवत्पृष्ठस्य मानससरोवरप्रदेशादेरजिरत्वादिकं ततोऽप्युत्तरस्योत्तरकुरुप्रदेशस्य च स्वर्गत्वमाहुः पौराणिकाः; अप्यार्यावर्तपादतलरूपप्राच्यां दिशि स्थितत्वादेव पातालस्य प्राग्ज्योतिषाधःप्रदेशस्य नरकत्वम्, तत्प्रदेशाधिपतेर्नरकराजत्वेनेति ।

तदत्र मानससरोवरादिप्रशंसाकथा तिष्ठ पूर्वमेव वर्णिता (४१, ६७—६८पृ०); [illegible] च तत्प्रदेशस्य रमणीयत्वेन स्वर्गतुल्यत्वं स्थापितं भवति (महा० भी० प० १०८. ६६.), सुमेरुसन्निहितस्योत्तरकुरुनामकस्य भूभागस्य ([illegible] प्रभृति सुवीर्यान्तस्य) च [illegible] प्रशंसा कृता यथा—

"अहो मह [illegible] परमां गतिम् ।

उत्तरान् वा कुरून् [illegible] भगवतीम्" इति,

"नैवेशिकं सर्वगुणोपपन्नं [illegible] मम नरो हिताय ।

स्वाध्यायज्ञानादिगुणान्वितायः [illegible] लोकाः कुरवृत्तरेषु"

—इति च महा० अनु० ५. ५८. २६, ५७. ३३। एवम्—

"मुरश्च नरकश्चैव शास्ति यो यवनाधिपः भगदत्तो नरकराट्"- इति (महा० स० प० १४. १२.), प्राग्ज्योतिषप्रदेशस्य नरकत्वञ्च ।

अत्र चार्य्यावर्त्ते गङ्गादिनिम्नगाप्रवाहदर्शनाच्चावगम्यते अत्र-त्योत्तरदेशाना मुच्चैष्ट्वम्, अम्मपुत्रसङ्गमादिस्थानाना मति-नीचैष्ट्वञ्च; आयुराकृतिप्रकृतिबलव्यवहारादिदर्शनतोऽपि प्रतीयते कुरुपञ्चालादीनां देवत्वं वाङ्गोत्तरवाङ्गादीना मतथात्व मिति।

तत्वतस्तु यथास्यां पृथिव्या मेवान्तरिक्षस्थितिर्द्युस्थितिश्चो-लभ्यते, यथा चास्मच्छरीरेष्वपि त्रिलोकाधिपतिदेवाना मिन्द्रा-दित्याना मस्ति विद्यमानतेति त्रिलोकीत्व मप्येषां यन्तु युक्त एव मेव भूर्भुवःस्वरिति त्रयाणा मेव लोकानां प्रीतिहेतुत्वादान्त स्वर्गत्व मपि, परं तत्राधमममध्यमोत्तमभेदो मन्तव्यः; तत्र च सूर्यलोकान्तर्ब्रह्मलोक एवोत्तमः स्वर्गः। तदेतदप्याम्नातम्—

"अष्टचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या।

तस्यां हिरण्मयः कोशः स्वर्गो ज्योतिषावृतः॥

तस्मिन् हिरण्मये कोशे त्र्यरे त्रिप्रतिष्ठिते।

तस्मिन् यद् यक्ष मात्मन्वत् तद् वै ब्रह्मविदो विदुः"

—इति अथ० सं० १०, २. ३१, ३२.।

स एषः स्वर्गो दुरारोहः। तथाम्नात मिहैव— "स्वर्गो वै लोको दूरोहणम्"—इति (४, १. ६.)। यागादिसाधन मन्तरा न कोऽपि तत्र गन्तुं शक्नोतीति भावः। आम्नायते चैतत्— "स्वर्ग एव तल्लोकं यजमानं गमयति"—इति (४, १, ४.)। एवञ्च स्वर्जि-गमिषूणां सौरलोकाद्यन्यतमे स्वर्गे प्रवेशसामर्थ्योपपादन मेवाग्नि-ष्टोमादिफलम्, तदुपदेश एवैतस्य प्रयोजनं सिद्ध मिति शम्॥

अथेद मैतरेयालोचन मुपसंहरन्तः किञ्चिद्वदामः। ऐतरेय मालोचयितुं प्रवृत्तैरस्माभिः प्रसङ्गतो बहव एव वैदिकविषयाः समालोचिताः। तदन्तःपातसमाजविषया अपि लिखिताः

स्युः केचन, मानुषप्रकृतिभ्रमविजृम्भिता अप्यवश्यम्भाविनः सम्पन्नाः स्युः केचन ; एवमादिषु 'विद्वांसो वै देवाः'-'सत्यसंहिता वै देवाः' इत्यादिश्रुत्यर्थानुगता देवा एव भवन्तु नः शरणम्। इहैतेभ्योऽन्येऽपि सन्ति बहवः सत्यसिद्धान्ताः, तेष्वेते विशेषतोऽधिगन्तव्या वेदसत्यार्थजिज्ञासुभिर्यथा—

(१) यथा वेदे लेट्लकारस्य प्रयोगो न तु व्यत्ययविशेषः, तथैव अतीतानागतवर्त्तमानकालबोधका लङ्लुङ्लिटः प्रत्यया भवन्ति छान्दसाः, न च ते व्यत्ययत्वेन स्वीकार्य्याः। तथा च यत्र यत्र लङ्-लुङ्-लिटामन्यतमस्य प्रयोगः श्रुतः, तत्र सर्वत्रैव सार्वकालिकोऽर्थो बोध्यो भवति प्रायः। अत एव "व्यत्ययो बहुलम्" इत्यादि (३. १. ८५) सूत्रजातं विदधतापि भगवता पाणिनिना सूत्रितम् - "छन्दसि लङ्लुङ्लिटः"-इति (३. ४. ६.)। एवञ्च "यथापूर्वमकल्पयत् (१० १९०. १—३.)"-इत्येतस्य 'यथापूर्वम्' पूर्ववदेव 'अकल्पयत्' सदैव कल्पयतीत्येवार्थो मन्तव्यः। अयं हि यथा ह्यः सूर्य उदैत्, यथा चाद्य उदेति, तथैव श्वश्च उदेष्यतीतिवत् सदैककल्पया सृष्टिक्रियया भवितव्यमिति तत्त्वाशयः। एवमेवैवमादिषु सर्वत्रैव लङ्लुङ्लिटां सार्वकालिकोऽर्थो वेदितव्यः।

(२) सृष्टिकथा तु ब्राह्मणग्रन्थेष्वेव बहुधा श्रुता। तत्सर्वमेव कल्पनामूलकं किञ्चिद्विज्ञानज्ञापकं तत्तत्प्रकरणगतोपदेशसाधकञ्च ; यथा पातञ्जले महाभाष्ये सन्ति बहव एव एकदेशग्रन्थ-स्तथैव। अत एवोक्तं निरुक्तकारैः "बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति"-इति (७. ७. २.)। तदिदं मार्षभाष्याम्नाये विस्पष्ट-माम्नातम् (१. १४७. ४)—

"इदं प्रथमं जायमान मस्त्वन्तं यदनस्या विभर्त्ति ।
... प्रसुरङ्गात्मा कश्चित् को विद्वांस मुपगात् प्रष्टु मेतत्"–इति ॥

(२) कलिरेवाद्यं युगं, द्वापरं द्वितीयं, त्रेता तृतीयं, कृतं चरमं चतुर्थम् । क्रमोन्नतितः सम्पद्यन्ते इमानि चत्वारि युगानि । तदत्र द्वापरत्रेतयोः द्वित्रिपदयोः क्रमस्तुतिरपि मानम् । श्रुतश्चेद-मस्मैतरेयके "कलिः शयानो भवति"–इत्यादि (१०२पृ०) । अवनतिश्चापि एव मेव भवितव्या ; चक्रनेमिभ्रमणन्यायात् । तथा च कृतादेकपादावनतः काल उच्यते त्रेतेति, ततो द्विपादावनतो द्वापरम्, ततस्त्रिपादावनत एव कलियुग मिति । पुनरेकपादा न्युन्नत्या द्वापरादीनि युगानि भवन्तीत्येव मेव सर्व्वेवावर्त्तन्ते युगानि । एषां चतुर्णा मेव युगानां समुदयकालपरिमाणं दशसहस्र मित्येव । तत्र सहस्राब्दमितं कलियुगम्, द्विसहस्राब्दपरिमितं द्वापरम्, त्रिसहस्राब्दमितं त्रेतानाम, चतुःसहस्राब्दमितं कृतयुग मिति । तदेतदाथर्वणिकाः समामनन्ति (८. १. २१.)—

"शतं तेऽयुतं हायनान् द्वे युगे त्रीणि चत्वारि कृण्म ।
इन्द्राग्नी विश्वे देवास्तेऽनुमन्यन्ता मह्रणीयमाणाः"–इति ।

मनूक्तौ सन्ध्यासन्ध्यांशावपि सहस्राद्यब्दान्तर्गतावेव । न हि षष्टि दण्डात्मकस्याहोरात्रस्य सन्ध्याकालः सन्ध्यांशकालो वा ततोऽति-रिक्तः परिगण्यते । एवं मनुव्याख्याने कुल्लूकभट्टाद्युक्त-दैविकाब्द-स्वीकारोऽपि न विचारसहः ; तत्र सर्व्वत्रैव मानुषाब्द मनुसृत्यैव विधिविधानप्रतीतेः, इह हि तथैव व्यवहारोपपत्तेश्चेति शम् ॥

काशीकोठा ।
सं० १९६२ ।
ई० १९०५ ।

आवसथः श्रीसत्यव्रतशर्म्मा ।
('सामश्रमी', सामगाचार्य्यः)